

Antroport Könyvek

Kunt Gergely

**„AKI URALJA A JELENT,
AZ URALJA A MÚLTAT IS”**
Összehasonlító politikai kultusztörténet

MAKAT – Antroport, Budapest 2014

Antroport Könyvek 4.

E kiadvány megjelenését az ELTE TÁTK Kulturális Antropológia Tanszéke és a Magyar Kulturális Antropológiai Társaság Etnoregionális és Antropológiai kutatócsoportja támogatta.

MISKOLCI EGYETEM – ELTE TÁTK – MAKAT

Budapest / Miskolc 2008–2012

Sorozatszerkesztő

A.Gergely András

Szerkesztő-főmunkatársak

Szász Antónia

Lakatos Dóra

Meghívott szerkesztő-lektor

Varga Andrea

ISBN 978-615-80003-4-5

ISSN 2416-0121

Antroport – MAKAT

Budapest 2014

Tartalomjegyzék

A kutatás keretei	4
Források és kérdések	5
TÖRTÉNELEMIDOMÍTÁSOK ÉS KULTUSZTEREMTÉSI KÍSÉRLETEK A KÁRPÁT-MEDENCE TANKÖNYVEIBEN	7
Szent István	7
Mátyás király – magyar király, román király	12
Dózsa pórlázadásától Husz szabadságharcáig	17
Rákóczi és belháborúja	22
1848 – lázadásból szabadságharc	28
A dualizmus, mint a nemzeti elnyomás kora a szlovák és román tankönyvekben	41
Az első világháborúnak és előzményeinek változó értékelése	43
A Tanácsköztársaság kultuszának születése	54
KITEKINTÉS A NÉMET DEMOKRATIKUS KÖZTÁRSASÁG TANKÖNYVEIRE	59
Az NDK forradalmi hagyománya a német tankönyvekben	59
Két „lázas” eset? – 1953, 1956	62
A TÖRTÉNELEMIDOMÍTÁSOK VIZUÁLIS LENYOMATAI: ILLUSZTRÁCIÓK	66
ÉRETTSÉGI TÉTELEK: A LOJÁLIS TÖRTÉNELEMSZEMLÉLET FOKMÉRŐI?	72
ISKOLAI OKTATÁS: KULTUSZOK ÉS EGYÉNI REAKCIÓK	77
ÖSSZEGZÉS	82
Források	83
Irodalomjegyzék	88
Elektronikus források	89
ILLUSZTRÁCIÓK	90

A KUTATÁS KERETEI¹

E kiadvány főcímeiként felhasznált jelmondat George Orwell 1984 című könyvéből származik, amely látványosan bemutatja, hogy az Óceániában uralkodó Párt hogyan próbálta a múltat úgy idomítani, hogy az legitimációs céljainak megfeleljen. A múlt viszonylagos, mint ahogy az idézet is mutatja. A mindenkori politikai hatalom céljaitól függ az, hogy mit tekint múltnak, s annak mely szereplőit, történéseit milyen, a jelenhez szóló tartalommal, pozitív vagy negatív értékkel ruházza fel. Ebben az áttekintésben a múlt viszonylagosságát kívánjuk vizsgálni személyek, események változó interpretálásának elemzésével, politikai rendszereken átnyúlóan, iskolai tankönyvek tükrében.²

Az újonnan létrejött politikai rendszerek, új államok, nemzetek esetében a hagyományteremtés alapköve a nemzeti múlt lojális interpretálásának megkonstruálása. Ez intézményes keretek között tankönyvekben kerül átadásra a saját nemzeti tradíciók alapkövét képezve.³ Így az új történelem tankönyvek kiadásának legfőbb funkciója, hogy a történelmet az új politikai értékrendnek, ideológiának megfelelően „átírja”, s a nemzedékek során ennek átvételére és szinte kizárólagos elterjedésére az első lépést tegye.⁴ A tankönyv a politikai lojalitás és a kultuszok megteremtésének alapköve, a történelmi legitimitás konstruálásának egyik eszköze. Ez az első pillér, amely alapján elvárja a politikai hatalom, hogy a társadalom a tankönyv által nyújtott lojális történelemszemlélettel forduljon mind feléje, mind az értékrendjét képviselő emlékművek, ünnepek felé, e „sugalmazott” kontextusban értelmezze azokat, s azonosuljon velük. A politikai hatalom szemszögéből az tekinthető lojálisnak, aki a tankönyvek – és úgyszintén a rendszer ideológiáját tükröző kiadványok – személettét és valóságtartalmát kritika nélkül a sajátjának fogadja, azonosul velük, s a múltban ezek alapján tájékozódik.

A politikai hatalom mind a baráti nemzetekről, szövetségesekről, mind pedig az ellenséges országokról és népekről aktuális érdekeinek megfelelő képet igyekszik kialakítani a tankönyvekben.⁵ A hatalom öndefiniálására, céljainak meghatározására már a

¹ E 2007-ben lezárt tanulmány nem készülhetett volna el Bódy Zsombor, Ö. Kovács József, valamint Szűts István Gergely segítségével, észrevételeiket, kritikai megjegyzéseiket ez úton is köszönöm. Hálás vagyok Szabó Károlynak az OPKM-ben végzett kutatásomat megkönnyítő segítőkészségéért. Továbbá köszönettel tartozom Apor Baláznak az angol nyelvű kultusztörténeti szakirodalom felkutatásához nyújtott instrukcióiért. E dolgozat egy korábbi – azóta számos helyen pontosított és kiegészített – változata megjelent. Kunt 2006:71-105; megjelent volna az MTA PTI Etnoregionális Munkafüzetek sorozatában is, de a kutatóközpont és (ebből fakadóan) kiadvány-sorozatai is megszűntek időközben.

² A tankönyveket nem célunk vizsgálni sem pedagógiai vagy neveléstörténeti szempontból, sem pedig a tankönyvekben lévő esetleges hibák, vagy tévedések szempontjából vagy felekezeti eltérések szerint vizsgálni, így ezekre nem térünk ki.

³ A nemzeti ünnepek, egy-egy jelentős dátum és hozzá kötődő személy felmutatása, vagy ünnepi rítus továbbadása, a nemzeti szokások és karakter megismertetése is tankönyvek által történik. Ezeknek a „kitalált hagyományoknak” elsődleges célja a társadalmi kohézió elősegítése valamint a legitimáció megteremtése. Hobsbawm 1987:127-197.

⁴ Az új tankönyvek megjelenése az első lépésnek tekinthető a totalitárius rendszereknél, azzal a céllal, hogy alattvalóikat irányított információhiányban tartsák, így azok könnyebben befolyásolhatóak legyenek. A tanulóknak szánt új könyvek megjelenését követi a cenzúra bevezetése, bizonyos könyveknek az eltűnése, szanálása, kereskedelmi forgalomba való kerülésének megakadályozása stb. Ezt a folyamatot Koestler jól szemlélteti. Koestler 1988: 88.

⁵ Mivel a tankönyvek az ország történetét különböző kronológiai végpontokkal általában röviden foglalják össze, a szerzőknek mindenképpen sűrítéssel kell élniük. Ennek során érvényesült „a politikai hatalom által” megkívánt értékrend, mivel a tankönyvet mindig jóvá kell hagynia hivatalos szerveknek. Ez nyomon követhető azáltal is, hogy melyek azok az események, amelyek teljes mértékben kimaradnak belőle, vagy esetleg mit emel ki, ill. mit részletez a szerző.

tankönyvekben is sor kerül, akárcsak a vezető alkalmasságának, szellemi, fizikai rátermettségének, sőt kiválasztottságának bizonyítására.⁶

Források és kérdések

A politikatörténet értékrendje alapján e munkában olyan események és személyek változó előjelű kultuszát tárgyaljuk, amelyeket/akiket történelmi jelentőségük miatt minden rendszernek értékelnie kellett. A textuális források elemzése esetében mindvégig fontos célkitűzés volt, hogy a magyar kultuszeremtési kísérleteket nemzetközi kontextusba ágyazzuk. Időrendben először, az egyes hazai politikai rendszerekhez kötődően a magyar források tükrében vizsgálódunk, melyet az első világháborút követően a szlovák illetve a román magyar nyelvű tankönyvek jórészt eltérő interpretációjával is kiegészítünk. Majd a tankönyvek által felvázolt képet kiegészítjük hazai (1867–1949 közötti) történelem érettségi tételekkel is, amelyeket ugyancsak abból a szempontból vizsgáltuk, hogy különböző politikai értékrendek, és kultuszeremtési kísérletek miként nyilvánulnak meg bennük.⁷ Annak érdekében, hogy lássuk, a Keleti Blokk államaiban milyen egységes elvek szerint ment végbe a történelem politikailag lojális értelmezése, külön fejezetben kitérünk a Német Demokratikus Köztársaság tankönyveire is.⁸

Elemzésünkhöz olyan időintervallumot kellett választanunk, amelynek segítségével szemléltethető, hogy milyen „ívet” futottak be az egyes „szereplők”, illetve hogyan változott bizonyos események értékelése.⁹ Következésképpen a Csehszlovákiában és Romániában a magyar kisebbség számára kiadott, de román és csehszlovák történelemszemléletet tükröző tankönyveket 1920-tól az ötvenes évek végéig használjuk fel. A hazai történelemtankönyveket a kiegyezéstől a Rákosi-rezsim bukásáig vesszük górcső alá. Ennek forrásalapját az alapfokú oktatásban használt történelem tankönyvek adják.¹⁰ Azért választottuk a legsóbb fokú oktatás tankönyveit ebben az esetben, mert e képzési szint öleli fel a legszélesebb rétegeket, így ez bír(hat) leginkább tudat- és

⁶ Az érdekszférák szocializáció kezdetén való tudatosításának lehetünk tanúi a Horthy-korszak tankönyveiben is, ahol minden füzet és tankönyvi fejezet végén ott állt, hogy „Csonka Magyarország nem ország. Nagy-Magyarország mennyország”. Ennek a területi igénynek beoltása az irredenta nevelésben állandóan hangsúlyt kapott, erről ír Unger (Unger 1976:202). Az irredenta kultusz az egyik legrészletesebben feltárt hazánkban: Zeidler 2002 által. A Horthy-kultuszt és a korszak tankönyveit többen vizsgálták már: Dömötörfi 1990:23-26; Albert 2006.

⁷ A Jáki-féle forrás majdnem 700 történelem érettségi tételt tartalmaz, de bizonyára nem foglal magába minden korabeli tételt az 1951–1949 közötti időszakról. Számunkra ebből 697 volt elemezhető, azaz hármat leszámítva majdnem az összes. Ezek azért nem kerültek elemzésre, mert ilyen kevés forrásból /a kiegyezés előtti három tételből/, az egész korszakra vonatkozó helytálló megállapításokat nem lehet levonni. Közülük az egyik, valószínűleg a 48-as forradalmat taglalja még az önkényuralomnak megfelelő negatív megítéléssel 1863-ból. Lásd „A polgárháború rémületes következményei”. Jáki 2000:5. A dualizmus korszaka és a Horthy-korszak teljes terjedelmében megtalálható az érettségi tételekben. Ezzel szemben a második világháborút követő időket csak 1949-ig képviselik, azonban ebből a négy évből is le lehet vonni a korszakra jellemző tendenciákat.

⁸ Az NDK történelemszemléletéről és önképéről, valamint ifjúsági propagandájáról bővebben: Nothnagle 1999.

⁹ Külön kitérünk a Bach-korszakra, azonban azt csak az 1848/49-es szabadságharc bemutatásához használjuk fel.

¹⁰ A magyar, román és szlovák források anyagát az Országos Pedagógiai Könyvtár és Múzeum tankönyvgyűjteményéből merítettük, mert tudomásunk szerint ez a legteljesebb hazánkban. Azokban az esetekben, amikor nem volt pontosan eldönthető, hogy a mely oktatási szintnek szóló az adott tankönyv, akkor az itt található cédulakatalógus szerint tájékozódunk. A Német Demokratikus Köztársaság forrásait jórészt az Erfurti és a Göttingeni Egyetem tankönyvgyűjteményéből válogattuk ki. A német fejezetben lévő idézetek a szerző fordításai.

identitásformáló hatással a rajta felnövekvő generációkra. A diákok többsége az elemi és középiskolai oktatásból kikerülve nem, vagy legjobb esetben is csak ismeretterjesztő szinten jut újabb történelmi ismeretekhez, így az egész későbbi világképüket, történelemszemléletüket döntően meghatározhatják e tankönyvek, s a pedagógusok általi interpretációjuk.

Kivételt képez a források tekintetben az 1956-os események változó interpretálását bemutató fejezet, valamint a Német Demokratikus Köztársaság kútffőit felhasználó részek. Ezek segítségével felvázoljuk a német forradalmi hagyomány elemeit, valamint az 1953-as népfelkelés interpretálását hasonlítjuk össze a Kádár-korszak 1956-os forradalmat tárgyaló anyagaival. Ezek az elemzések két szempontból eltérnek a korábbi forrásbázistól abból a célból, hogy minél részletgazdagabb összehasonlítást készíthessünk. Egyrészt egészen rendszerváltozásig veszünk sorra ezeket. Másrészt válogatásuknál fontos szempont volt, hogy azok az oktatás egészét átfogják, a felsőoktatás kivételével, így különböző iskolatípusok és oktatási szintek tankönyveit használtuk fel.

A tankönyvek a kultusztörténet vizuális forrásai is.¹¹ Ezeket kútffőként felhasználó tanulmányok szinte kivétel nélkül csupán az írott szövegeket kezelik forrásként. Funkciójukból adódóan nagymennyiségű képpel, illusztrációval vannak ellátva, amelyeknek elemzése, az egy-egy eseményhez vagy személyhez kapcsolódó képfeliratokkal együtt úgyszintén forrásértékű a kultuszkutatás számára (is). A tankönyvek illusztrációinak hagyományosan a pedagógiai funkcionalitás szempontjából a következő célja van: „az érdeklődés felkeltése, motiváció, az előzetes ismeretek aktivizálása, rendszerezés, összehasonlítás, folyamatok és problémák magyarázata, az összefüggések bemutatása, gondolkodásra készítés, az értékekre nevelés támogatása”.¹² Azonban kultusztörténeti nézőpontjából a grafikus illusztrációk más célokat is szolgálnak. Egyrészt a tartalmát tekintve a szöveggel összefüggő képnek egyfajta hitelesítő funkciója van, természetszerűleg magát a szöveget, illetve az abban foglaltakat alátámasztja, megerősíti, hihetővé teszi. Másrészt egy minimalizált képanyag segítségével vizuálisan rögzíti is a tanulóban azt, hogy milyen képet kell az adott személyről, eseményről magában hordoznia. Így ezeknek a mellőzött vizuális anyagok manipulálásának elemzése is részét képezi kultusztörténeti vizsgálódásunknak.¹³

Az egyéni reakcióknak alapvető szerepük van, mivel egy-egy kultuszteremtési kísérlet sikeressége nagyrészt nem a politikai hatalom akaratán múlik, hanem túlnyomórészt a társadalmi és az egyéni fogadtatástól függ. Ezekre az írás legvégén egy rövid kísérlet erejéig térünk ki, különösen az iskolai oktatásban fellelhető különféle események és személyek kultuszának emlékezte kapcsán. Az általunk készített interjúanyagot igyekeztünk kiegészíteni a témába illő más írásos anyagokkal is, mint visszaemlékezésekkel, naplókkal.¹⁴

¹¹ A hazai politikai kultuszkutatásban sajnos viszonylag elhanyagolt a vizuális források (plakátok, grafikák, fotók, propagandafilmek) elemzése. De az ezeket felhasználó munkák ösztönzően hatottak ránk, hogy a tankönyvek ilyen jellegű adottságát kiaknázzuk. V.ö. Plamper 2004:123-141; Apor 2006:158-175; Bonnell 1997: 136-186, 242-281; Potó 2003: Vörös 2004.

¹² <http://epa.oszk.hu/00000/00035/00110/2007-01-ta-Tobbek-Tankonyvek.html>

¹³ A tanulmányban csak a grafikákat, rajzokat és a fényképeket tekintettük illusztrációnak. Tehát pl. diagramok, statisztikák ilyen jellegű elemzésétől eltekintettünk, annak ellenére, hogy tudjuk, sokszor ezek is történelemidomítási célokat szolgáltak pl.: a szocialista gazdaság sikerének reklámozása, vagy éppen az életszínvonal emelkedése.

¹⁴ Az interjúkban gyakran visszaköszönő iskolai ünnepek nem képezik a jelen dolgozat részét, mert azokat már más tanulmányokban bemutattam. Az NDK és a Rákosi-Kádár korszak iskolai és hivatalos családi ünnepeinek (névadó, esküvő, temetés) összehasonlító elemzése (Kunt 2007:109-143). A Horthy-éra iskolai ünnepire készült beszédek és színműveket egy másik írásban tártam fel (Kunt 2008:41-62).

Történelemidomítások és kultuszteremtési kísérletek a Kárpát-medence tankönyveiben

*Szent István*¹⁵

A *dualizmus* tankönyveiben Szent István királlyal kapcsolatban egyetlen forrás sem említi meg azt, hogy az országot felajánlotta Szűz Máriának. Ebből a tendenciából úgy látszik, hogy ez az esemény és a Regnum Marianum eszme felélesztése a későbbiekben tárgyalandó Horthy-rendszer számára volt fontos, bizonyára legitimációs céllal, ott szinte – a protestánsokat kivéve – minden tankönyvben megtalálható. Ezzel szemben az apostoli kereszt – és persze a korona – elnyerése mindig nagy hangsúllyal szerepel. Emellett nagy részletességgel tárgyalják István államalkotó tetteit – mint érdemet. Első helyen a kereszténység felvételét említik, majd a pogány lázadások leverését. Mindegyik foglalkozik Imre herceg halálával, akit méltó utódként ábrázolnak az atyai trónon.

A tankönyvek romantikusan ábrázolják első királyunkat, s csak kevés tér ki arra, hogy a képet árnyalja, pl. szigorú törvényeire. Vazul megvakításában soha sem teszik felelőssé az uralkodót. A kicsit németellenesebb tankönyvek Gizella királynét „gyanúsítják” mások sokkal inkább Orseoló Péter művének tartják az uralkodásra alkalmatlanná tételt.¹⁶ A Horthy- és a Rákosi-korszak tankönyvei már utalnak István „szerepére”, sőt van, amikor teljesen egyértelműen őt teszik felelőssé, ellentétben a Bach-korszakban és a dualizmus idején mindig jóságosnak bemutatott királlyal.

A *Horthy-kor* közgondolkodása és tankönyvei egyaránt úgy tekintettek Szent István országára, mint egy tökéletes földrajzi egységre, amelynek egykori teljességét csorbíthatatlanul vissza kell állítani.¹⁷ A rendszer ennek megnevezésére használta a „Szent Istváni birodalom” kifejezést. Szent Istvánt a korszak mindegyik tankönyve a legnagyobb formátumú és hatású magyar uralkodóként tartja számon. A már tárgyalt dualizmus csak a második helyre sorolta Mátyással szemben. Ezen időszak – mind református, mind katolikus – tankönyvei nagy teret, hangsúlyt szentelnek az egyházat építő munkájának bemutatására, melyet mint a legnagyobb cselekedetét tárgyalják. A katolikus kútfők nagy nyomatókat helyeznek a király apostoli tevékenységére. A tankönyvek mindegyike a tettek felsorolásánál elsőként említi a kereszténység felvételét, azt, hogy az egyházszerkezet alapjait lerakta, és koronát kért a pápától. A királyt bátor, erőskező, de igazságos uralkodóként írják le. A katolikus tankönyvek külön kiemelik Pannonhalmán a bencés apátság alapítását. Kitérnek arra, hogy milyen templomokat, megyéket, iskolákat alapított. Külön hangsúlyozzák, hogy a pogányság leverésében a német lovagok segítettek őt. Ennek markáns megjelenése nem véletlen, ezzel is történelmi legitimációval próbálták ellátni az akkori németbarátságot. Az, hogy milyen nagy szerepet tulajdonítottak az első királyunknak, mutatja az egyik tankönyv értékelése: a hazát Árpád szerezte meg őseinknek, de a nemzetet Szent István tette méltóvá az új hazára.¹⁸ Minden tankönyv megemlíti – néha érzelmős stílusban – a szépreményű Imre herceg halálát.

¹⁵ A tankönyvek Szent István képét legújabbban Lajtai L. László vizsgálta. Lajtai 2004a 205-225; Lajtai 2004b.

¹⁶ A tankönyvek mindig eltérő személyeket tesznek felelőssé Vazul megvakításáért. Jól szemlélteti ezt: Kuttner – Szuppán 1903:12; B. Papp 1868:28.

¹⁷ A katolikus és az állami tankönyvekben mindig megtalálható a Szent István-jobb tisztelete, s az ehhez kapcsolódó körmenet megemlézése, leírása augusztus 20. alkalmával. Ez utóbbit a magyar nemzet ünnepeként mutatják be.

¹⁸ Szondy 1941:10.

Az aktuális ideológiának megfelelő interpretációról nemcsak a Regnum Marianum-kultusz megjelenésénél beszélhetünk. A korszak ideológiai alapfogalmait már Szent Istvánig megpróbálják visszavezetni: „Gondoskodott a haza védelméről. Kötelezte a nemeseket, hogy saját költségükön felfegyverezve, táborba szálljanak, ha ellenség támadja meg az országot. *Ez volt a nemzeti hadsereg*” (kiemelés tőlem – K. G.).¹⁹ Talán a Nemzeti Hadsereg elnevezést próbálták a fogalom szintjén történelmi legitimációval ellátni.

A *két világháború között* Romániában és Csehszlovákiában a helyi magyar kisebbség számára kiadott tankönyvek úgy tüntetik fel a magyarokat, mint kései honfoglalókat. Kiemelik, hogy milyen fejlett szláv illetve román államalakulat állt már akkor itt, amikor magyarok megérkeztek a Kárpát-medencébe. Ennek hangsúlyozása mindkét nemzet tankönyveiben kulcsszereppel bír, hiszen így bizonyítják a tanuló diákság számára azt, hogy a nemzetnek milyen történelmi jogai vannak az egykori – és időszerű – területekre nézve.

A *Kiss Piroska* által írt, 1921-ben megjelent *román* tankönyv csak dióhéjban tárgyalja első királyunk tetteit, de megjegyzi, hogy az 1000-ben alapított állam kiterjesztette fennhatóságát a románok lakta területekre is. Egyébként ezt csak egész röviden, a népvándorlás tárgyalásakor említi meg. Igazán szemléletesen példázva a román történetírás nemzeti látószögét és történelemszemléletét, illetve azt, hogy ebben a korban legfőképpen a magyar az ellenség, pontosabban a betolakodó: „A magyar hazát keresett; a román ősi fészket védte”.²⁰ Emellett egy hosszú legendát is tartalmaz a könyv, amely Gelu román és Tuthutum magyar vezér harcát meséli el: „Eleinte Gelunak kedvezett a szerencse, de Tuthutumnak segítségére jöttek emberei, s három lándzsával átdöfték Gelu [azaz Gyula erdélyi vajdának – K. G.] mellét. Halálos sebétől lebukott lováról...”²¹ Ez a monda azt tudatosítja az olvasóban, hogy a magyarok csalással szereztek meg a román földet (Erdélyt), mivel a párharcban Töhötömöt emberei segítették.²² Az esemény súlyát mutatja, hogy a szerző ennek a rövid mondának külön fejezetet szentel. Ez a történet, azaz Gelu harca a román terület függetlensége érdekében a betolakodó magyarok ellen – ahogy a későbbi részekből láthatóvá válik – fontos alapját képezte az eltérő román történelemszemléletnek.

Bár megemlíti a legendát – a párbaj végére nem térve ki –, de kevesebb jelentőséget szentel neki a *Lupas* által írt, 1921-ben kiadott tankönyv, mely igyekszik tárgyilagos lenni. A románok (magyarok általi) elnyomása is jelentős hangsúlyt kap, s hosszan tárgyalja a honfoglalás eseményeit. Kitér, hogy a román és a magyar történelemszemlélet és tankönyvírók között a korszakban „némi” súrlódás van. Erre maga a szerző hívja fel a figyelmet, amikor azt tárgyalja, hogy a magyarok ezer év alatt nem tudták beolvasztani Erdélyt az országba – megjegyezve, hogy ezt a magyarok is elismerik –, ezt azzal indokolja, hogy a román vajdák megtartották saját közigazgatásukat, s ennek köszönhető Erdély az önállóságát.

Lupas a vallási különbségre, az etnikai többségre és az ebből következő asszimilációra helyezi a hangsúlyt. Kiemelve, hogy a románok nem csatlakoztak a magyarok által felvett katolikus valláshoz. Görögkeletiek maradtak, sőt azt még terjesztették is, a szászokat és a magyarok közül is sokat áttérítve az ortodox hitre. Ezt egy pápai levéllel támasztja alá, és megállapítja: „A pápának ezen levele mutatja, milyen nagy lehet a románok száma, ha képesek voltak a velük érintkezésben élő szászok és magyarok

¹⁹ Szondy 1941:8.

²⁰ Kiss 1921:18. Töhötöm a honfoglaló hét vezér egyike, Gyula erdélyi vajda, pedig szent István kortársa volt. (Erről a későbbiekben még lesz szó.)

²¹ Uo.

²² I. Tóth 1998:302-313.

közül többeket az állam részéről is hathatósan támogatott katolikus hitről eltéríteni”.²³ Így implicit módon mindvégig románként írja le Erdélyt, azt érzékeltetve, hogy a magyarok már a honfoglalás korától kezdve kisebbségben vannak e területen. Ezzel ellentétben azt hangsúlyozzák a magyar tankönyvek, hogy az igazán jelentős román bevándorlással csak a török időktől számolhatunk, és a vlachok első okleveles említése a XIII. századra esik.

A *csehszlovák* tankönyvek hosszasan tárgyalják a szlávok jellemét és szokásait. Érdekes felsorolni azt, hogy milyen jelzőket használnak tankönyvek rájuk nézve, hiszen ezeket a jellemzéseket úgy kell tekintenünk, mint egyfajta elvárt pozitív önképet, amelyet a tankönyvet kibocsátó politikai hatalom ily módon igyekezett a tanulók között elhinteni: „Jóság és vendégszeretet jellemezte és jellemzi még ma is a szláv népeket”.²⁴ Már a kezdő sorokban kicseng a nemzeti büszkeség: „A középkor elején kezdett szerepelni az indoeurópai vagy árja néptörzsnek egy népes és nagyra hivatott ága, a szláv”.²⁵ A nép jellemének felvázolásakor csak a legpozitívabb jelzőket használják: vitézek, értelmesek, békés természetűek, becsületesek, „tolvaj nem akadt köztük”.²⁶ „A lopás és fosztogatás ismeretlen volt náluk”.²⁷ „Hódítók más népeket leigázók nem voltak...”.²⁸ Az igazság kedvéért azonban negatív tulajdonságait is megemlítik, de ezeket már jóval kevésbé részletezik. Így hiszékenyek, egyenetlenkedők és „az idegen szokásokat, erkölcsöt, nyelvet, sokszor többre becsülték”,²⁹ mint a sajátjukat.

Az előző felsorolás azért volt ilyen részletes, hogy ezzel kellőképpen rávilágítsunk arra, milyen az a kép, amit a tankönyvek szlávokról nyújtanak. A magyarok jellemzése, a szlávok dicsőítését szolgáló szövegrészekhez viszonyítva elég rövid és szűkszavú. Ők a tankönyvek interpretálása szerint teljesen ellentétesek a szlávok (feltételezett) jellemével, elsősorban harciasak és hozzájuk viszonyítva primitívek. Az a tankönyv, amely ha röviden is, de pozitívan jellemzi magyarokat, elég ritka: „...ősmagyarok családi élete szép és példás volt... Rettegett hírük ellenére is becsületesek, szótartóak és jólelkűek voltak”.³⁰

A fogalomhasználattal kapcsolatban jellemző, hogy tankönyv hol szlovákokról, hol pedig csehszlovákokról beszél pl. „Csehszlovákok életmódja a pogány korban”,³¹ „A csehszlovák nemzet keresztény hitre térítése”³² stb. Az időszerű önelnevezés történelemben való visszavetítésének lehetünk tanúi, ezzel is erősítve a történelmi legitimációt.³³

A magyarok bejövetelét elsősorban úgy tüntetik fel, mint amely a morva szláv birodalom vesztét okozta. Ugyanakkor elismerik, hogy ekkor már nem volt meg annak a régi fénye, azonban aláhúzzák, hogy magasabb műveltségi fokon állt, mint az azt leigázó magyarok. Amint arra korábban utaltunk, itt is megtalálható az egykori kultúrfölény kiemelése. A tankönyvek Gézáról és Istvánról mindig legnagyobb elismeréssel írnak. Az utolsó fejedelemről szólva megjegyzi a forrás: „Hogy népét a pusztulástól megóvjá, állandó foglalkozásra, szelídebb erkölcsökre szoktatni és keresztény hitre téríteni igyekezett”.³⁴ Géza fiával kapcsolatban főleg azt domborítják ki, hogy minden nemzetiségnek a szokásait és nyelvét tiszteletben tartotta s azokat nem nyomta el pl.:

²³ Lupas 1921:72.

²⁴ Koren-Jezo 1923:13.

²⁵ Magyar 1928:25.

²⁶ Koren-Jezo 1923:13.

²⁷ Koren-Jezo 1937:32.

²⁸ Uo.

²⁹ Koren-Jezo 1923:13.

³⁰ Koren-Jezo 1937:42.

³¹ Koren-Jezo 1923:13.

³² Koren-Jezo 1937:36.

³³ Az aktuális önelnevezés természetesen a magyar honfoglalás leírásánál is megjelenik: „Az új haza elfoglalása nehéz harcok között ment végbe. Az itt lakó népek: csehszlovákok, kazárok, bolgárok keményen ellenállottak” (Koren-Jezo 1937:41).

³⁴ Koren-Jezo 1923:20.

„Szent István megszilárdította az államot és keresztény egyházat. Országában több nemzet élt. A nemzetiségek nyelvét és szokásait tiszteletben tartotta”.³⁵ Az ilyen jellegű idealizálás mögött egy olyan implicit gondolatmenet állhat, amelynek célja, hogy magyarok első királyát a többnemzetiségű állam népeinek segítőjeként, pártfogójaként jelenítse meg, így állítva egy ki nem mondott kontrasztot a későbbi idők magyar királyaival szemben.³⁶

Minden tankönyv szövegét áthatja az egykori kulturális felsőbbrendűség tudata, s mindegyik feltűnő, hogy milyen hatást gyakoroltak a szlávok a magyarokra.³⁷ A szlovák tankönyvek kiemelik, hogy az országot szláv mintára megyékre osztotta.³⁸ Úgyszintén az egykori „kultúrfölény” alátámasztására szolgál annak kidomborítása, hogy földművelést a szlávoktól sajátították el a magyarok, s aláhúzzák, „Mily nagy hatást gyakoroltak a nagyobb műveltségű szláv alattvalók a magyarokra, azt maga a magyar nyelv bizonyítja”.³⁹ Felsorol a tankönyv néhány szláv eredetű magyar szót s megemlíti, hogy „több magyar szó került a szlovák nyelvbe is”,⁴⁰ azonban meglepő módon ennek az állításnak az illusztrálásra már egyetlen példát sem hoz. Vélekedésben szerinte a magyarok műveltségben elmaradtak a szlávok mögött, a tankönyv szerzője kicsinylően meg is jegyzi „Volt némi ősi műveltségük is”.⁴¹

1945-ig a magyar politikai rendszerek tankönyvei Szent Istvánt az egyik legnagyobb uralkodóként értékelték. Kegyetlen leszámolását ellenségeivel, a kor szokásaival magyarázzák, különösebb jelentőséget nem tulajdonítanak neki. Sem tetteit, sem pedig személyét legcsekélyebb kritika sem éri. Ez a jellemzés *a második világháborút követően hazánkban* gyökeresen megváltozik. A hagyományos kép érvényesült még az 1945-ben megjelent új tankönyvben is, mely a rendszernek megfelelő kontextusban ünnepli őt, s az új fogalomhasználathoz illően más – kicsit furcsa és erőltetett – szerepet ad neki: „Géza és István a magyar történelem legnagyobb forradalmárai közé tartoznak”⁴² az új vallás és az új társadalmi berendezkedés megteremtése miatt.

Az 1947-ben megjelent tankönyv e személy kapcsán alig használja a rezsimre kifejezetten jellemző terminusokat. Az 1948-ban megjelent forrás István történelmi nagyságát már azzal magyarázza, hogy az egész nép válságát megoldotta, ugyanakkor a magántulajdont és az új társadalmi rend kifejlődését előrelépésként értékeli. Ennek a momentumnak, azaz az átalakulásnak, az előző évtizedek tankönyvei semminemű figyelmet nem szenteltek. Az osztálytársadalmat – amely a könyv szerint István

³⁵ Koren-Jezo 1932:37.

³⁶ Bár kronológiailag nem tartozik az elemzendő személyek közé, azonban a következő idézetre mindenképpen érdemes kitérnünk: „Matus Cak a trencini várban székelt s benne Szlovenszko igazi fejedelmét tekinthetjük. Nagyszerű fejedelmi udvart tartott, nádora is volt és a fejedelmi udvarokhoz követeket küldözgetett. Pénzt veretett és önálló hadsereget tartott... Matus Cak egy időre biztosította Szlovenszkonak Magyarországtól való függetlenséget, falvak alapításával és kiváltságok engedélyezésével pedig sokat tett a jobbágyság érdekében” (Koren-Jezo 1923:32-33). Csák Mátéra azért tértünk ki, hogy láthatóvá váljon, hogy a csehszlovákiai tankönyvek mennyire eltérő nézőpontból látnak egyes eseményeket, illetve személyeket. Míg a magyar tankönyvek rá, mint a törvényes magyar király legnagyobb ellenlábására tekintenek, addig északi szomszédunknál az ország egyik első fejedelmét látják benne, s előképeként tekintenek uralkodására. Mint olyan fejedelemre, akinek sikerült függetlenséget kivívnia a magyar királyról, nyilván ezt hangsúlyozandó domborítja ki szöveg azt, milyen „királyi jogokat” gyakorolt, aláhúzza önállóságát.

³⁷ E részletnek természetesen a korszakban kiadott, magyar tankönyvekben nyoma sincs, majd csak a második világháborút követő regionális szovjet – szláv vezetésű, és többségű – politikai hatalom érdekeit kiszolgáló tankönyvekbe kerül bele.

³⁸ Koren-Jezo 1932:37.

³⁹ Magyar 1928:41.

⁴⁰ Magyar 1928:41.

⁴¹ Magyar 1928:36.

⁴² Benda 1945:19.

tevékenysége nyomán alakult ki – mindvégig úgy írják le, mint amelyet csak erőszakkal lehetett összetartani: „Most azonban kialakult az osztálytársadalom, fegyverrel és büntetéssel lehetett csak a dolgozó tömegeket féken tartani, a birtokos urak érdekeit védeni. Ezt a célt szolgálta az állam”.⁴³ Ebben a tankönyvben az egyházalapításnak már sokkal kisebb teret engedtek, s úgy tüntetik fel azt, mint az elnyomó feudális társadalom egyik alapját. A tankönyv mintha valami halvány rokonszenvvel tekintene vissza a feudális keretek előtti időkre, amikor még nem voltak elnyomók és elnyomottak.⁴⁴ Majd kiemeli, hogy az új társadalmi rend kialakulása és a kereszténység felvétele a kor követelményei miatt nem volt elkerülhető. Az egyik tankönyv azért ítéli el „István király(t),... aki az uralkodó osztály élén”⁴⁵ állt, mert az egyházat, mely támaszául szolgált, behozta az országra, a tankönyv szavaival élve ezzel „elősegítette a feudális kizsákmányolás biztosítását”, amelyben az egyház elől járt.⁴⁶ A társadalomról alkotott képet áthatja az osztályszemlélet, uralkodó osztályról és elnyomott nincstelenekről beszél, közöttük semmiféle társadalmi réteget nem említve meg.⁴⁷

A rezsim értékrendjéből és világnépből következőleg az ekkor megjelent tankönyvekből hiányoznak az uralkodó szentségét alátámasztó legendák, és az ország felajánlásával sem találkozunk, mivel ezek nem feleltek meg annak a képnek, amelyet a politikai hatalom szeretett volna kialakítani az első királyról. Minden tankönyv hangsúlyozza a szláv megyék átvételét, ami viszont az eddigi hazai politikai rendszerek tankönyveiben ugyan nem jelent meg, azonban – mint ahogy azt már láthattuk – a csehszlovák tankönyvekben már korábban is megtalálható volt. Az sem véletlen, hogy Imre herceg halálának sokkal kisebb teret szentelnek, mint az előző rendszerek.

A második világháborút követően megjelent csehszlovák tankönyveket a két világháború közötti időszak korábbi forrásival összevetve, azok nem változtak semmit a honfoglalás és I. István király személyének értékelésének tekintetében, ellentétben a hazai tankönyvekkel. A csehszlovák könyvek által sugallt önkép szerint a szlávok továbbra is jó földművesek és békés emberek voltak, e pozitív önkép minden bizonnyal megfelelt az új politikai berendezkedésnek.

Az egyik *román tankönyvben* továbbra is egy egész fejezet hirdeti: „A magyar nemesek leigázzák az erdélyi vajdaságot”.⁴⁸ A tankönyv Szent István „ötletének” tartja Erdély elfoglalását a románoktól. A román szerzők ugyan azzal vádolják a magyarokat, mint a két világháború között a magyar irredenta propaganda a románokat, hogy csak a nyersanyagok miatt kellett nekik a terület „Ő [István király – K. G.] meghallotta, hogy Erdély aranyban, erdőkben, búzaföldekben gazdag, és ezért meghódítására indult”.⁴⁹ Ha összességében tekintjük a második világháborút követően kiadott, mind magyar, mind román történelem-tankönyveket, azok a nemzeti ellenségeskedés szempontjából sokat tompultak. De két olyan téma, amelynél még fel lehet fedezni, hogy nem volt mindig „örök béke” a két nép között, az elsősorban – nem véletlenül, hanem történelemi legitimációs céllal – a honfoglalás kora, s az „Erdély-kérdés”. A román nemzeti történelemszemlélet a korábbihoz képest nem változott, ebben a kérdésben egyáltalán nem tompult. Mindegyik tankönyvben alaptétel, hogy Erdélyben korábban a románság volt őshonos, s később jöttek

⁴³ Heckenast – Karácsonyi – Feuer – Zsigmond 1948a:51.

⁴⁴ Heckenast – Karácsonyi – Feuer – Zsigmond 1948a:47.

⁴⁵ Filla-Szabolcsi 1958:100.

⁴⁶ Ugyanakkor mindegyik tankönyv elismeri, hogy a keresztény vallás felvétele és az új társadalmi berendezkedés meghonosítása elkerülhetetlen volt. Filla-Szabolcsi 1958:98.

⁴⁷ Az 1947-ben és az 1948-ban megjelent tankönyv még Szent Istvánnak nevezi első uralkodónkat, a később megjelent források már csak I. Istvánként tárgyalják.

⁴⁸ Almas-Petric 1958:19.

⁴⁹ Almas-Petric 1958:19.

a magyarok, ők csak betolakodók. A korszak tankönyveire oly jellemző „baráti” retorikától teljesen eltérően pontosan az ellenségeskedésre helyezi a hangsúlyt az egyik forrás „A magyar harcosok az otthonát, életét és szabadságát védő nép ellenállásába ütköztek. Még a népdalok is megőrizték azoknak a kemény harcoknak az emlékét, amelyeket Gelu viselt a szamosmentiek élén a magyar főurak ellen... Gelu vajda hősi halált halt...”⁵⁰ Gelu alatt Gyula erdélyi vajdát kell értenünk, akiről már egy fenti – a két világháború közötti – idézetben is szó volt, aki ellen István 1003-ban viselt háborút, hogy a Gyula-törzs területeit fennhatósága alá vonja. A tankönyv szövegéből az tűnik ki, hogy Gyulára a román történetírás továbbra is úgy tekintett, mint aki a román nép ellenállását vezette a magyarok ellen. Érdekes módon a „nép” kifejezést nem értelmezi. Az idézetből úgy tűnik, hogy rá nyilván, mint románra tekint, hiszen kiemeli, hogy a magyarok ellen küzdött. A hűbéri rendszer alapjainak lerakásakor már itt megalapozzák az erdélyi – a szovjet típusú politikai hatalom számára történelmi legitimációt biztosító – forradalmi hagyományt.⁵¹ Egy 1948-ban megjelent könyv a hűbériség megjelenését Erdélyben Szent Istvánhoz köti, így állítva szembe a magyar hűbéri elnyomás szenvedéseit az azt megelőző „idilli” román-szláv időkkel: „Amikor Magyarország királya Szent István elfoglalta Erdélyt, Erdély lakossága románokból és szlávokból állott. Ez a népesség ősi vagyonszövetségben élt, szabadon és jómódban... A földműves nép így elveszítette a földjét, amelyet ettől kezdve a dézsma, a robot, később pedig pénzben kivetett adó ellenében bérelt”.⁵²

Mátyás király – magyar király, román király

Mátyás minden hazai tankönyvben – rendszertől függetlenül – úgy tűnik fel, mint a legnagyobb magyar királyok egyike, aki jóságos, szereti a népet. Személyét leghalványabb kritika sem éri, egyszóval a tökéletes uralkodó ideálját próbálják nyújtani a diákok számára. Olyan történelmi személyiségét, akihez jóságban és történelmi tettek nagyságában mindegyik történelmi szereplő viszonyítható.

A legnagyobb Mátyás-kultusszal (a tankönyvek alapján) a *dualizmus* alatt számolhatunk. Az a kevés könyv, amely a dualizmus korszakából az uralkodót értékeli, megjegyzi, hogy „Korának és nemzetének legnagyobb királya volt; Magyarországot boldoggá, a külföld előtt tekintélyessé és hatalmassá tette”.⁵³ Másutt: „Első Lajos mellett Hunyadi Mátyás volt a legnagyobb magyar király”.⁵⁴ Ennek illusztrálására szolgál az egyik emlékeztető versike, amely a történelem nagy egyéniségeinek könnyebb megismerését volt hivatott szolgálni, s melyben az ideális uralkodót ábrázolják.⁵⁵ A Mátyásról szóló fejezetek

⁵⁰ Almas-Petric 1958:19-20.

⁵¹ A romániai forradalmi hagyományok első láncszeme az 1437-es Budai Nagy Antal-féle parasztfelkelés volt. Itt fontos megemlítenünk, hogy minden tankönyv nyomtatékosan aláhúzza, hogy e tett – mint a tankönyvek szerint minden parasztfelkelés Erdélyben – a két nép együttes cselekedete volt: „A román és magyar parasztok, a városi mesteremberekkel együtt harcoltak a kizsákmányolás ellen a jobb életért” (Almas-Petric 1958:34). A forradalmi hagyományok a Kárpát-medencében is a politikai hatalom legitimációját szolgálták, így az abban szereplő eseményeket minden esetben úgy interpretálják a tankönyvszerzők, hogy az aktuális „baráti” viszonyoknak megfeleljenek. Emellett mindig utalnak a kontinuitásra, amelynek végén természetesen a „felszabadulásra” történik burkolt módon utalás: „A két ízben kiharcolt győzelem a leigázottak szívében azt a reményt keltette, hogy egykor sikerül majd megsemmisíteniük a kizsákmányolókat hatalmát”. Uo.

⁵² Románia története... 1948:40.

⁵³ Ebenspanger 1877:22.

⁵⁴ Kuttner-Szuppán 1903:42.

⁵⁵ „Ki tette nagygyá, s dicsőségessé | Egykor a magyar hazát? | Ki tette legfényesebbé | Százada arany korát? | Ki volt az emberiségnek | Forró keblű barátja? | Ki, a nyomott szegénységnek | Pártoló édes atyja? | Mátyás amaz igazságos | Nemes tettekben nagyságos! | Ki volt az? ki népeinek | Fölkereste kunyhóit? | És titokban

mintha kánont követnének, szinte mindig a „Meghalt Mátyás, oda az igazság” közmondással fejeződnek be.

Horthy Miklós idejében a korábban ismertett Mátyás kép mit sem változott. E korszak tankönyvei is külön kiemelik és hangsúlyozzák, hogy „a szegényeket nem engedte elnyomni és mindenkinek igazságot szolgáltatott”.⁵⁶ Ennek alátámasztására általában különféle mondákat is felhoznak, amelyek a földesurak megleckéztetését illusztrálják. Mátyást e korszak tankönyveiben is, mint a legkiválóbb uralkodót mutatják be. Érdemes csokorba gyűjteni, hogy milyen jelzőket használnak rá: kegyes, bölcs, éles eszű, művelt, nagyon egyszerű ember, de maga körül szerette a pompát, jól nevelt, vallásos. Külön kiemelik, hogy: „Mátyás király nagy volt, mint államférfi, mint hadvezér, mint a népnek szerető atyja”.⁵⁷ Tanulságos, hogy ilyen mértékű pozitív jellemzéssel szinte egyik uralkodó ábrázolásánál sem találkozunk. A tankönyvek stílusát valamelyest mindvégig áthatja a nemzeti nagyság iránti vágy, és annak a részletes tudatosítása, hogy milyen volt ez a fénykor. Hangsúlyozzák Mátyás kulturális törekvéseit, eredményeit, iskola és nyomda alapítását – amelyeknek a korábbi politikai hatalom tankönyvei kevesebb teret szenteltek. Kiemelik, hogy külföldön is megbecsülték, és felnéztek a *magyar* királyra. Némelyikük, hogy a területi nagyságot jobban szemléltesse, térképeket használ, amelyeket a népiskolai tankönyvek eleddig ugyancsak mellőztek. Minden ekkor íródott tankönyv külön aláhúzza, hogy egykor mind területében, mind kulturálisan milyen nagy volt a magyar birodalom. Bemutatják a Corvinákat, s részletesen a kor reneszánsz kulturális életét. Hangsúlyozzák Bécs elfoglalását. Külön kidomborítják, hogy Kenyérmezőnél milyen nagy győzelmet aratott az ország, mint „a kereszténység védőpajzsa”, a törökök felett. Ennek kiemelése mögött az irredenta propagandának egy olyan eleme húzódik meg, amely a történelmi Magyarországra, mint az európai kultúra hős, önzetlen védelmezőjére tekint.

A rendszer ideológiájának legfontosabb „címszavait” adja a nagy törökverő szájába az egyik tankönyv.⁵⁸ „Hunyadi János azt hagyta örökül fiaira, hogy szeressék az édes magyar hazát és szeressék szent vallásukat”.⁵⁹ Érdemes teret és figyelmet szentelni annak, hogy a legnagyobb királyok rangsorában – néhány tankönyvben – milyen helyet foglal el. Általában a második vagy a harmadik hely jut számára: „Magyarország Mátyás uralkodása alatt élte második fénykorát”,⁶⁰ vagy: „az ifjú Mátyás ... hazánknak Szent István király után a legnagyobb királya lett”,⁶¹ vagy éppen „I. László és I. István halála óta nem gyászolt oly igazán magyar”.⁶² Külön érdekes a rangsor, amely még a kronológiai sorrendet sem tartja be. Hangsúlyozzák, hogy „Magyarország soha többé nem jutott arra a fényes

kémlélé | Azoknak panaszait | Ki volt? ki rögtön büntette | Az igaztalanságot, | És napfényre derítette | A tiszta igazságot, | Mátyás amaz igazságos, | Nemes tettekben nagyságos | Ki volt kinek hadserege | Rettenhetetlen vala? | És ki a csaták mezején, | Mindenütt első vala? | Ki volt kinek lobogóit | Győzelem koronázta, | És kinek hadi tetteit | A fél világ csodálta? | Mátyás! a nép nagy királya, | Vitészség dicső példánya! | Ki tette legragyogóbbá | Budán a királyi várat? | Ki bírt ott ötvenötezer | Darabból álló könyvtárt, | Kinek volt oly szomjas lelke | A tudományok után, | Ki állított társaságot | Tudósokból a hazán | Mátyás! a múzsák kedveltje, | Korának legfénylőbb gyöngye, | Ki hozta be a könyv-sajtot | Először a hazába, | Ki gyűjt a szépnek, jónak Világot udvarába? | Ki kezdett építtetni egy | Oly roppant nagy tanodát, | Melyben közel negyvenezer | Ifjú nyerne oktatást? | Mátyás! ki a nép szívében | Éljen örök emlékezetben!” B. Papp 1868: 67.

⁵⁶ Györfly 1925: 23. Szegények védelmezője toposz minden tankönyvben megtalálható pl.: Szügyi Trajtler – Greiner 1927:31. Keszler 1926:47.

⁵⁷ Szügyi Trajtler – Greiner 1927:31.

⁵⁸ Zeidler könyve szerint a rendszer öndefiníciója: keresztény, nemzeti, irredenta stb. Zeidler 2002:9.

⁵⁹ Szügyi Trajtler – Greiner 1927:29.

⁶⁰ Szügyi Trajtler – Greiner 1927:30.

⁶¹ Szügyi Trajtler – Greiner 1927:29.

⁶² Szondy 1941:30.

magaslatra, amelyre az ő lángesze és csodálatos tetteire föl emelte”.⁶³ Mint a dualizmus alatt, ekkor is szép számban találkozunk „legendákkal”, „mesékkel”, amelyek nemcsak igazságosságát, hanem pl. erejét is bizonyítják.

A magyar tankönyvek – természetesen – soha nem vezetnek vissza a Hunyadi családot a részben román ősökig, legfeljebb annyit említenek, hogy „Hunyadi János egyszerű nemesi családból származott”,⁶⁴ s kisebb-nagyobb mértékben mindvégig kiemelik a király magyarságát.⁶⁵ A tankönyvek írói minden bizonnyal ismerték az e korszakban, Romániában az erdélyi magyarság számára írt tankönyvek szövegét, amelyek kiemelik Mátyás román származását. Mindenesetre különös, hogy a vizsgált öt magyar tankönyvből kettő, ha nem is a román tankönyvek állításaira reflektálva, de külön megjegyzi, bármennyire is kedvelte a külföldi irodalmat, „...magyarságát még sem tagadta meg. Magyar volt az udvar élete, a törvényhozás és az érintkezés nyelve...”.⁶⁶ Ezt követően újra, most már általánosítva az uralkodó személyére és tetteire vonatkozóan állítja: „...magyar dicsőség volt Mátyás nagy hatalma ...”.⁶⁷ Egy másik tankönyvben: „A nemzetnek az volt a kívánsága, hogy magyar ember legyen a király, s ez a király Hunyadi Mátyás legyen”.⁶⁸

Mátyást a magyar történelemszemlélet az ország legdicsőbb uralkodójaként látja, a vele szemben álló román felfogás, a legnagyobb román származású magyar királyként tartja számon. Erre mindig kitérnek a tankönyvek, levezetik, alaposan alátámasztják azt, hogy Mátyás román volt.⁶⁹ *A két világháború közötti román történelem tankönyvek* egy kicsit ambivalens módon viszonyulnak hozzá, mivel az ő történelemszemléletük szerint a nagy román eredetű magyar királyon a legnagyobb győzelmet pont a románok aratták, amikor az Moldvát akarta megtámadni: „A lángok világánál hevesen összezsúfoltak a moldvai és magyarországi harcosok. Sokan elesettek mindkét részből. Maga Hunyadi Mátyás is megsebesült és csak futással menthette meg életét, miután a moldvaiak nyílzápora reája is zúdult”.⁷⁰ Itt tapintható ki az, hogy e történelem-tankönyvek másra vannak „kiélezve”, mint a magyar társaik. A magyarok soha nem említik azt, hogy Mátyás Moldvától – a románoktól – vereséget szenvedett, míg ellentétben erre a mozzanatra minden korabeli román tankönyv részletesen kitér. Lupas még Bonfini is idézi annak bizonyítására, hogy Mátyás román származású volt, s a főurak „azt szokták mondani, hogy nem kell »egy oláh királyocskát túrni«”.⁷¹ Ezzel is célozva arra, hogy már a kortársak is tudták, egy nagy román király ül a magyar trónon. Ugyanakkor azt is aláhúzza a tankönyv, hogy az erdélyi magyar nemesek olyan törvényeket hoztak, amelyek a magyar jobbágyoknak nem

⁶³ Keszler 1925:47.

⁶⁴ Szondy 1941:30.

⁶⁵ Mindenesetre valószínűnek tartjuk, mivel más uralkodó esetében egyáltalán nem hangsúlyozzák az uralkodó etnikai hovatartozását. Talán pontosan itt azért került ez kiemelésre, mert tudtak arról, hogy ehhez némi kétség fűződik.

⁶⁶ Szügyi Trajtler – Greiner 1927:32. E tankönyvek szent István után követően a legnagyobb királynak tartják.

⁶⁷ Uo.

⁶⁸ Kalma 1931:21.

⁶⁹ 1945 után Mátyás király helyére az elemzett román tankönyvek szerint, jelentőségben Hunyadi János kerül (olyannyira, hogy nem is tárgyalják Mátyást). A nándorfehérvári győző román származását nem titkolják, ugyanakkor a tankönyvek jóságosnak tüntetik fel, mint aki összefogta a népeket a török veszedelem ellen.

⁷⁰ Lupas 1921:89.

⁷¹ Lupas 1921:97. Érdemes megfigyelni a hivatkozáskultúrát Lupas-nál. A lábjegyzet és a forrásmegjelölés igazán nem létszükséglete az elemi iskolásoknak írt tankönyvnek. Csak magyar eseményre ír hivatkozást, ha kell, akkor eredeti latin szöveget is idéz. Azonban, csak olyan eseményeknél hivatkozik Lupas „magyar” szerzőkre vagy pl. Bonfinire, amelyek köztudottan sértik a magyarokat, ezért van szüksége arra, hogy állításait alátámassza, nyomatékosítsa.

engedték meg a hadviselést, „...a románok sorsával nem törődtek, s nem siratták őket, ha mindnyájan is feláldozták életüket az ország védelmére”.⁷²

A két világháború közötti *csehszlovák források* Mátyás uralkodásának cseh vonatkozású eseményeit emelik ki pl.: a reneszánsz elterjedésénél, Mátyás korában csak olyan épületeket említve, amelyek az aktuális államhatárokon belül fekszenek. E mellett hangsúlyozzák, hogy a király mennyire szerette ezt a vidéket. Bár talán pontosabb lenne, ha az ország kifejezést használnánk, hiszen a kútfők az időszerű önelnevezéssel illetik a területet, azt az illúziót keltve, mintha az már létezett volna (mint önálló ország): „Mátyás jó uralkodó volt. A népet védte és szerette: szívesen tartózkodott *Szlovenszkóban* [kiemelés tőlem – K. G.], különösen a zvoleni és trencini várakban. Az országot többször beutazta álruhában, hogy a nép helyzetéről meggyőződjék. ...Bratislavában főiskolát alapított (Akademia Isztropolitána), amelynek sok híres tudóstánára volt. Ennek épülete még ma is megvan”.⁷³ Egy másik forrás „Podjebrád György és Hunyadi (Korvin) Mátyás kora”⁷⁴ című fejezetében együtt tárgyalja a két nagy uralkodót. A magyar király jellemének ábrázolásakor arra kell rámutatnunk, hogy a forrás interpretálása alapján Mátyás visszaélt Podjebrád bizalmával, hálátlan volt vele szemben. Így a két király együttes tárgyalásakor mindenképpen Mátyás az, akinek jellemét – nem csekély – kritika éri, ha azt nyíltan nem is kerül kimondásra. S Podjebrád tűnik fel úgy, mint abszolút nagy és tiszta jellemű uralkodó, a cseh kultúra és nyelv terjesztője, fejlesztője. Mátyás hálátlanságát, gátlástalanágát így emeli ki a tankönyv: „Podjebrád György azonban olyan kiváló és hatalmas uralkodó volt, hogy a szomszédok közül egy sem vállalkozott megtámadására csupán a saját veje, Hunyadi (Korvin) Mátyás magyar király, aki szerette volna a cseh koronát megszerezni magának. Pedig Podjebrád György annak idején, mikor Mátyás Prágába az ő udvarába került, jól bánt Mátyással, amit bizonyít az is, hogy eljegyezte vele a leányát”.⁷⁵ Míg a magyar tankönyvek úgy tüntetik fel Mátyást, mint a legnagyobb magyar uralkodót, aki dicső hadvezér volt s rettegett seregét soha nem érte vereség, addig mind a román, mind pedig a szlovák tankönyvek kitérnek kudarcaira – ha csak egy-két példa erejéig is: „...György Vilémovnál Mátyás csapatait bekerítette, úgyhogy Mátyás kénytelen volt békéért könyörögni. György nagylelkűen megbocsátott neki, amit Mátyás azzal hálált meg szabadon bocsátása után két hónap múlva Olomoucban cseh királlyá koronáztatta magát”.⁷⁶

Az előbb említett Mátyás kép – amely rámutat az uralkodó jellembeli hiányosságaira – nem tekinthető általánosnak. Ki kell emelnünk azt, hogy a nemzetiségek számára írt tankönyvekben fontos az, ki volt a szerző. Míg a korábban hivatkozott tankönyvet a csehszlovák Koren József és Jezo Márton írta, s az ő munkájukat dolgozta át Banai Tóth Pál, addig a most röviden bemutatandó tankönyvet Magyar Győző írta, s a benne található kritika nélküli Mátyás kép teljesen megfelel a korszak magyar tankönyveiben található ábrázolásoknak.⁷⁷ Ez megnyilvánul már a kezdetek kezdetén abban is, hogy Podjebrád Györgynek meglehetősen kevés teret szentel. A tankönyv az általánosnak tekinthető szerepekben ünnepli az uralkodót: „Egyike lett az ország legnagyobb és legnépszerűbb királyainak... nemcsak sok jó törvényt hozott, hanem gondoskodott a törvények megtartásáról is. Apja akart lenni jobbágynak is...”.⁷⁸

⁷² Lupas 1921:98.

⁷³ Koren-Jezo 1932:57.

⁷⁴ Koren-Jezo 1923:39.

⁷⁵ Uo.

⁷⁶ Koren-Jezo 1923:40.

⁷⁷ Itt kell megjegyeznünk azt, hogy míg a román tankönyvek címlapjukon nyíltan feltüntetik a román szerzőt, addig a csehszlovák tankönyvek jó részén „magyarosítják” a szerzők neveit, azaz az idegen szláv családnevet meghagyják, s azt követően tüntetik fel a „magyarra fordított” keresztnévet.

⁷⁸ Magyar 1928:79.

Azonban a helynevekre, illetve bizonyos területek megjelölésére a szlovák elnevezést használja.⁷⁹

Mátyás királyságát mindegyik hazai politikai hatalom tankönyve az állam fénykorának tünteti fel, így van ez az 1945 után írott tankönyvekkel is. A *Rákosi-korszak tankönyveiben* is csak szerényebb mértékű lojális interpretációnak lehetünk tanúi. Hangsúlyeltolódásnak tekinthető annak a gyakori emlegetése – amit az előző rendszerek tankönyvei soha nem említettek meg –, hogy „Ő az első magyar király, aki felveszi a tatár uralom alól felszabadult Oroszországgal is a kapcsolatokat”.⁸⁰ A múlt aktualizálása, illetve annak az igénye, hogy az pillanatnyi eseményeknek múltbeli párhuzamát – esetünkben az „orosz (szovjet)–magyar barátságnak” történelmi előképét – keressék, már itt is megtalálható, pl.: „A magyar-orosz szövetség mindkét ország belpolitikai megerősödését s a központosítást szolgálta”.⁸¹ Az a hagyományos kép Mátyásról, amit az előző korszak tankönyvei kialakítottak, nem nagyon változik. Talán egy kicsivel – de távolról sem aránytalanul – nagyobb teret engednek (a rendszer ideológiájának megfelelően) Mátyás jobbágyvédelmének, de ezzel kapcsolatban meg is jegyzi az egyik tankönyv: „Emberi érzésből is, de elsősorban hatalmi szempontból pártolta az alsó osztályokat”.⁸² A lázadó nagyurak elleni küzdelmét arisztokrata-ellenességként interpretálják, a nagyurakat pedig mindvégig úgy írják le, mint akik minden eszközzel a jobbágyok elnyomásán mesterkedtek. A Horthy-rezsim tankönyvekhez képest sokkal kevesebb „Mátyás-mese” elemet tartalmaznak e kútfők, inkább csak utalnak arra, hogyan leckéztette meg az uralkodó az „elnyomó osztályokat”. De alapvetően a szöveg sokkal kevésbé osztályharcos, mint pl. a Dózsával vagy a Rákóczi-val foglalkozó rész, amelyet később fogunk tárgyalni. Mátyás jellemének bemutatásával, ábrázolásával szinte alig foglalkoznak a tankönyvek. Legfőképpen azonban vallásossága az, amit még meg sem említenek.

Elsősorban a nyelvhasználat alapján lehet megkülönböztetni e korszak írásait – ha nem is minden esetben – a korábbi magyar politikai rendszerek tankönyveitől. Jellemző „szakszavai”, pl.: néposztály, alsóbb osztály, feudális reakció. Ugyanakkor a Mátyás halálát tárgyaló rész sokkal kevésbé szentimentális, mint az előző rendszer tankönyveiben, melyekben az uralkodó halálával együtt az egész nemzet dicsőségét is sírba teszik. Ez a hangsúlyeltolódás az új politikai hatalom történelemszemléletéből következik, amely alapján véve a saját berendezkedését megelőző egész időszakra csupán kényszerű előzményként tekintett. Értékrendjéből adódóan nem ábrázolhatta egy király uralkodását a nemzeti történelem csúcspontjának. Következésképpen a kor tankönyveire jellemző, hogy sokkal kevésbé állítják be Mátyást az utolsó nagy királyként. Bár elismerik, hogy a nemzet dicső napokat élt alatta, ezt távolról sem hangsúlyozzák olyan mértékben, mint pl. a Horthy-rendszer vagy a dualizmus idejében.

1945 után, a román és csehszlovák tankönyvekben, Mátyás király szinte csak utalásszerűen jelenik meg. Így a róla alkotott interpretációk módosulása nem tárható fel. Helyére a román forrásokban Hunyadi János kerül. Származását nem titkolják, ugyanakkor jónak tünteti fel, mint, aki összefogta a népeket a török veszedelem ellen „Magyarok, románok, sőt más népek is Hunyadi Jánosban látták megmentőjüket, és híven követték

⁷⁹ A két világháború közötti tankönyvek olyan szűkszavúan szólnak Dózsáról és parasztmozgalmáról, hogy az nem elemezhető kellő árnyaltsággal. Az egyik, 1923-ban a felvidéki magyarság számára kiadott tankönyvvel kapcsolatban arra lehet rámutatni, hogy párhuzamot von a cseh, illetve a magyar parasztlázadások között, rámutatva arra, hogy korábban milyen sanyarú volt a parasztság sorsa, illetve arra, hogy később mindkét mozgalmat vérbe fojtották.

⁸⁰ Benda 1945:52-53.

⁸¹ Filla-Szabolcsi 1958:189.

⁸² Benda 1945:49.

ahányszor csak zászlót bontott a török ellen”.⁸³ A rendelkezésünkre álló szlovák és román tankönyvek alapján sajnos részletesebb Mátyás képet a második világháborút követő időkre vonatkozóan nem lehet felvázolni. Ennek a korszaknak tankönyveire jellemző, hogy bizonyos magyar személyeket, ill. történelmi eseményeket kihagynak. Ennek a tendenciának az értelmezésére, elemzésére még vissza fogunk térni.

Dózsa pórlázadásától Husz szabadságharcáig

A Kossuth-kultusz mellett a Dózsa-kultusz fut be jelentős pályát az általunk vizsgált korszakokban. Dózsa esetében érdemes a *dualizmus korát és a Horthy-korszakot* együtt elemezni, mert csak egészen kicsiny eltérések mutatkoznak a Dózsa-képpel kapcsolatban. A tankönyvek mindegyike megegyezik abban, hogy II. Ulászlót az ország egyik legrosszabb, uralkodásra a legalkalmatlanabb uralkodójának tartja. Többnyire azzal támasztják alá a parasztháború kitörését, hogy a parasztokat, akik a keresztes táborba igyekeztek, a földesurak nem akarták engedni, s az erőszakos visszatartás miatt tört ki a pórháború. Kiemelik, hogy „Mátyás, az igazságos alatt jó sorsa volt e jobbágyoknak, de Ulászló zavart uralkodása alatt zsaroltattak és elnyomattattak”.⁸⁴

Meg kell említeni, hogy milyenek látják a tankönyvek Dózsa jellemét. Szinte ritkaság számba megy, ha Dózst és tevékenységét pozitívan értelmezik. (E tekintetben Mayer művét említhetjük, amely kivételnek számít, mivel hosszabb-rövidebb sorokban, de aláhúzza Dózsa vitézi bátorságát, és azt, hogy a király kitüntette). Arra, hogy nemes volt, inkább csak negatívan térnek ki: parasztból lett nemesember, s csupán két tankönyv említi, hogy királyi, fejedelmi címet vett fel.⁸⁵ Más források nem a pór nép elégedetlenségének, hanem sokkal inkább Dózsa „rajongó” barátainak tanácsával indokolja azt, hogy a parasztok az urak ellen fordultak.⁸⁶ Arra is fel lehet figyelni, hogy kik alkották a tábor, mert ezen a személyeket kivétel nélkül minden tankönyv a lehető legnegatívabban festi le: „sok kasza-kapa kerülő pór”.⁸⁷ Dózsa rangját általában „fejedelemként”, kuruc királyként határozzák meg.

Általában mindegyik könyv egy-két szóban kitér arra, hogy milyen dűlást végeztek az elégedetlen pórok; itt csak azt emelik ki, hogy papokat és nemeseket öltek meg. A Rákosi-korszak könyvei pedig pontosan az ő pusztulásukról nem szólnak. Ennél azonban sokkal fontosabb: annak ellenére, hogy bár vannak olyan tankönyvek, melyek röviden, esetleg csak néhány sorban tárgyalják az eseményeket és az okokat, mindegyik – kivéve Vargyast – relatíve nagy részletességgel ecseteli, hogyan végezték ki a pór fejedelmet. Ennek szinte mindegyik tankönyv legalább olyan nagy teret szentel, mint az egész esemény tárgyalásának. A realiztikus, részletes tárgyalásnak a legfőbb oka – meglátásunk szerint –, hogy a szerzők által a politikai hatalom a felkelésből a legfőbb dolognak a megtorlást, az elriasztást tartotta.

Ebenspanger művét kivéve az összes tankönyv elítéli ezt a felkelést. Ő pozitívnak látta Dózsa céljait, csak éppen az eszközöket tartotta rossznak: „Hogy köznép sorsán könnyíteni akart, helyes és dicséretes volt, későbbi időben (1848-ban) ezen törekvés érvényre is jutott; de a lázadás, a durva, zabolátlan erőszak nem volt helyén”.⁸⁸ Ezen sokatmondó párhuzammal nyilván a jobbágyfelszabadításra céloz, mely – szerinte – már

⁸³ Almas-Petric 1958:35.

⁸⁴ Visontay 1871:51.

⁸⁵ Mayer 1877:61.

⁸⁶ Visontay 1871:51.

⁸⁷ Vargyas 1898:16.

⁸⁸ „(...) már a papokat és a nemeseket gyalázta és azt nyilvánította, hogy a nemességet kiírtja, az ország minden lakosát egyenlő jogokkal és kötelességekkel ruházta fel” (Ebenspanger 1877:24).

Dózsa korában cél volt, de csak a márciusi forradalommal valósult meg. A lázadás utáni röghözkötésről és a szabadság teljes elvesztéséről a tankönyvek túlnyomó része nem ír, csak Vargyas említi meg: „a föld népe rabszolgaságra jutott”.⁸⁹

A két világháború között a Csehszlovákiában és Romániában napvilágot látott tankönyvek oly kevéssé szólnak a Dózsa-féle parasztfelkelésről, hogy az nem elemezhető érdemben, ez arra enged következtetni, hogy a szerzők történelemszemlélete, és értékrendje szerint jelentéktelen volt az esemény. Egészen ritkán csak röviden térnek ki rá. De azt mindig a helyi eseményekkel állítják párhuzamba, amint azt egy csehszlovák tankönyv is teszi. „A jobbágy sorsa egyenlő lett a rabszolgaéval, mert nem adhatta el a vagyonát, nem iskolázhatta gyermekét, nem hagyhatta el urát s be sem panaszkodhatott. Elnyomói ellen ugyan többször föllázadt a jobbágyosság (Csehországban Litomerice környékén, Magyarországon Dózsa vezetése alatt), de lázadásait vérbefolytották”.⁹⁰

A második világháborút követően hazánkban Dózsa személyének megítélése gyökeresen megváltozik, a tankönyveken belül egyre nagyobb teret szentelnek a parasztlázadásnak. Ez tükröződik rögtön a háború befejezése után az 1945-ben kiadott új szemléletű történelemkönyvben is. Másképp határozzák meg a pórlázadás bázisát, külön többször kitérve arra, hogy a kisnemesség és az alsópapság is csatlakozott hozzájuk. Ugyanakkor Dózsa is jóval kedvezőbb színben tűntet fel – „székely kisnemes, vitéz katona”⁹¹ –, harcát úgy írják le, mint az elnyomók ellen folytatott jogos háborút. Bár e könyv is tárgyalja a kivégzést, azonban már nyilvánvalóan más a szándék, nem az elrettentés, hanem a mártírrá avatás.⁹²

Sokatmondó a sztálinista politika szemszögéből az az előképkereső kísérlet, hogy már a parasztfelkelést is szabadságharcként definiálják, az első ilyen jellegű párhuzam nem véletlenül az 1948-as tankönyvben jelent meg. A forradalom, majd a szabadságharc kifejezés itt tűnik fel először implicit módon mesterséges párhuzamot vonva 1514-es események és a későbbi szabadságharcok között: „A főurak most már szerették volna ártalmatlanná tenni a jobbágyokat, mert látták, hogy forradalom fenyeget...[...] A parasztság országos *szabadságharca* [kiemelés tőlem – K. G.] nem Dózsa György parancsára kezdődött. Az elnyomott parasztság keserősége csaknem egyszerre csapott át nyílt harcba, forradalmi mozgalomba”.⁹³ Később Dózsa szinte az események megszervezőjeként, fő pórvezérként tűnik fel: „élére állott keresztes hadával a mozgalomnak, megszervezte és egységbe foglalta azt, egy cél felé irányította a szabadságért küzdő parasztság erőit”.⁹⁴ Azt, hogy a sztálinista forradalomkonceptiót és az osztályharcos történelemszemléletet mennyire átvette a tankönyv, le lehet mérni azon, hogy milyen gondolatokat és mondatokat tulajdonítottak a parasztvezérnek: „Dózsa tudta, hogy addig nem győzött a forradalom, amíg a nemesség fegyveres erejét meg nem törték”.⁹⁵

Az 1958-ban megjelent tankönyv már nem fogadja el azt ténynek, hogy Dózsa pórkirály volt, ezt sokkal inkább hamis vádként tünteti fel, amely még több indokot ad a kivégzésre. Kérdéses, hogy ennek kiemelése, megjelenése a tankönyvek szintjén miért volt fontos, miért tért ki egyáltalán erre a forrás. Ennek új megvilágításba helyezése talán azzal

⁸⁹ Vargyas 1898:16.

⁹⁰ Koren-Jezo 1923:41.

⁹¹ Benda 1945:56.

⁹² Dózsaival kapcsolatban, az 1947-ben napvilágot látott könyv, a Benda-féle tankönyvhöz hasonlóan eléggé kiegyensúlyozott, ezért nem került részletesebb bemutatásra.

⁹³ Zsigmond-Pach-Ravasz-Heckenast 1948:126.

⁹⁴ Uo.

⁹⁵ Zsigmond-Pach- Ravasz-Heckenast 1948:127.

magyarázható, hogy a politikai berendezkedés értékrendjével nem volt összeegyeztethető, hogy történelmi legitimitását szolgáló forradalmi hagyomány egyik legjelentősebb eseményének megtett parasztfelkelés vezére királyi címre áhítozott. A parasztcsoportokat szervezett katonai egységekként tünteti fel, s kiemeli a ceglédi beszédet. Dózsa, mint nagy hadvezér, erkölcsileg is kiváló – „a parasztok vezére több sebből vérezve elszántan küzdött mindaddig, amíg a túlerő le nem győzte és foglyul nem ejtette”.⁹⁶ A forrás jóval nagyobb teret szentel a háború utáni megtorlásnak, ahol viszont mindig csak a paraszt áldozatok számát említi, mintha mások meg sem haltak volna a „szabadságharcban”.

A második világháborút követően szovjet megszállás alá kerülő országok – köztük Magyarország, Románia, Csehszlovákia, és a később tárgyalandó Német Demokratikus Köztársaság – tankönyveinek jellemző vonása, hogy nagy hangsúlyt fektetnek a középkori vagy kora újkori parasztfelkelésekre, amelyeknek megfelelően idomított törekvéseit a politikai hatalom ideológiai előképének, hivatkozási alapjának tekintette. Ezek segítségével igyekezett a politikai hatalom kontinuitást felmutatni s történelmi legitimitációt biztosítani maga számára. Ennek keretében bizonyos történelmi szereplőkre osztályharcos jelmezt erőltetnek – ugyanúgy, mint ahogy az már az általunk vizsgált magyar tankönyvekben is látható volt. Míg hazánkban és az erdélyi magyarság számára kiadott román forrásokban Dózsát teszik meg a forradalmi hagyományok egyik „alapkövének”, addig Csehszlovákiában Huszt, az NDK-ban pedig Müntzert. Annak érdekében, hogy egyértelművé váljon, hogy mennyire egységesek voltak a helyi forradalmi hagyományok kezdőalakjai a Dózsát bemutató erdélyi tankönyveken túl, kivételesen Husz Jánosra is vetünk egy pillantást a csehszlovák források tükrében.

Mivel mind Magyarországon mind, pedig *Romániában* a tankönyveket kibocsátó politikai hatalom azonos politikai ideológiai alapon állt, elsősorban Dózsa személye az, akiről teljesen azonos a korszakban nyomtatott tankönyvek képe. Az 1948-ban megjelent román tankönyvön már érezhető, hogy az új politikai hatalom saját elvárásainak megfelelően legitimitációs céllal másként interpretálta az eseményeket. Dózsa parasztháborújával kapcsolatban a tankönyv hangsúlyozza, hogy mindkét (a magyar és a román) nép parasztsága részt vett a parasztháborúban, s hogy mindkettőt kegyetlenül elnyomta a nemesség. Elsősorban az a célja a tankönyvnek, hogy a két nép „egységét”, a parasztságnak egy társadalmi réteghez való tartozását és a feudális „osztály” elleni harcát hangsúlyozza. Sokkal inkább az osztályharcra és sokkal kevésbé az etnikai differenciára (amit e fejezetben nem is tárgyal) teszi a hangsúlyt. Ez a történelemidomítási mechanizmus annak köszönhető, hogy az aktuális politikai hatalom történelemszemlélete, amely szovjet ideológiai alapokon áll, inkább internacionális és osztályharcos, mintsem nemzeti. A tankönyv egész széles teret szentel Dózsának, azonban más magyar személyekkel távolról sem foglalkozik ennyit.⁹⁷ A háború után úgyszintén a szovjet érdekszférába tartozó Romániának szüksége volt közös magyar-román előképekre. Így Dózsának az új történelmi szerepben való feltűnését talán értékelhetjük úgy is, hogy egy kisebb és jóval jelentéktelenebb hatású, de a román hatalom által kifejezetten a magyar diákság számára kreált kultuszról van szó. Dózsa kivégzésével kapcsolatban megjegyzi az 1948-as tankönyv, hogy „...mindezen megtorló intézkedéseknek az lett a következménye, hogy a román és magyar parasztok együttesen továbbvitték az elnyomó nemesség elleni harcot”.⁹⁸ A rövid idézet alapvető célja, hogy a „keleti blokkba” tartozó államok történelmét úgy

⁹⁶ Filla-Szabolcsi 1958:196.

⁹⁷ Ezt az osztályharcos harcmodort jól illusztrálja a román tankönyv: „A hadsereg élén Dózsa György állott, aki arra biztatta a parasztoakat, hogy hódítsák vissza fegyverrel a nemesek által elrabolt szabadságukat és büntessék meg őket vétkeikért”. *Románia története...* 1948:44.

⁹⁸ U. o. 46.

idomítsa, hogy a jelenlegi „baráti” viszonyt a múltban visszavetíti, a nagyobb konfliktusokat kevésbé hangsúlyozza.

A román tankönyvek is a legnagyobb elismeréssel szólnak róla „Egyenes becsületes merész ember volt, aki elhatározta, hogy haláláig küzd a nép igazságáért. Jól ismerte a jobbágyok sanyarú életét”.⁹⁹ A marxista történelemszemlélettel megírt tankönyvek jellemzője, hogy ezekre a felkelésekre – szinte minden századból kiemelve egyet – már azért is nagy hangsúlyt fektetnek, hogy e példákkal illusztrálják a két nép közötti összefogást a közös ellenség ellen. Ugyanakkor ritkaságszámba menően domborítja ki a forrás a magyarok elsőbbségét: „Magyarok és románok együtt, vagyis a kizsákmányoltak Dózsa György vezetésével igazságot szolgáltattak maguknak, mert ezt eddig hiába várták a hatalmasoktól”;¹⁰⁰ „A Dózsa György vezette felkelés közös szabadságharcban egyesítette a román és magyar parasztokat, és megingatta a hűbérrendszert”.¹⁰¹

Több, a magyar tankönyvekben is feltűnő tendencia figyelhető meg a parasztfelkelés tárgyalásakor. Így e források is csak és kizárólag a parasztság áldozatairól emlékeznek meg, azok kivégzési módjait ecsetelik, s hogy a nemességgel hogyan bántak el a parasztjaikkal, arról egy szót sem szólnak. Azt a pusztítást, amelyet a parasztság véghezvitt a nemesség vagyonában, jogosnak ismerik el, mondván, hogy az így szolgáltatott igazságot. Mivel azon javak közvetett módon a jobbágyoknak köszönhetőek, mert azokat a „a parasztok verejtékéből” gyűjtötték. Másrészt feltűnik a bányászok említése, amelyre korábban nem volt példa, azonban a kor politikai hatalmának történelmi legitimációja szempontjából fontos volt, hogy az erőltetett iparosodásban kulcsszerepet játszó foglalkozásnak a parasztsággal való összefogására egy korábbi példát említsen.¹⁰² Ezzel a történelmi példával is alátámasztja e névlegesen preferált társadalmi rétegek egységét, oly módon, hogy azt visszavetíti a múltba. Ezt követően, mint minden ilyen jellegű felkelésnél – akár későbbiekben tárgyalandó Müntzer, vagy Husz esetében – kiemelésre kerül, hogy nép tovább küzdött szabadságáért. „Elfelejtette-e valaha a nép ezt a jogtalanságot? Nem. Ezért mindig szeretettel emlékezett Dózsának és társainak a tetteire. Ahítattal tisztelték mindenkor az igazságért és szabadságért meghalt mártírok emlékét”.¹⁰³ Az 1821-ben kitört Tudor Vladimirescu féle fölkelés tárgyalásakor, amely úgyszintén része volt a román forradalmi hagyománynak, már teljes egészében bemutatja a tankönyv, hogy mely események tartoznak történelmi események e láncolatába: „...Tudor emlékét örökké őrizni fogja a román nép, Dózsa, Horia, Closca, Crisan és a többi szabadságharcos emlékével együtt”.¹⁰⁴

A Csehszlovák Népköztársaság tankönyveiben Dózsa szinte nem található meg. A már korábban említett felületes Dózsa-kép teljesen eltűnik a második világháborút követő időkre, s helyére a helyi forradalmi hagyomány alapkövének számító Husz-féle „szabadságharc” lép. Huszt a politikai hatalom történelemszemléletéből adódóan előképének tekintette: „Husz, a cseh nép fia, szorosán összeforrott a néppel. Vezette az elnyomottakat, buzdította és tüzelte őket a kizsákmányolás elleni harcban”.¹⁰⁵ A cseh(szlovák) forradalmi hagyomány alapszemélye Husz János, ennek megfelelően egész életútja erős ideológiai-politikai színezetű. Társadalmi bázisának kizárólagos jelleggel a prágai szegénynépet teszik, sőt azt hangsúlyozzák, hogy Husz tanait a nép elképzeléseiből

⁹⁹ Almas-Petric 1958:45.

¹⁰⁰ Almas-Petric 1958:45.

¹⁰¹ Nutu 1962:183.

¹⁰² E tankönyvek mindvégig a *Budapest melletti táborról* beszélnek. Figyelmen kívül hagyta, hogy az bő háromszáz évvel később jött létre.

¹⁰³ Almas-Petric 1958:46-47.

¹⁰⁴ Almas-Petric 1958:73.

¹⁰⁵ Slajer 1958:64.

vezette le, azzal kiegészítve, hogy támadta az egyházat, mint a hűbérrendszer egyik alapját.¹⁰⁶ Husz antiklerikális nézeteinek kiemelése nem tekinthető véletlennek, hiszen az egybecsengett a kor hatalmának ideológiájával, másrészt annak Husz személyén keresztül egyfajta történelmi legitimációt is biztosított. Ugyanilyen történelemidomítási mechanizmus megnyilvánulását fogjunk látni a későbbiekben tárgyalandó Müntzerrel kapcsolatban is. A kútfők Husz halálát teszik meg olyan kezdőpontnak, amellyel kezdetét vette a huszita „forradalmi mozgalom”.

A tankönyvekben fontos szerepe van a nyelvnek és fogalmaknak, így nem tekinthető véletlennek, hogy huszita háborút forradalomként definiálják – ugyanezt tették nálunk Dózsa esetében is –, hiszen ez a fogalom ekkor erős politikai ideológiai töltéssel rendelkezett, s így jóval könnyebben beilleszthető volt a forradalmi hagyományláncolatba. Ehhez hasonló nyelvhasználat figyelhető meg az események későbbi tárgyalásakor is pl.: népgyűlés, forradalmi program, forradalmi pap kifejezetést használnak a források.

Tábor városának alapításáról a két világháború közötti tankönyvek szinte egy szót sem szólnak, azonban ekkorra fontossá vált ennek részletes kiemelése, a város társadalmi rendjének idealizálása. E városról szóló leírások olvasásakor az a benyomásunk támad, mivel túlon túl hangsúlyozzák a település kizsákmányolás-mentes társadalmi rendjét, hogy azok rejtett és nyílt párhuzamokkal kimondatlanul is, mint az aktuálisan megvalósítandó társadalmi rend – kommunizmus – elődjére utalnak: „Az elnyomás és kizsákmányolás nélküli új világ felépítésének a vágya Táborba vezette őket. Itt megkezdték az új társadalom megszervezését”.¹⁰⁷ A Sztálini idők történelemidomítására jellemző, hogy ez a tankönyvekben nyílt kimondásra is kerül: „A táboristáknak közös vagyonuk volt. Mindenki megelégedett a vagyon ráeső részével. Nem fizettek adót és nem dolgoztak a földesúrnak. Önkormányzatban éltek. Választottak főnököket és papokat, ezek saját jószántukból, minden kényszer nélkül engedelmeskedtek. Ilyenformán kommunista köztársaságot építettek”.¹⁰⁸ A közösségi tulajdon történelmi legitimálását szolgálja annak megemlézése és hangsúlyozása, hogy a magántulajdon helyett közös birtoklást vezettek be.¹⁰⁹

A különféle politikai-ideológiai visszavetítések, illetve az azokkal való manipulálásokra még további két jó példát mutatunk be. A forradalmi helyzethez illően a szerzőknek fel kellett vázolniuk azt a társadalmi réteget, amely a legjobban támogatta Husz elképzeléseit. A tankönyv rájuk a „forradalmi párt” kifejezést használja, ami alatt a vidéki népet érti, emellett, ha nem is ilyen jelzővel, de kiemeli, hogy a prágai nép is a huszitákat támogatta. A tankönyv a kezdeti nagyszerű huszita sikereket e két társadalmi réteg egymásra találásával és szövetségével magyarázza. A huszita harcmodort részletesen tárgyalva kezdetben forradalmi hadsereggént definiálja a huszita sereget. Később azonban egyértelműen *néphadsereggént* említi, ezzel a jelenlegi úgyszintén *néphadsereggént* definiált csehszlovák haderőt egészen Huszig vezetve vissza.¹¹⁰ A korábban már hivatkozott, 1951-ben napvilágot látott tankönyvben, a később csak a célozgatásokban, párhuzamokban megnyilvánuló kontinuitás már nyíltan kimondásra kerül: „(Ziska) Seregében parasztok munkások és kurta nemesek voltak. Azokkal a szerszámokkal voltak felszerelvek, amivel, amikkel egész életükben foglalkoztak, cséplőkkel, kaszákkal,

¹⁰⁶ Slajer 1958:62.

¹⁰⁷ Slajer 1958:67: „A testvérek a Táborban új életet akartak teremteni, a régitől eltérő új világot, olyan világot, amelyben nincsenek elnyomók és elnyomottak ahol az emberek nem viszálykodnak, nem gyilkolják egymást pénz miatt, és ahol mindenki embertestvéri szeretetben és békességben élhetne együtt”. (Drevo 1957:59). „A csehországi Táborban a történelem folyamán először történt komolyabb kísérlet az osztály nélküli társadalom kialakítására”. Slajer 1958:87.

¹⁰⁸ Honismeret 1951:101.

¹⁰⁹ Slajer 1958:67.

¹¹⁰ Slajer 1958:76.

kopjával, botokkal és effélékkel. Az *első néphadseregünket* [kiemelés tőlem – K. G.] alkották”.¹¹¹ A szövegben az *első* néphadsereg megjelölés, implicit módon utalt az ország haderejének elnevezésére, így téve a Csehszlovák Néphadsereget a huszita parasztsereg örökösének és folytatójának.

A múlt politikailag lojális interpretációi másként is lecsapódnak a tankönyvekben. Bizonyos jellemvonások szempontjából a huszitákat az „új ember” egyik előképének is megteszik. „Új emberként” definiálja a korszak a politikai hatalom iránt leglojálisabb magatartási és viselkedési formát, amelynek egyik alapvető tulajdonsága, hogy nem nacionalista, s minden népre barátjaként, testvéreként tekint, az ellenségeket nem etnikai alapon, hanem elsősorban a hatalmi-társadalmi berendezkedésük miatt veti meg. Mindezt a korszak propaganda-kiadványai a szocialista hazafiság jellemvonásaként fogalmazzák meg. Ezt az identitást az egyik tankönyv egészen a huszita mozgalomig vezeti vissza, azt történelmi legitimációval látja el, s a huszitákat ilyen szempontból is követendő példaként állítja a diákok elé „A huszita hazafiság nem ismerte a nemzetiségi gyűlöletet. A husziták csak azért gyűlöltek a németeket, mert azok ellenség oldalán állottak. Sohasem tekintették valamennyi németet ellenfelüknek”.¹¹²

A későbbiekben tárgyalandó Müntzerhez hasonlóan külön fejezetben erősítik meg a diákokban, hogy a tárgyalt személy milyen jelentős szerepet játszott az ország történelmében. A huszita háborúban a munkások szerepéről a tankönyvek egyáltalán nem szólnak, sokkal inkább a már két említett társadalmi rétegről – a falusi illetve a prágai szegényekről – emlékeznek meg. Ennek ellenére a zárófejezetben a munkásság jelenik, meg mint a huszita hagyomány biztosítója.¹¹³ Később kiemelve, hogy ezen hagyományok voltak azok, amelyek a munkás-paraszt lázadásokat és munkásmozgalmakat táplálták. Csupán e két társadalmi réteg – de azon belül is elsősorban munkásság – az, amelyet a huszitizmus kizárólagos örökösének tekintett. Hiszen a kor politikai hatalma e réteget tartotta társadalmi bázisának. Végül a második világháborús németellenes csehszlovák megmozdulásokat is Husztig vezeti vissza a szerző: „A hitleri betolakodók elleni szabadságharcosok huszita jelvényű zászlók alatt harcoltak. Ellenállásunk csoportjai, sőt egész katonai alakulatok is a huszita korszakra emlékeztető elnevezéseket használtak... A huszita jelige: „Ellenségtől ne féljete, tömegére ne nézzetek” öntött erőt népünkbe szabadságáért folytatott harcában”.¹¹⁴

Rákóczi és belháborúja

„A magyar elégületlenek”¹¹⁵ vezére és mozgalmának megnevezése szerint is különbséget lehet tenni a *dualizmus korából* származó források között. Vannak tankönyvek, melyek a negatív árnyalatú *lázaadás, zendülés, polgárháború* szót, vannak, melyek a *forradalom*, megint mások pedig a talán valamivel semlegesebb töltésű *felkelés* kifejezést használják a történetekre. Nagyon szembeeső, hogy a szabadságharc terminust csak egyetlen, 1877-ben megjelent könyvben találjuk, ott is inkább csak magyarázat végett, egy apró betűvel szedett, lábjegyzetnek tekinthető részben: „Rákóczi e szabadságharca kurucháborúnak nevezetik”.¹¹⁶ A tankönyvek mind egyetértenek abban, hogy az udvar volt a szabadságharc kitörésének alapvető oka, de legfőképpen a protestáns és koholt pereket emelik ki. Természetesnek tekinthető, hogy a törvénytelen módszerekért nem az

¹¹¹ Honismeret 1951:103.

¹¹² Slajer 1958:88.

¹¹³ Slajer 1958:89.

¹¹⁴ Slajer 1958:89.

¹¹⁵ Kuttner-Szuppán 1903:55.

¹¹⁶ Bánhegyi-Emereiczky 1877:102.

uralkodót tették felelőssé, hanem „a magyarokat nem kedvelő, elfogult minisztereket”.¹¹⁷ Ez a tendencia nagyon hasonló a később tárgyalandó dualizmus kori 48-értékeléshez. A tankönyvszerzők ekkor a nyíltan nem kritizálható uralkodó (s azon keresztül a Habsburg-ház) helyett felületesen definiált tisztségviselőket, jórészt konkrétan meg nem nevezett tanácsadókat, minisztereket tesznek meg a rossz döntések letéteményesének. A szabadságharc jogosságát egyik könyv sem vonja látványosan kétségbe. Azzal, hogy a parasztságnak bármilyen köze lett volna a felkeléshez, egyáltalán nem találkozunk utalás szintjén sem. Társadalmi bázisként csak azt említik meg, hogy „sok főúr és a nemes csatlakozott hozzá”¹¹⁸ hozzájuk. Az udvar békeajánlatának elutasításáért elsősorban Bercsényit, másodsorban Rákóczit hibáztatják, azért, mert „nem hittek a királyi szónak”.¹¹⁹ Más tankönyvek ugyanakkor megemlítik, hogy nem lehetett bízni mindig az udvar ígéreteiben. A trónfosztást – az egyik könyv szavával élve, a „szerencsétlen” határozatot¹²⁰ – mind fordulópontként értékelik, e ponttól ábrázolják úgy a harcot, mint amelynek a csillaga leáldozott. A trónfosztást negatívumként értékelik, jobb esetben semlegesen, értékelés nélkül hagyják. Pozitív megítélésével nem találkozunk, hiszen ennek helyeslése nyíltan illojális magatartás lett volna a királyi házzal szemben, s annak legitimitását közvetve kérdőjelezte volna meg. A szatmári békét – amely ismertetésénél a tankönyvek elsősorban a vallásszabadság visszaállítására és a közkegyelemre koncentrálnak – az uralkodó jószívűségének tulajdonítják, aki már véget akart vetni a „belháborúnak”. Kijelentve, hogy „utána egy boldogabb korszak virradt fel nemzetünkre”.¹²¹

„A nemzet túrt, szenvedett, és várta a szabadítót”¹²² – kezdi a Rákóczit tárgyaló fejezetet a Szondy György által 1941-ben kiadott tankönyv. A *Horthy-korszakban* született tankönyvekben már nem merül fel a fejedelem legkisebb kritikája sem, a szabadságharcot pedig már nem nevezik lázadásnak, rebellióknak. A fejedelem végérvényesen a legnagyobb nemzeti hősök közé emelkedik. A katolikus népiskolák számára írt tankönyv külön kiemeli, hogy „harca igazi szabadságharc volt”.¹²³

A szabadságharc értékelésénél – a később tárgyalandó Rákosi-korszak tankönyveivel ellentétben – egyik szerző sem említi meg a parasztság terheit, még egy mondat terjedelméig sem. A parasztok tiszaháti felkelését – amelyre a Rákosi-tankönyvek oly büszkék, hogy a forradalmat a „dolgozó osztály” indította el – itt egyáltalán nem találjuk meg.¹²⁴ Azt sem, hogy bármilyen szerepük lett volna a szabadságharcban. A korszak általunk vizsgált tankönyveiből ez egyszerűen kimaradt.

Sokkal inkább a protestánsok „zaklatására”, földesurak igazságtalan perbefogására és a császáriak garázdálkodására, a rendeletekkel való kormányzásra, az alkotmány felfüggesztésére helyezik a hangsúlyt a források, s arra, hogy a kormány célja „Szent István birodalmát önállóságától”¹²⁵ megfosztva beolvasztani. Egyszerűen csak tényként, minden erre vonatkozó előzmény nélkül szerepel a szabadságharc kezdete; s csak a

¹¹⁷ Ez a motívum szinte mindegyik tankönyvben megtalálható „édes atyja gonosz, magyargyűlölő tanácsosait elbocsátotta” (Mayer 1877:77). vagy pl. „a király rosszakaratú német tanácsosai” nem okultak (Zih 1876:30).

¹¹⁸ Mayer 1890:65.

¹¹⁹ Ballagi 1868:70.

¹²⁰ Mayer 1877:77.

¹²¹ Mayer 1877:78.

¹²² Szondy 1941:44.

¹²³ Szügyi Trajtler – Greiner 1927:57.

¹²⁴ Az egyik tankönyv összefoglaló fejezetében e parasztsággal kapcsolatban csak annyit találunk: „a nép nyomora és a kormány önkényessége” (Szondy 1941: 45.) miatt tört ki a szabadságharc. Míg a másodikat relatíve részletesen bemutatja, addig az elsőről semmit nem szól. Általában jellemző a tankönyvekre, hogy a parasztság elnyomását meg sem említik.

¹²⁵ Keszler 1926:64.

fejedelem személyes elhatározásának tűnik, aki „látta honfitársai szenvedéseit, hallotta az örökös panaszt és a vágyódást a szabadulás után. Keserűség töltötte el a lelkét. Elhatározta, hogy élére áll a nemzetnek s fölszabadítja azt a rabságából”.¹²⁶

A korszak tankönyveinek mindegyikére jellemző, de különösen a katolikusokéra, hogy a trónfosztást tartják a szabadságharc fordulópontjának – amelynek jogosságában már egyik szerző sem kételkedik. Ebben a törvényes – katolikus – dinasztia elhagyását látták: „mintha csak az Isten keze intézkedett volna, *innen kezdve* elfordult Rákócziól a hadiszerencse”.¹²⁷

A békével kapcsolatban van, ahol külön kiemelik: „Ezt a tisztességes békét, mert a király *kegyelemből* adta, Rákóczi sértett önérzetből nem fogadta el”.¹²⁸ A szatmári békét mind pozitívan értékelik, hangsúlyozva a protestánsok és a nemesek jogainak visszaállítását. A parasztokról sem szólnak, mint ahogy a könyvek egyikében sem, maximum olyan általánosításban, hogy Rákóczi zászlaja alá minden rangú és vallású ember beállt. A tankönyvek többsége azonban azzal magyarázza a béke és a kegyelem elutasítását, hogy egyszerűen nem bízott a fejedelem Bécs szavában. Jelleme követendő mérce lett: „a lángoló hazaszeretetnek és az áldozatos önzetlenségnek volt tündöklő példája”.¹²⁹

„Vajon nyugodt-e az álma a legnagyobb magyar szabadsághősnek a megszállott földön?”¹³⁰ – teszi fel az egyik katolikus népiskolai tankönyv a költői kérdést. Nyilván ezzel is jó támpontot szolgáltatva az irredenta oktatásnak, a területi igények újabb tudatosításának, alátámasztásának.

„Végre 1703-ban Saris örökös zupanja, II. Rákóczi Ferenc kibontotta „Istenért és szabadságért” ... feliratú zászlaját”¹³¹ (1937). S ezzel kezdetét vette a *két világháború közötti csehszlovák tankönyvekben* a negyvennyolcas forradalommal összehasonlítva a pozitívan bemutatott szabadságharc. A tankönyvek mindegyike kiemeli azt, hogy „Rákóczi zászlai alá nemzeti és vallási különbség nélkül gyülekezett az elnyomott nép. A szlovákok, magyarok, ruszinok egyenlő lelkesedéssel harcoltak...”;¹³² „A kurucok leginkább magyarok voltak, de sok szlovák és ruszin is harcolt soraik között”.¹³³ Lecsapódik, hogy a felvidéki magyarság számára kiadott csehszlovák tankönyvekben milyen jelentős kultusza volt Rákóczinak. Az általunk vizsgált személyek és események közül ennek a legpozitívabb, legeggyöntetűbb az értékelése. A mozgalomban elsősorban a különféle nemzetek összefogására helyezik hangsúlyt, a közös elnyomó ellenséggel szembeni fellépésre. A fejedelem jellembeli tisztaságát hangsúlyozandó külön részletezik a források, hogy katolikus létére kiállt a protestánsok vallásszabadságáért. Negatívumként csupán arra térnek ki, hogy a parasztságnak, valamint a felvidék népének is sok szenvedést hozott a háború, „a fölkelők, a kurucok, valamint a császári katonaság a labancok egyaránt pusztítottak, dézsmáltak és sarcoltak a hadszíntéren, mely főleg Szlovenszko területén volt”.¹³⁴ Mindegyik tankönyvben szerepel a trónfosztás, illetve a két turóci követ megölése. Míg a korábban említett magyar katolikus tankönyv hangsúlyozza, hogy Rákóczi idegen földben nem nyugodhat, addig a szlovák tankönyv az események

¹²⁶ Uo.

¹²⁷ Szügyi Trajtler – Greiner 1927:57.

¹²⁸ Uo.

¹²⁹ Keszler 1926:66.

¹³⁰ Szügyi Trajtler – Greiner 1927:57.

¹³¹ Koren-Jezo 1937:92.

¹³² Koren-Jezo 1937:93. Mindegyik tankönyv kiemeli, hogy soknemzetiségűek voltak a fejedelem hadai.

¹³³ Milos – Banai 1935:173.

¹³⁴ Koren-Jezo 1937:93.

tárgyaláskor megjegyzi „Porait az 1906. évben hazahozták és a kosicei dómban helyezték el”.¹³⁵

A Rákóczi tárgyaló két forrás közül az egyik 1923-ban, a másik 1937-ben jelent meg, szövegük szinte teljesen mértékben megegyezik. Fontos kiemelni, hogy csak „szinte” azonos a két tankönyv. A különbség nem nagy, de rávilágít az elszlovákosítás folyamatára, amelynek elemeként kezdetben még magyar helyneveket és tisztségelvezéseket használ az 1923-as tankönyv. Majdnem tizenöt évvel később ezek már csak szlovák formában jelennek meg.¹³⁶ Ezért lett rendhagyóan az elfejezet első idézete mögött a kiadási évszám is feltüntetve. Korábban így nézett ki a szöveg pl.: „...Sáros megye örökös zsupánja II. Rákóczi Ferenc...”¹³⁷

A *Rákosi-korszak* történelemszemléletében Rákóczi legfőképpen úgy jelenik meg, mint arisztokrata, aki a parasztfelkelés élére állt, annak céljaiért küzdött, még – a korszak kifejezésével élve – „osztályérdeke” ellen is. A vitézlő fejedelem képén kitűnően le lehet mérni, hogyan hódított a tankönyvekben az osztályharcos szemlélet, emellett fokozatosan hogyan értékelték át – a rendszer ideológiájának megfelelően – a fejedelem szerepét. Az első e csoportban vizsgált tankönyv – mint arról már Dózsánál is szó esett – 1945-ben jelent meg, azonban ha halványan is, de már felfedezhetők az első csirái a marxista történelemszemléletnek.

A korszak első tankönyvében még kevésbé hangsúlyozzák azt, hogy Rákóczi egy parasztfelkelés élére állt. A fejedelem személyének is kisebb szerepet tulajdonítanak. A hangsúly sokkal inkább a nemzeti egység megteremtésén van – a teljes társadalmi skálát beleértve –, az osztályharcos történelemszemlélet még kevésbé érvényesül e fejezetnél. A Horthy-korszak tankönyveivel szemben, amelyek a trónfosztásban „isteni jelet” láttak, és innen számították a szabadságharc hanyatlását, e korszak tankönyvei – s velük együtt az egész korszak, az 1708-as trencsényi csatát teszik meg fordulópontnak. A szabadságharc bukásáért (a későbbi tankönyvekkel ellentétben) a pénz- és fegyverhiányt s a katonai képzetlenséget teszik felelőssé, s nem a paraszt-nemes társadalmi ellentétet. E tankönyvet átmenetként is értékelhetjük a két korszak történelemszemlélete között. A tankönyv bár felsorolja azt, mik váltották ki a szabadságharcot, de teljesen kihagyja – mint az előző rendszerek könyvei is –, hogy a jobbágyokat hogyan s milyen eszközökkel nyomták el. Ezzel szemben a későbbiekben megjelent tankönyvek ezt jelölik meg a szabadságharc okaként.

A 1945-ös tankönyvhöz képest jelentős változáson megy keresztül Rákóczi személyének, tehetségének értékelése is. Később a nemzeti egység megteremtését inkább a fejedelemnek tulajdonítják: „Nagy és egységes megmozdulás akkor lett a sokféle sérelemből, amikor támadt egy ember, aki látta az ország sokféle baját s valamennyien egyszerre akart segíteni”.¹³⁸ A szabadságharc társadalmi bázisának tárgyalásakor a 1947-ben megjelent tankönyv még mind a jobbágyoknak, mind a nemeseknek nagy teret szentel. A társadalmi bázis későbbi bomlása okának azt tartja a könyv, hogy mindenki mást értett a hazán és a szabadságon, s a kurucok sem voltak egységesek. Aláhúzza, hogy a fejedelem a

¹³⁵ Uo.

¹³⁶ Ez persze nem azt jelenti, hogy az 1923-as tankönyvben minden helységnév magyarul lett volna feltüntetve, mert már itt is megtalálható pl. a bratislavai országgyűlés, kosicei dóm, trenceni csata kifejezés. A szlovák tankönyvek általában csak azokra a helységnevekre használnak szlovák terminust, amelyek a későbbi Csehszlovákia területén találhatók.

¹³⁷ Koren-Jezo 1923:55. Erre a tendenciára számos példa akad a tankönyvekben pl.: „...Turiec két követe...” Koren-Jezo 1937:93.; „...Turóc megye két követe...” Koren-Jezo 1923:55.

¹³⁸ Elekes-Tóth 1947:182. Az 1947-ben megjelent tankönyv is a társadalmi egység megteremtésében sokkal inkább Rákóczinak tulajdonít döntő szerepet: „*Rákóczi megmagyarázta, hogy most nem társadalmi osztály, nem egy vallás, hanem az egész magyarság közös ügyéről van szó*” (Elekes-Tóth 1947:182-183).

paraszságot támogatta: „egy ponton szakított a rendek és a kor felfogásával Ő a jobbágyot is embernek, a haza édes gyermekének tekintette”.¹³⁹ A szabadságharc morális lankadásáért nemcsak a főurakat, hanem a jobbágyokat is okolja, akik kedvüket vesztették, szökdöstek s elmaradtak a seregből. Tehát nem a földesurak árulásából vezették le a szabadságharc bukását. Az eddigi tankönyvek a szatmári békét királyi kegynek tulajdonították, vagy éppen a tárgyaló Károlyi érdemeit emelték ki. E tankönyvnek legfőbb érdekessége, hogy az előnyös békét elsősorban Pálffy és mellette Károlyi érdemének véli.¹⁴⁰ Károlyi erényének tekinti azt az okos döntést, hogy a fejedelemmel kellő időben szakított, mert ha a tárgyalások megszakadnak, akkor a „...fegyverekre marad a döntés”.¹⁴¹

A korábban vázolt képhez viszonyítva teljesen eltérőt mutat az 1948-ban megjelent forrás. Mivel ez s a tíz évvel később megjelent tankönyv is hasonló tendenciákat tükröz, így együtt tárgyaljuk őket. Ezek sokkal inkább átveszik az osztályharcos történelemszemléletet, s a társadalmi ellentétekre nagyobb hangsúlyt helyeznek. A szabadságharcot lassan szinte kizárólagosan a parasztság „műveként” értékelik, melyben a nemesség csak az áruló szerepét játssza. Az 1948-ban megjelent tankönyv tartalmaz egy teljesen új elemet az ellenségkép tekintetében, ez pedig a klerikális reakció megjelenése, amelyről az eddig tárgyalt két mű még az említés szintjén sem szólt. Így történelmileg is legalizálják a két társadalmi csoport ellen folyó küzdelmet, s árulásaikat múltbéli tényekkel is alátámasztják. A két ellenséges csoport – már tankönyvi szinten is – a (fő)nemesség és a (fő)papság. Kiemelik, hogy az alsópapság és a szerzetesek csatlakoztak a szabadságharchoz.¹⁴² Egy mellékes esemény megemlítése újdonságként tűnik fel a 1948-as tankönyvben, amelyről az eddig vizsgált száz év történelem tankönyvei – bármelyik rendszer engedélyezte is azokat – mind hallgattak. „Az országgyűlésen a Habsburg-párti esztergomi érsek nem jelent meg, sőt az országgyűlésen résztvevő pálosok közül néhányat büntetésből állásától is megfosztott”.¹⁴³ Ezen „árulás” megemlítésénél szinte lehetetlen eltekinteni attól, hogy ennek jelentős politikai „haszna” volt, hiszen múltbéli eseményekkel is bizonyította az aktuális történéseket diákok előtt, azaz (fő)papság illojális viselkedését. (A párhuzamba állítás céljából talán 1948-ban az esztergomi érsek kiemelése sem véletlen).

Az egység megbomlásának okaként azt jelölik meg ekkor, hogy a parasztok által indított szabadságharc vezetése a főurak kezébe került, akik „osztályérdeküknek” megfelelően használták fel azt, így a parasztság egyre jobban elhagyta zászlait. Megjelenik a hazaáruló főurak képe (ezt relatíve hosszan tárgyalják), ezzel szemben a bukás többi okáról csak néhány szóban, mondatban szólnak. A Károlyi vezette „békepárt” már nem egy (racionálisan) értékelendő csoport, hanem áruló, aki a fejedelem tudta nélkül tárgyalni kezdett, hogy kiváltságait megtartsa. Rákóczi „Elutazott a cárhoz és ezt az alkalmat használták fel a nagybirtokos főurak a szabadságharc elárulására”.¹⁴⁴ Látható, hogy hogyan alakul mind a szatmári béke, mind pedig a szabadságharc értékelése. „Magyarország ez által teljesen Habsburg-uralom alá került, és hosszú időre német gyarmattá vált”.¹⁴⁵ Tíz évvel később a béke megítélésében már jelentősen megváltozott: „A

¹³⁹ Elekes-Tóth 1947:186.

¹⁴⁰ „Pálffy magyar ember volt, sajnálta népét; lecsillapította az udvart”. Elekes-Tóth 1947:189.

¹⁴¹ Uo.

¹⁴² Ugyanakkor ehhez kapcsolódóan csupa olyan csodákat sorol fel, melyek egyházi birtokon, templomokban történtek. Azonban „Rákóczi hamar véget vetett a népet izgatni akaró »csodáknak«.” (Zsigmond-Pach-Ravasz-Heckenast 1948:187). Itt úgyszintén látjuk az egyház negatív beállítását, mint ami az egységet megakartá bontani.

¹⁴³ Zsigmond-Pach-Ravasz-Heckenast 1948:186.

¹⁴⁴ Zsigmond-Pach-Ravasz-Heckenast 1948:187.

¹⁴⁵ Uo.

harc azért folyt, hogy a török iga megszűnése után hazánk ne váljon német gyarmattá... eredmény(e) mégis az lett, hogy a Habsburgok belátták: nyers erőszakkal nem uralkodhatnak Magyarországon”¹⁴⁶ – tehát nem sikerült a gyarmati szintre való süllyesztés. Érdemes felfigyelni a lépten-nyomon meglévő ellentétekre. Az 1945-ben és 1947-ben kiadott mű a történelmi események, személyek értékelésében sokszor teljesen ellentmond az 1948-asnak és az 1958-asnak. Eszerint a fejedelem az a főúr, aki a parasztfelkelés élére állt, és mindent a parasztság érdekében tett, az elnyomó – és később áruló – földesurakkal szemben. Pl.: „Békét kellett kötni. Meg is indult a tárgyalás, Pálffy János császári vezér és Károlyi Sándor, Rákóczi megbízottja között”.¹⁴⁷ Ez szöges ellentétben van az 1948-ban kiadott tankönyvvel „Rákóczi háta mögött a békepárt tagjai tárgyalni kezdtek az udvarral”¹⁴⁸ (ez a szöveg azt sugallja, hogy a fejedelem nem is tudott a tárgyalásokról).

Az 1958-ban megjelent könyv aláhúzza, hogy a szabadságharcnak különös jelentősége van azért, mert „azt nem az uralkodó, hanem a dolgozó osztály indította meg”.¹⁴⁹ E tankönyv már sokkal inkább a kedvező nemzetközi helyzetet, a közös ellenséget – a tankönyv szavaival élve németgyölöletet – és nem a fejedelem személyes képességét tartja a nemzeti egység megteremtése legfőbb okának. A trónfosztást egyértelműen pozitívan értékeli: „ezzel majd két évszázad után hazánk néhány évre szabad állam lett”.¹⁵⁰ Ennek alátámasztására azt hozza föl, hogy Nagy Péter egyenlő félként tárgyalt, majd kötött szövetséget Rákóczival.¹⁵¹ Így biztosított pozitív előképet a pillanatnyi oroszbarát politikának. Hasonló aktualizáló példát láthattunk Mátyás király kapcsán is korábban, amikor az orosz cárral való kapcsolat felvételét említik meg szerzők.

A román és szlovák tankönyvek kapcsán már érezhetővé válhatott az olvasó számára, hogy a második világháborút követően a források nem teszik lehetővé, hogy a vizsgált személyek, események jó részét elemezzük, mivel azok szinte nem jelennek meg. Korábban már utaltunk erre a tendenciára Dózsa és Mátyás kapcsán, s most ezt kell tennünk Rákóczi esetében is. Míg a két világháború között természetesen saját nemzeti látószögből tárgyalják a források, addig erre az időszakra vonatkozóan azokat teljesen kihagyják, mind a román, mind pedig a szlovák tankönyvekből, így azok érdemben nem elemezhetőek (kivételet képez a román tankönyvek esetében a Dózsa-féle parasztfelkelés, hiszen ott azt a lokális forradalmi hagyományba – a két nép parasztságának összefogása szimbólumaként – integrálták).

Ha utalnak is a források rájuk a második világháborút követően, azt felületesen teszik, s helyükre minkét ország politikai hatalmának megfelelő történelemkép lép. Így a kifejezetten magyar vonatkozású események egyértelműen háttérbe szorulnak, mint korábban. S ebből az aspektusból nézve a forrásokat, azok sokkal inkább kimondatlanul nacionalisták, mint a két világháború közöttiek, hogyha nyílt ellenségeskedésnek, negatív sztereotípiák felsorakoztatásának már csak alig-alig lehetünk tanúi. De a magyar történelem jelentős személyeit és eseményeit egyszerűen szinte „elfelejtik”, s teljesen kihagyják. E tendencia mögött minden valószínűséggel a korszakban mind Csehszlovákiában, mind pedig Romániában jelentős szerepet játszó nemzeti homogenizációs törekvések állnak, amelyeknek egyik lépéseként a kisebbségben élő magyarság nemzeti identitásának fontos alkotóelemét, a történelmi tudatot igyekeztek elsorvasztani.

¹⁴⁶ Kiss 1958:55.

¹⁴⁷ Elekes-Tóth 1947:189.

¹⁴⁸ Zsigmond-Pach- Ravasz-Heckenast 1948:187.

¹⁴⁹ Kiss 1958:54.

¹⁵⁰ Kiss 1958:53.

¹⁵¹ Uo.

A hazai forrásanyagra támaszkodó eddigi elemzéseink minden esetben a kiegyezés évével vették kezdetüket. Azonban annak érdekében, hogy a forradalom és szabadságharc kultuszának, ellenkultuszának teljes változása felvázolható legyen, ki kell térni a közvetlenül az események után, jórészt a Bach-rendszer, és a provizórium alatt megjelent tankönyvekre is.

A forradalom leverése után kiépülő *Bach-rendszer* elsődleges célja Magyarország beolvasztása az örökös tartományok szintjén a birodalomba, így a Gesamtstaat létrehozása volt. A császári neoabszolutizmus teljes kiszolgálói közé tartoztak a történelem-tankönyvek is, annak érdekében, hogy a szükséges történelmi legitimációt a magyarok gyalázatos lázadásával alátámasszák. A korszak tankönyvei inkább csak dokumentatív értékkel bírnak. Segítségükkel kibontható, hogy a kollektív emlékezet módosítása és legitimitásának alátámasztása céljából e politikai hatalom milyen technikákat használt. A források kitűnő lehetőséget biztosítanak arra – az eddigi kutatások során jórészt elhanyagolt kérdésre –, hogy milyen elemekből állt az oktatásban az ellenkultusz, amelyet a Bach-rendszer igyekezett meghonosítani. E kérdés eddigi elhanyagolása mögött feltehetőleg az áll, hogy az eddigi vizsgálódások, a forradalom és szabadságharc kultuszát tárták fel. A Bach-korszak ellenkultusza, mivel semmiféle hatást nem gyakorolt a '48-as kultuszra, az eddigi vizsgálódásokon jórészt kívül esett.

A tankönyvekben 1848, de legfőképpen Kossuth értékelésénél kiválóan meg lehet figyelni azt, hogy a hatalom hogyan teremt történelmi ellenségképet. A forradalmat – egy egész csekély hányadtól eltekintve – úgy mutatják be, mint a jóságos, kicsit féleszü, de a magyarokkal nagyon sok jót tevő V. Ferdinánd cselekedeteiért való gaz háládatlanságot. A jó uralkodót és a rossz forrongókat szembeállítják, Ferdinánd uralkodását mindvégig kiemelve és azt ránk nézve dicsőségesen ábrázolva. Az is jellemző, hogy a reformkori vívmányokat inkább az uralkodó bölcs és belátó, jóindulatú személyéhez kötik, mintsem a reformországgyűlésekhez. Ez a szembeállítás – a hálátlan-rebellis magyarok kontra jóindulatú és bölcs uralkodó – Neumann-nál már a tankönyvi kérdésekben is megtalálható: „Meddig tartott Magyarországon ezen békés, boldogító korszak?” (mármint Ferdinánd uralkodása) „Fájdalom! Nem sokáig”¹⁵² – válaszolja meg, utalva a revolúció kitörésére. A legtöbb helyen egyszerűen beháborúként, de főképpen lázadásként határozzák meg a történeteket.

E könyv utolsó – eléggé megrongált – oldalán található az a locus, ahol megnyilvánul a hatalom által kívánt ellenségkép: „Kossuth Lajos egy mívelt, de nagyravágyó ügyvéd, ki már az előtt politikai vétségért megbüntettetett és így veszélyes ellenzője volt a kormánynak. 1847-ben megvesztegetés és korteskedés által Pest megye országgyűlési követévé választatott, mely alkalommal tagadhatatlanul jeles, de dagályos szónoki tehetsége által sikerült neki a felséges uralkodóház ellen egy nem csekély számú ellenzéki pártot támasztani”.¹⁵³ A szerző egyrészt az ellentétekre épít, így szembe állítja

¹⁵² Neumann 1851:100.

¹⁵³ „Ezen országgyűlés folyta alatt (1848) Franciaországban forradalom tört ki, melynek következtében ott köztársasági kormány létesült, melynek ragadós mirigye Párizstól fogva egész Európát fenyegette. Ezen alkalmat Kossuth használni tudta, minden erejével azon volt, hogy a szunnyadó szenvedéseket a könnyen elcsábítható néptömegben ébreszthesse, mi valóban sikerült is neki. Az ellenzék fejévé emelkedvén, mint egy forradalmi mozgalom lépett föl és így indítványára egy ostromválasztmány küldetett a jószívű Ferdinánd király őfelségéhez, mely egy magyar, felelős, független minisztérium alakíthatásának engedelmet eszközölte ki; valamint a többi, ez országgyűlésen hevenyében hozott törvények is a jószívű király által megszentésítettek (...)” Neumann 1851:100.

Kossuth pozitív (művelt, tehetséges szónok) és negatív (nagyravágyó, megvesztegethető) tulajdonságait. Melyek közül mindvégig hibáit hangsúlyozza, ezeket kidomborítandó külön részletezi – kiemelve büntetett előéletét – annak érdekében, hogy Kossuth mint a béke, a nyugodt fejlődés megzavarója jelenjen meg.

A Hármas Kis-Tükör is, amely naponként végigveszi a jelentősebb eseményeket, egyáltalán nem említi azt, hogy március 15-én forradalom tört volna ki. Csak annyit jegyez meg, hogy egy országos küldöttség ment Pozsonyból Bécsbe. A politikai hatalom értékrendjéből és történelemszemléletéből adódóan a szerző interpretációja szerint Lamberget azért küldték Pestre békeközvetítőként, hogy az esetleges vérontást megelőzze.¹⁵⁴

A hadtörténeti eseményeknél a magyar győzelmek nincsenek feltüntetve, csak a vereségek. Érthető módon, a szerzők a történesek lázadásként való definiálásából következőleg nem konstruálhattak olyan narratívát, amelyben a pozitív értékeket képviselő császári seregeken diadalt aratnak a negatív színekkel lefestett felkelők. A Hármas Kis-Tükör szerint a rebellió „vétkes felekezeti fondorkodásba vitt, amely a királyi parancsokat minden módon kigúnyolta és a legmegvetendőbb eszközökkel nyílt lázadást támasztott, pártütőkkel szövetkezve”.¹⁵⁵ A magyar csapatokat sokkal inkább egy újoncokból álló, alig felfegyverzett kiképzetlen seregnek, mint igazi hadseregnek írja le.¹⁵⁶ Ehhez elég csak egyetlen idézet: „Görgey is Budára vonult az újesztendő napjára egy demoralizált, elkedvetlenedett, tanulatlan sereggel”.¹⁵⁷

Néhány szerző igyekszik olyan szinten általánosan írni, hogy még a nevek említését is elkerüli, esetleg csak az uralkodó nevét szerepeltetve. A lázadók nevének megemlítése – azaz megtanulása – az első lépés lett volna a kultuszeremtés folyamatában. Kihagyásukkal pedig pontosan azt célozták meg, hogy e személyek idővel végképp elveszenek a feledés homályában.¹⁵⁸

A tankönyveket két csoportra lehet osztani abból a szempontból, hogy a szerző abban az uralkodót és annak politikáját miképpen interpretálja. Ebben a vonatkozásban a tankönyvek utolsó fejezete használható fel, melyben szinte mindig a jelent, az aktuális történeéseket értékelik. Az egyik csoport feltétel nélkül kiszolgálja a rendszert, pl. Zimmermann és társa, akik kiemelik 1852-ben, hogy „Ferenc József a birodalmának minden országát és törzsökeit egy nagy állami testben kívánja egyesíteni, mit ő korszerű és bölcs intézkedések által egyedül népének javát s boldogulását tűzvé ki célul – hatalmas eszközül”.¹⁵⁹ E szöveg nem más, mint az osztrák összbirodalom megteremtésének már a

¹⁵⁴ „Öfelsége, hogy a Magyarországot fenyegető belháború elnyomattassék, s a vérontás meggátoltassék, gróf Lamberg Ferencet... (Pestre küldte), hogy mindenütt fegyverszűnést eszközöljön, és mint békítettő, úgy jelenjen meg Magyarországon. (...) a dunai hajó-híd közepén egy vad csoport által dühösen, nyilvánosan megtámadtatott és a legirtózatossabb módon megölettetett” (Losontzi 1849/1850:331).

¹⁵⁵ A tankönyv az 1848. dec. 2-i olmtüzi proklamációt idézi (Losontzi 1849/1850:335).

¹⁵⁶ „A magyar seregek nagy részint újoncokból állanak. Alig valának fölszerelve, öltönyeik könnyűek, s a tél szokatlanul fagyos s hideg. A vezérek a csata titkaival ismeretlen emberek, azonkívül – egy mindennel jól ellátott hatalmas c s á s z á r i sereggel kellene küzdeniük” (Losontzi 1849/1850: 336).

¹⁵⁷ „Szeptember 28-án ütközet Pákozdnál (...) A bán részére szerencsétlen kimeneteli lévén a pákozdi csata (...) fegyvernynyugvást kötvén (...) Bécsbe sietett” (Losontzi 1849/1850:129). Ezzel szemben jóval nagyobb teret szentel a magyar kudarcnak. Az egyik esetben sem értékeli az eseményt győzelem- vagy éppen vereségként, csak szerencsétlen kimeneteliüként említi meg, így valamelyest semleges marad. „Ausztriában Schwechat alatt megütköznek a cs. Hadsereggel, de a schwechati csatának szerencsétlen vége lön. Görgey Arthúr előre megjósolá ha megmenekszünk csak újoncaink gyors lábának köszönhetjük. Az egész tábor nyakra-főre szaladt lefelé, maga Kossuth is” (Losontzi 1849/1850:133).

¹⁵⁸ A Bach-korszaknál azért választottuk csak ’48-at kutatási témának, mert ez volt a rendszer legérzékenyebb pontja, így ezen rögtön le tudtuk mérni, hogyan próbálta érdekeinek megfelelően interpretálni a történelmet. A többi személy és esemény vizsgálata számottevő változást, új képet nem hozott – ha csak annyiban nem, hogy a katolikus történelemszemlélet érvényesül szinte kivétel nélkül.

¹⁵⁹ Márki-Zimmermann 1853:222.

szocializáció kezdetén való elfogadtatása. A szerző, mind Gesamtstaatot mind, pedig az uralkodót kizárólag pozitív jelzőkkel látta el. Egy másik tankönyv 1858-ban még költőiebben igyekszik fogalmazni a neoabszolutista törekvésekkel kapcsolatban. A király „bölcs intézkedései előbb-utóbb megteremjék az üdvös gyümölcsöket, s boldoggá tegyék a magyart, kinek eléggé kitágult látóköre, hogy az „egyesült erők” működéseiben boldogsága és jóléte forrását föltalálhassa”.¹⁶⁰ Sőt, 1852-ben még egy vers is megjelent Pécsen, mely az ifjú királyt dicsőítette néhány sorban.¹⁶¹

A másik csoportba tartoznak azok, amelyek – már ha burkoltan is, de – megpróbálnak állást foglalni. Dierner az egész tankönyv summájába rejtje el a rendszerkritikáját. De taktikai okokból nem mindegyik szerző viszi végig az események fonalát. Van, aki csak az áprilisi törvényeket írja le. De van olyan szerző is, aki az egész szabadságharcot kihagyja.

A *provizórium* időszakának elemzésekor már sokkal kevésbé érdekelt minket az, hogyan tükröződik a rendszer a „könyvtükörben”. Ehelyett két dologra koncentráltunk. Az egyik továbbra is a forradalom megítélésének a változása, a másik pedig – mivel e korból származó csekély számú tankönyv mindig követte az eseményeket a jelenig – a tankönyvek jelenkor-értékelése. Azaz: milyennek látták a jelent, kinek köszönhették az esetleges változásokat, s milyennek látták a jövőt, mi fog változni? Az összesen három műből álló csoportból csupán egyetlen, a Horváth Mihályé említ egyértelműen neveket is a forradalommal kapcsolatban.

Mindhárom mű kifejezetten kerüli azt, hogy a szabadságharc oka a bécsi udvar törvénytelenége volt, amellyel az áprilisban adott törvényeket megpróbálták visszavonni. Elsőként inkább a nemzetiségeket és a belső viszályt említik, csak az után írja Horváth is, hogy a „... a bécsi kormánnyal fennálló viszonyokban annyira elmérgesedtek, hogy végre is elkerülhetetlen lett a belháború”.¹⁶² Azonban ezt a kérdést tovább nem részletezi. A tankönyvekben nagy jelentősége van annak, hogy egyetlen egy szerző sem használta a *szabadságharc* szót, hiszen ez nyilván kifejezte volna – implicit –, hogy Bécs volt az elnyomó hatalom. Ha a márciusi és az azt követő eseményekre néhány helyen alkalmazták is a *forradalom* szót – amelynek csak Horváth sorolja fel az előnyeit, mármint, hogy milyen jogokat kapott volna az ország általa – inkább lelhetjük fel a *lázadás*, *belháború*, *polgárháború* kifejezéseket.

A Bach-korszakról alkotott kép a provizórium időszakában teljesen megváltozott. Két szerző, Horváth és Peregriny már értékeli is a Bach-korszakot: „egy hatalmas, egységes birodalmat kívántak létrehozni. Nagyszerű eszme! De az eredmény megmutatta, miszerint az csak bolygótűz, mely az utána futókat mocsárba vezeti, melyből igen bajosan lehet kigázolni”.¹⁶³ Horváth is nagyon hasonló szavakkal ír. A tetteket és az októberi diploma kiadását a bölcs uralkodónak tulajdonítja és annak a felismerésnek, hogy „néhány tanácsosok, amelyeket bizalmával tisztelt meg, őt tévútra vezették, s nem csak a népének, hanem neki magának is rosszakarói, ellenségei voltak... ennek hatására elbocsátotta ferde tanácsosait”.¹⁶⁴ Ezzel ellentétben Peregriny¹⁶⁵ sokkal inkább az arisztokrácia közbenjárásának jelentőségét hangsúlyozta. Mivel a hatvanas évek első felében jelentek

¹⁶⁰ Gyurits 1858:98.

¹⁶¹ „Első Ferencz-József hazánk új királya / Fölléptével megszűnt a pártok viszálya / szilárdabb hatalmat nyert a trón s kormánya / Rá a hű magyar ég áldását kívánja”. Szombathy 1852:7.

¹⁶² Horváth 1862:174.

¹⁶³ Peregriny 1861:115-116.

¹⁶⁴ Megjegyezve: hogy „miként fejlődik hazánk történelme tovább az Isten kezében van”. Horváth 1862:173-174.

¹⁶⁵ Itt ki kell emelnünk, hogy ő az egyetlen szerző, aki szól az aradiak kivégzéséről. Természetesen ő is azok közé tartozik, akik neveket nem említene, bizonyára a cenzúra miatt.

meg a vizsgált művek, érthető, hogy a jövőbe inkább bizakodva tekintenek, de még egy esetleges kiegyezés vagy megegyezés nem körvonalazódott Béccsel.

A *dualizmus korában* a negyvennyolc-negyvenkilences események nem illenek bele abba a képbe, amit a tankönyvek a jóságos, népét féltő Ferenc Józsefről próbálnak sugallni, bár a fejedelem felelősségét sehol nem említik.¹⁶⁶ Kezdetben, a kiegyezés után nem sokkal a tankönyvek inkább csak „fantom-ellenségről” beszélnek, hiszen konkrétan nem nevezik meg, hogy ki vagy kik felelősek a történelemért, a nemzetiségek felbujtásáért és a szabadságharc kitörésért: „azonban az ország ellenségei irigy szemmel nézték e sok üdvös és szép újításokat (ti. az áprilisi törvényeket), az ország boldogságát, felbujtották ellenünk a szerbeket, tótokat, horvátokat és oláhokat...”,¹⁶⁷ „veszedelmes forrongás mutatkozott, az ország nem magyar ajkú lakosai a szerbek, a románok, tótok és horvátok között. ... gonosz példájukat követték – titkos ellenségtől felbujtva – más nemzetiségek is”.¹⁶⁸ A felelősséget később – hetvenes-nyolcvanas években – már a fejedelem tanácsadóira teszik át, akiket magyarellenesnek tüntet fel néhány tankönyv. Csak a századforduló környékén s azt követően találunk jelzéseket néhány tankönyvben arra vonatkozóan, hogy „A bécsi udvarkörnyezet elkezdett a nemzet ellen áskálódni”.¹⁶⁹ Ez tekinthető a bécsi udvart érintő kritikának is. De sem a tankönyvek által szelídlelkűnek, jóságosnak ábrázolt V. Ferdinánd, sem Ferenc József esetleges felelősségét, hibáit nem firtatják.

A szabadságharcot mindegyik könyv pozitívan, jogosnak ábrázolja, hősies küzdelemnek bemutatva. A Bach-korszakra jellemző kritikának már nyoma sincs. Az egyik tankönyv ki is emeli, hogy „a törvényes jogok védelmét célzó szabadságharc volt, lázadásnak tekintették”.¹⁷⁰ A Rákóczi-szabadságharc és ’48 megítélése különbözött. Az egyiket húsz évvel később már bátran nevezték szabadságharcnak, míg a másikat kétszáz évvel is többségében lázadásnak tekintették. A tankönyvek kicsiny része – már amelyek tárgyalják ezen eseményeket – a trónfosztás, Kossuth kormányzóvá választása és az oroszok segítségül hívása között mintha ok-okozati összefüggést látna. Vannak, amelyek kihagyják a trónfosztást, hiszen a rendszer számára az igen érzékeny pont volt. Emellett mindegyik ír valamilyen szinten a megtorlásról, ám ritkán említik meg az aradi vértanúkat, akiknek név szerinti felsorolásával sehol nem találkozhatunk. Van tankönyv, amely homályosan utal rá. Egy 1877-ben kiadott tankönyv már konkrétan említi az aradiakat, és Batthyányi kivégzését.¹⁷¹ A nemzetiségekkel kapcsolatban valamennyire részletesen csak a horvátokat, szerbeket és vezetőiket tárgyalják a tankönyvek. Csak a századfordulóhoz közeledve kezdődik el a hadiesemények valamivel pontosabb, részletesebb ismertetése.

A kiegyezés után megjelenő tankönyvek – mivel Ferenc József uralkodását mindenképpen tárgyalniuk kellett – kénytelenek a szabadságharcra foglalkozni, de ezt a lehetőleg legrövidebben és a legfelületesebben teszik. Ezt a szerkesztési technikát, az a

¹⁶⁶ 1848 esetében az eredeti tervek szerint a Kossuth-, Széchenyi-, Petőfi-kultusz tankönyvi megnyilvánulása szerepelt is volna, azonban mivel a dualizmus kori tankönyvekből az erre való utalás szinte teljesen hiányzik, vagy csak néhány szóban kerül említésre, így a hangsúly sokkal inkább a szabadságharcra, 1848–49 eseményeinek megítélésére tevődött át. Ugyanakkor e három személy hiányából az is látszik, hogy bizonyos kultuszok létezhetnek, működhetnek tankönyvi lecsapódás nélkül is.

¹⁶⁷ A „névtelen” bujtogatók motívuma is szinte minden könyvben előfordul. Csizmadia 1905:61; Mayer 1877:93; B. Papp 1868:111. stb. Ezzel „ismeretleneket” és a nemzetiségeket tették meg bűnbaknak, az udvar esetleges felelősségét, természetesen direkt nem firtatva.

¹⁶⁸ Mayer 1877:93.

¹⁶⁹ Vargyas 1898:22. Ez a „motívum” csak a századfordulótól jelenik meg, eddig az időpontig csupán egyetlen tankönyv akadt, amely nem ezt a „hivatalos” verziót korrigálta. „Az országban lakó idegen ajkú népek feltámadtak a kormány ellen” „sőt a bécsi kormány is ellenségképpen lépett fel” Zih 1877:28.

¹⁷⁰ Ebenspanger 1877:42.

¹⁷¹ Csizmadia 1905:62; Ebenspanger 1877:42.

legitimációs célkitűzés eredményezte, amely a politikai berendezkedés alapköve volt, miszerint a Habsburg uralkodó és a magyar nemzet kibékült, kiegyezett. Mivel ebbe az „idilli képbe” egy közelmúltban történt negatív esemény nem illeszkedett, sőt annak épp az ellenkezőjét bizonyította, így annak jórészt egyszerűen kénytelenek voltak elhallgatni a szerzők.¹⁷²

A Horthy-korszak forrásainak a reformkorral foglalkozó fejezeteiben különös módon a korszakra oly jellemző Széchenyi-kultusz nem nyilvánul meg aránytalanul; mind Széchenyit, mind Kossuthot nagyságához méltóan, körülbelül egyenlő mértékben tárgyalják és értékelik.¹⁷³ A tankönyvekből az tűnik ki – az előző rendszerhez hasonlóan –, hogy az áprilisi törvények felfüggesztéséért és a szabadságharc kitöréséért nem az uralkodót vagy a bécsi kormányt teszik felelőssé: „a magyar nemzet irigyei felbujtották ellenünk a horvátokat és szerbeket”.¹⁷⁴ A tankönyvek kitérnek arra, hogy az ország idegen nyelvű lakosságát fellázították a magyarok ellen – általában csak a horvátokat és a szerbeket említve –, s hogy ezeket a megmozdulásokat a magyar honvédség dicsőségesen leverte.

Az előző korszak tankönyveihez képest két újnak számító „kultusz” domborodik ki, melyeknek a régebbi tankönyvek egy jó része még figyelmet sem szentel. Ezek közül az egyik Görgey s az ő pozitív vagy semleges, de soha nem negatív megítélése. A tankönyvek egyértelműen őt tartják szabadságharc legnagyobb hadvezérének. A másik az aradi vértanúk kultusza, olykor őket név szerint is felsorolva s Görgeynél is nyomatékossabb hangsúlyt kapnak.

A két világháború között a Kárpát-medence három országának – Magyarország, Románia, Csehszlovákia – tankönyveiben az ezernyolcszáznegyvennyolcas eseményeket teljesen eltérően interpretálják. Aki az egyik oldalon a legnagyobb hős és mártír, az a másik oldalon a legnagyobb gonosztevő és a haza ellensége. A környező nemzetek kölcsönösen egymást teszik meg bűnbaknak, a szlovákok – különösen a románok – a magyarokat, és fordítva.

Az eseményeket eltérő perspektívából és az egyes szereplőket eltérő színben festik le az *erdélyi magyarság számára kiadott tankönyvek*, többnyire attól függően, hogy szerzőjük magyar vagy román (erre a tendenciára a szlovák tankönyvekkel kapcsolatban már korábban rámutattunk). Szemléletes ellenpéldaként szolgál Kiss Piroska többször hivatkozott könyve, amelyben teljes mértékben azonosul a román történelemszemlélettel. Szövegében a magyarok jelennek meg az ellentétek kiéleztebb alakjaként, hiszen az ő elképzelésük volt, hogy a román Erdélyt országukhoz csatolják, holott az anyaországgal kívánt unióra lépni: „Mikor szóba került, hogy Erdélyt Magyarországhoz akarják csatolni, mindnyájan szívvel lélekkel kijelentették, hogy csak Romániával akarnak egyesülni. Ez a váratlan fellépés dühbe hozta a magyarokat és tüzzel-vassal pusztítani kezdeték a román falvakat”.¹⁷⁵

¹⁷² Itt külön meg kell említeni B. Papp Lajos 1868-ban megjelent könyvét, mivel a kortársakhoz viszonyítva hosszan tárgyalja az eseményeket, másrészt bizonyos elemeket hordoz még a Bach-korszakból, ennek ellenére, történelemszemlélete legfőképpen nemzetinek tekinthető, a nemzetiségeket kifejezetten negatívan mutatja be, sokkal többet foglalkozik velük – különösen a „rácz-felkeléssel” –, mint más szerző.

¹⁷³ Itt még annyit érdemes hozzáfűzni, hogy a tankönyvek csak röviden ismertetik azt, mi volt a tárgya a Kossuth–Széchenyi vitának, és fölötte nem ítélik meg. A reformátusok és a katolikusok különböző mértékben szentelnek teret a két férfinak. A katolikusok valamivel nagyobb bőséggel tárgyalják Széchenyit. Talán Széchenyi képi ábrázolása a népiskolai tankönyvekben gyakoribb, mint Kossuthé.

¹⁷⁴ Györffy 1925:36. Ez úgyszintén azokhoz a bűnbakkereső taktikákhoz tartozik, amelyekre már több példát láttunk. Ekkor nem az uralkodót teszik felelőssé, még a Horthy-korszakban is megtalálható, mint a dualizmus kori jellemvonás.

¹⁷⁵ Kiss 1921:58.

Lupas azt, hogy a románok nem fogtak össze a magyarokkal, az etnikai különbséggel indokolja. Ugyanakkor kiemeli, hogy a soknemzetiségű Magyarországon természetes módon mindenki a saját nemzeti szabadságáért harcolt.¹⁷⁶ Leszögezi, hogy azért nem támogatták a magyarokat, mert azok a román történelemszemlélet szerint csak saját nemzetük részére akarták biztosítani a szabadságot.¹⁷⁷ Másrészt a románok magyarellenességét azzal támasztotta alá, hogy a magyarok az őslakos románok elnyomói voltak évszázadokon át. Itt külön kitér Avram Iancu, akiből nagy nemzeti hőst formál, hangsúlyozva, hogy mindig győztes maradt. A forradalom leverésével kapcsolatban az osztrákokról bírálóan jegyzi meg, hogy a „románok, kik feláldozták magukat a császár trónjáért, mint a magyaroknak, kik a császár ellen küzdöttek és detronizálták a Habsburg-dinasztiát”,¹⁷⁸ ugyanazt a békét kapták.

Bilinszky Lajos tankönyvében nem ír a magyarok és románok közötti összeütközésről. Ezt leszámítva az események megítélésekor teljesen megfellelthető e tekintetben a korabeli magyar tankönyveknek. Így aláhúzza a magyarok hősiességét, s a legcsekélyebb kritikát sem fűzi a szabadságharchoz, illetve annak eredményét így értékeli: „Magyarország tehát kardcsapás nélkül vívta ki új alkotmányát, amelyhez hasonló más országok csak hosszú, élethalálharcra szerezhettek. De a könnyen kivívott alkotmány megvédésében majdnem elvérzett”.¹⁷⁹ A szabadságharc leveréséért egyértelműen a bécsi udvart teszi felelőssé, azonban összességében felszínesen tárgyalja az eseményeket, olyannyira, hogy csupán háromra tér ki, egy-egy mondat erejéig. A román könyvekben soha nem találkozunk – természetes módon – a magyar katonák dicsőítésével, ellentétben a Bilinszky-féle tankönyvvel.

A Candrea és Dejeu által írott tankönyv több dologban teljesen eltér az előbb már bemutatott forrástól. A magyar tankönyvekkel ellentétben, amelyek – nem véletlenül – mélyen hallgatnak arról, hogy románság alkotta Erdély népességének többségét, ez a tankönyv ezt többször is kiemeli, így a románság jogát még jobban alátámasztva ország pillanatnyi területére. Számos olyan kifejezést, jelzöt találni, amely egyenesen a két nemzet közötti ellentétet fejezi ki. Elsőként aláhúzzák a szerzők, hogy a reformok főbb vívmányainak nem volt semmi fogantatja, előnye a románokra nézve: „Az 1846–47-iki gyűlésen megszavazott úrbéri törvény alig volt reformnak mondható”.¹⁸⁰ A tankönyv mindvégig a román köznépről beszél, velük szemben említve meg a szegény magyar nemességet, amely minél több földet igyekezett a majorságába bevonni, így gátolva a reformot. Candrea és Dejeu azt a Lupasnál is fellelhető román társadalomképet alkalmazza, amely szerint – kizárólag – a magyar nemesség nyomta el Erdély román (köz)népét. Ezzel támasztja alá azt is, hogy a románok nem támogatták az uniót: „Látván az erdélyi románok, hogy a hozott törvények csak írott malasztok maradnak, nem tudtak lelkesedni az unióért, nem tudtak azon oknál fogva sem, mert nemcsak gazdaságilag; hanem politikailag is veszélyeztetve látták nemzeti aspirációjukat”.¹⁸¹ Röviden kitér arra is, hogy román nyelvhasználatot nem engedte volna meg a magyar kormány. Majd külön „A magyarokkal való háború; orosz közbelépés”¹⁸² címmel tárgyalja a további eseményeket. A háború kitöréséért a székelyeket okolja, mondván „a székelyek a románok ellen indulnak, s többet közülük felkoncolnak. A románok fegyvert ragadnak, hogy megvédjék jogait és élet-halálharc indul meg a románok és magyarok között; különösen akkor,

¹⁷⁶ Lupas 1921:200.

¹⁷⁷ Uo.

¹⁷⁸ Lupas 1921:202.

¹⁷⁹ Bilinszky 1921:95.

¹⁸⁰ Candrea-Dejeu 1920:99.

¹⁸¹ Candrea-Dejeu 1920:100.

¹⁸² Uo.

amikor a székelyek a magyar forradalmárok által uszítva, románokra vetik magukat”.¹⁸³ Nem véletlenül emeli ki a rövid szöveg kétszer is egymás után, bár konkrétumok nélkül, hogy a székelyek támadtak a románokra, ezzel is erősítve azt, hogy nem ők voltak a háború indítói. A magyar és román győzelmek megemlézése között csak annyi különbséget lehet felfedezni, hogy míg a magyarokról csak általánosságban szólnak, addig a románok győzelmeiknél legalább helynevet említenek. A magyarok, illetve a székelyek ellenségként való feltüntetésének eszköze az is, hogy külön kiemeli a forrás, hogy amikor „a magyarok elfoglalják Erdélyt s a román népet leírhatatlan rettegésben tartják”.¹⁸⁴

A Bach-korszakot egészen másnak látják ebben a tankönyvben, mint a már bemutatott Lupas-félében. Egyértelműen azt domborítják ki, hogy milyen eredményei voltak a románokra nézve az neoabszolutizmusnak, pl.: a görög katolikus érsekség alapítása a bánáti románok számára, Bukovina függetlenné válása. Ebből a könyvből sokkal inkább az rajzolódik ki, hogy a császári csapatokkal a magyarok ellen küzdő románok kaptak elégtételt. Az abszolutizmusnak egyetlen negatívumát sem említi meg a tankönyv, így e forrás alapján egyértelműen pozitív korszakként jelenik meg a Bach-korszak.

Az a kép, amelyet az 1848/49-es szabadságharcról a rendelkezésünkre álló két világháború közötti *csehszlovák tankönyvek* nyújtanak, sokkal kevésbé élezi ki a szlovák-magyar konfliktust, mint a román társaik. Az eseményeket a tankönyvek párhuzamosan tárgyalják, azonban mind kitérnek a Szlovák Nemzeti Tanács megalakulására. Az önkéntesekből a pesti kormány ellen toborzott haderőt reálisan mutatják be, hangsúlyozva, hogy csak a harmadik felkelés volt igazán sikeres, amelyet már az osztrákok támogatásával érték el, a korábbiak szervezetlenség, katonai vereségek, illetve fegyverhiány miatt elbuktak. Bár a források általában világosi fegyverletétel, a trónfosztás kivételével konkrét helyet és időpontot, eseményt nem jelölnek meg, azonban a csehszlovák tankönyvek híven megemlékeznek a legnagyobb hadvezérekről, akik a magyar seregeket vezették. Az igazi fordulatot, amely az osztrákok mellett küzdő szlovákok győelmét is hozta, az orosz beavatkozásban látják. A Bach-korszak az egyik legsötétebb uralmi formaként jelenik meg. A csehszlovák tankönyvek meglehetősen kiegyensúlyozottan tárgyalják az eseményeket, bár elég kevés konkrétummal.

Az 1848/49-es forradalom és szabadságharc centenáriumának évében megjelent hazai tankönyvek bár előrelépésként könyvelik el a jobbagyságnak a megszüntetését, azt távolról sem tartják kielégítőnek, elégségesnek. Sokkal nagyobb teret szentelnek annak, hogy ennek az intézkedésnek árnyoldalait és a parasztnak a földesuraik általi újabb kizsákmányolását jelezzék. A Batthyány-kormányt kezdettől fogva tehetetlennek mutatják be a források, külön kiemelve, hogy a parasztság ellen foglalt állást. „Az elkeseredett szegényparasztság több helyen megpróbálkozott földfoglalással... A Batthyány-kormány azonban fellépett a parasztmozgalmak ellen és a vezetőket felakasztatta”.¹⁸⁵ Batthyányt mindvégig úgy ábrázolják, mint aki a forradalom „visszafejlesztésén” ármánykodott és mindent megtett, hogy kiegyezzen az udvarral.¹⁸⁶ A kormányt kifejezetten elítélik s a reakció egyik eszközének tartják, mert abban több főnemes foglalt helyet. A kormány erélytelenként való bemutatása látványos kontrasztban áll Kossuthal, akit viszont nagy

¹⁸³ Uo.

¹⁸⁴ Candrea-Dejeu 1920:101.

¹⁸⁵ Heckenast – Karácsonyi – Feuer – Zsigmond 1948b:94-95.

¹⁸⁶ „A hadsereg nem a nép hadserege volt, hanem önálló testület, amelynek vezetői nem engedelmeskedtek a forradalmi hatalomnak”. (Heckenast – Karácsonyi – Feuer – Zsigmond 1948b:116). „A Batthyány kormány megrémült a »törvénytelen ségtől« és megtiltotta a hazajövetelt (mármint a külföldön állomásozó magyar csapatok hazatérését)”. (u.o. 100). „Az új kormányt, Batthyány Kossuth nélkül akarta megalakítani, hogy nyíltabban előkészítse a meghódolást” (u.o. 102).

túlzással (szélső) baloldali politikusnak tesznek meg, s a politikai irányzat egyetlen igaz képviselőjeként ábrázolják. A „reakciós” és „megalkuvó” Batthyány kormány tetteit úgy interpretálják, hogy azoknak egyetlen célja Kossuth kiszorítása a hatalomból.¹⁸⁷

A korszak ideológiája és politikai világlépe ebben a fejezetben nyilvánul meg a lehető legmarkánsabban. Az aktuális politikai hatalom öndefiníciója szerint munkásparaszt kormány volt. Ahhoz, hogy a negyvennyolcas eszmék igaz folytatójának tüntesse fel magát, s a kontinuitás illúzióját még jobban megteremtse, szükség volt arra is, hogy az előkép és az aktuális társadalmi bázis megegyezzen. Teljesen figyelmen kívül hagyva azt, hogy a forradalom ügyének jelentős támogatottsága volt a nemesség minden rétegéből, s azt sem kezeli kellő súllyal, hogy ekkor még elenyészően csekély ipari munkássággal számolhatunk, mert az, mint jelentős társadalmi tényező, majd csak a 19. század vége felé jelenik meg. A tankönyvekben csak a két névlegesen preferált társadalmi réteg található meg, mint a forradalom igaz támogatója, a munkásság illetve a városi proletariátus. A papság és nemesség csak elenyésző mértékben, jelentőségüket bagatellizálva – legfőképpen szinte csak a kerékkötő szerepét rájuk osztva.

A jelen törekvéseinek és cselekedeteinek történelmi legitimációval való ellátását példázza az egyik tankönyv.¹⁸⁸ Azáltal, hogy pillanatnyi történésekkel, célkitűzésekkel rokonítható eseményeket emel ki a múltból, olyan módon, hogy pillanatnyilag politikai tartalommal bíró szavakkal jelöl meg korábbi eseményeket pl. a forradalom idején a felvidéki bányászok „a bányákat *szövetkezeti tulajdonba* [kiemelés tőlem – K. G.] akarták venni”.¹⁸⁹ A munkásság jelentőségének tudatos felnagyítását s a múltnak a propaganda szolgálatába való állítását lehet azon is látni, hogy 1948-tól kezdve kitérnek a legfontosabb gyárak munkásaira is, mint a forradalom lelkes támogatóira. Egészen „véletlen” egybeesés, hogy ezek a gyárak és munkásaik (elméletileg) a tankönyvet életre hívó politikai hatalom fő támaszai voltak. Megjelenik mind a diósgyőri, mind az ózdi munkásság, mint az 1848-as forradalom mindenre elszánt támogatója. A munkásság szerepének aránytalan eltúlzásával a tankönyvek nyílt ellentmondásba kerülnek önmagukkal, mert végül a forradalom bukásának egyik okaként mégiscsak e társadalmi réteg hiányát tüntetik fel.

A horvátok feletti pákozdi magyar győzelmet szinte meg sem említik a tankönyvek. Meglehetősen semlegesen annyit írnak, hogy „Jellasics fosztogató seregeit Pákozdnál feltartóztatták”¹⁹⁰ – nem is használva győzelem kifejezést. A hadtörténeti részben mindvégig kiemelik a Kossuth (a jó) és Görgey (a rossz) közötti ellentétét. A Horthy-korszak történelemszemléletével szöges ellentétben Görgeyt a megalkuvókhoz sorolva olyan kifejezetten negatív „szereplőként” mutatják be a források, aki titokban mindvégig hű maradt az uralkodóhoz. Vele szembe Bemet állítják, mint az egyetlen forradalmi hadvezért. Görgeyt azért sem nézik jó szemmel, mert „lenézte a népi harcot... Pedig az önkéntesekből lettek a legjobb honvédek”.¹⁹¹ A győzelmeit éppen csak megemlítik, jóval részletesebben tárgyalják Görgey vélt vagy valós tévedéseit.

¹⁸⁷ A Batthyány-kormányt nemcsak a magyar forradalom elárulójának, hanem a bécsi udvar politikájának támogatójaként tüntetik fel. Így olyan valótlanságokat állítva, hogy a magyar kormány nemcsak a helyi forradalmat nézte rossz szemmel, hanem azon bécsi politikát is támogatta, amely más európai forradalmak elfojtását tűzte ki célul. A tankönyv szerzői szerint ezért akarta a kormány a császárnak a magyar csapatokat az olaszok ellen megadni. Ennek megakadályozásában kiemelik Kossuth szerepét, aki ezzel is a forradalmak ügyét szolgálta, s akit az országgyűlési balszárny egyetlen igaz képviselőjének tartanak.

¹⁸⁸ A történelmi legitimáció biztosítását szolgálták centenáriumi ünnepek is, amelyre jelen esetben csak utalunk, hiszen nem tartozik a szorosan vett témánkhoz. Az ünnepségsorozattal már számos kultusztörténeti tanulmány foglalkozott: Gerő 1998; Gerő 2004:163-177; Gyarmati 1998:95-135; Masát 1999:267-286; Horváth 1998:32-34; Apór 2000:48-52; Klimó 2003:381-390.

¹⁸⁹ Heckenast – Karácsonyi – Feuer – Zsigmond 1948b:96.

¹⁹⁰ Heckenast – Karácsonyi – Feuer – Zsigmond 1948b:105.

¹⁹¹ Heckenast – Karácsonyi – Feuer – Zsigmond 1948b:113.

A rendszer ellenségképeinek megfelelően a belső ellenség másik csoportját a Békepárt alkotta, amelyet mindvégig „lappangva turkáló vakondok”¹⁹²-bandaként jellemeznek, amelynek célja a forradalom szent ügyének a megghiúsítása volt.

Az 1951-es *tankönyv* teljesen új szöveggel jelent meg, még jobban az ideológia céljainak megfelelően kialakított történelemképpel, a centenáriumi kiadásban is meglévő elemekre építve, de azokat már továbbfejlesztve. Ennek keretében már jóval nagyobb teret szentel a Batthyány-kormánynak, így már külön fejezet hirdeti: „A Kormány a forradalom továbbfejlesztése ellen”. A kormány egész tevékenységét, működését továbbra is árulásnak tünteti fel a miniszterek arisztokrata származás miatt. A kormány fő célját így summázza a tankönyv: „a forradalom eddigi vívmányai által ki nem elégített dolgozó tömegeket leszerelje és meggátolja a forradalom vívmányainak tovább fejlesztésében”.¹⁹³ Továbbra is Kossuthot állítja velük szembe mint baloldali, forradalmi politikust: „Kossuthot csupán csak azért hívta meg Batthyányt a kormányba, hogy az ő tekintélyével biztosítsa a néptömegek támogatását”.¹⁹⁴ Kossuth mindegyik párhuzamban, hasonlatban úgy szerepel, mint aki népből nyeri a hatalmát és erejét, egységüket megbontatlanként ábrázolják. Ezzel a radikális torzítással kifejezetten jó előképét lehetett teremteni annak, hogy a politikai hatalom a 48-as eszmék és követelések hiteles folytatója, megvalósítója.¹⁹⁵

Az ellenségképek az előző tankönyvhöz képest mit sem változnak. Csupán még túlzóbbak és végletesebbek. Eddig mindegyik, a korszakban kiadott tankönyvben Széchenyi lemondásáról vagy nem írnak, vagy azt a valóságnak megfelelően azzal indokolják, hogy idegei nem bírták a feszültséget. Így egyfajta „felmentést” adnak neki, s nem sorolták azok közé, akik „cserbenhagyták” a forradalom ügyét. Ezzel szemben e tankönyv erről már hallgat, s a kormány bukását úgy mutatja be, hogy ahhoz a főurak megfutása vezetett. A rangjukat direkt mindig feltüntetve: „...elhagyta a forradalom sülyedőnek látszó hajóját Esterházy Pál herceg, Széchenyi István gróf és Eötvös József báró”.¹⁹⁶

A forradalomtámogató társadalmi rétegek teljes kisajátítása – a jelennel való jó rokoníthatósága végett – továbbra is megmarad. Így kerül sor már az előbb említettekhez hasonlóan a parasztság, az ipari munkásság és újabban a pesti nép idesorolására is. A forradalom leverését követően az Bach-korszak idején kiadott, korábban már tárgyalt tankönyv, a Hármaskis Tükör Lamberg megölését még így adja elő: „a dunai hajó-híd közepén egy vad csoport által dühösen, nyilvánosan megtámadtatott és a legirtózatosabb módon megölettetett”.¹⁹⁷ Ezzel ellentétben a majdnem pontosan száz évvel később kiadott tankönyv ezt a tettet már kifejezetten pozitívan látja: „több ezer főnyi, többnyire munkásokból álló, szerszámokkal és kaszákkal felszerelt tömeg”¹⁹⁸ „...igazi forradalmi eréllyel bánt el Lamberggel”.¹⁹⁹ Az eseményt fordulópontként interpretálják, azonban nemcsak a forradalom menetében. Az egész történetet úgy mutatja be a tankönyv, mint amivel kezdetét veszi a munkásság szereplése a történelem színpadán: „A magyar

¹⁹² A tankönyv is Petőfitől idézi ezt a mondatrészt. Heckenast – Karácsonyi – Feuer – Zsigmond 1948:107.

¹⁹³ Heckenast – Spira 1951:1939-1941. „A parasztmozgalmakat minden erővel, gyakran katonai karhatalom igénybevételével is elnyomták, bár véglegesen felszámolni nem sikerült”. „Fennállott annak a veszélye, hogy az ellenforradalom támadásának idején a parasztság cserben fogja hagyni a forradalmat. Hogy azután ez mégsem így történt, az legkevésbé sem a Batthyányiék érdeme volt”. Heckenast – Spira 1951:142.

¹⁹⁴ Heckenast – Spira 1951:134; Heckenast – Spira 1951:141.

¹⁹⁵ Tánácsot néha még Kossuthnál is nagyobb politikusként mutatják be, mert ő volt az egyetlen, aki „a forradalmi diktatúra és az agrárdemokrácia” megvalósítását követelte. Heckenast – Spira 1951:162.

¹⁹⁶ Heckenast – Spira 1951:151.

¹⁹⁷ Losontzi 1849/1850:331.

¹⁹⁸ Heckenast – Spira 1951: 152.

¹⁹⁹ Uo.

munkások ekkor mutatták meg először a történelmünk folyamán, hogy a nemzet ügyének legjobb harcosai”.²⁰⁰

A forradalommal foglalkozó utolsó bekezdés párhuzamot von 1848 és 1948 között.²⁰¹ A marxista történelemszemléletnek megfelelően ez is rámutat a munkásság történelemformáló szerepére: „A következő évtizedekben osztállyá szerveződött magyar munkásság magasra emelte Kossuth, Petőfi, Táncsics sok vihart látott, de végül mégis diadalmaskodó zászlaját”.²⁰²

A tankönyvben újdonság az ellenségképek palettájának kibővítése. Nyilván némi aktuálpolitikai célnak megfelelően nagyobb hangsúllyal, szinte új elemként jelennek meg „a hazaárulásban élenjáró egyházi főurak”.²⁰³ Mellettük csak néhány mondatot szán a világi főurak „árulásának” bemutatására, az egyháziakat jóval részletesebben ismerteti.

Görgey, s vele együtt a tisztikar és a kormány ábrázolása mit sem változott, hazaárulóként láttatja őket.²⁰⁴ A seregben nemcsak Görgeyt tartják árulónak. Ezt legjobban a schwechati vereséggel kapcsolatban lehet látni, amikor a tankönyv meg is magyarázza, hogy „a honvédségnek a császári hadseregtől örökölt tisztikara többségében – élükön Görgey Artúr hadtestparancsnokkal – nem volt igazi híve a forradalomnak”.²⁰⁵ Jellemző a kor történelemszemléletére, hogy ez a forrás kizárólag a munkások forradalmaként mutatja be a bécsi forradalmat is. A tisztikarban az eddigi tankönyvek csak Bemet emelték ki, mint az egyetlen forradalmi tábornokot. Ezzel szemben az 1951-es forrás már Damjanichot és Perczelt is ide sorolja. A korszak tankönyveiben már hangsúlyt helyeznek a nőkre – nem úgy, mint a második világháborút megelőzően, amikor egy szó sem esett róluk. Ezekből a forrásokból már kiderül, hogy nők is harcoltak a magyar csapatokban, férfi egyenruhában.

Görgeyt és vele együtt a Békepártot árulóknak tartják, akik – a forrás kifejezésével élve – „akcióegységre léptek”.²⁰⁶ A tankönyvek azonban nemcsak a Békepártot, a hadsereg vezetését és a Batthyány-kormányt ítélik el nagyon keményen, hanem új elemként a Szemere-kormányt is kritizálják: „hogy az udvar szemében jóvátegye a függetlenségi nyilatkozat megszavazásával elkövetett »bűnét«, mindent elkövetett a forradalom megbuktatásának érdekében”.²⁰⁷ Ez az egyetlen tankönyv, ami részletesebben tárgyalja a kormány külpolitikáját – persze ezt is ideológiai céllal teszi – a hidegháború külpolitikai elvárásait visszavetítve. Ennek keretében elítéli azt, hogy a kormány a nyugat-európai államokkal próbált diplomáciai kapcsolatot létesíteni. Így az orosz beavatkozással

²⁰⁰ Uo.

²⁰¹ Heckenast – Spira 1951:166.

²⁰² Uo.

²⁰³ Heckenast – Spira 1951:149; „Az országgyűlés reakciós tagjai, elsősorban az egyházi nagybirtokosok, természetesen csak a körülmények kényszerítő hatására egyeztek bele a jobbágyszabadításba. A püspöki kar már harmadnapon azt kérte a királytól, hogy az egyházi tized eltörléséről szóló törvényt vesse el” Heckenast – Spira 1951:132; „...a klérus azt terjesztette a katolikus paraszt tömegek között, hogy Kossuth és a baloldal protestáns uralmat akar létrehozni Magyarországon és el akarja nyomni a katolikus vallást” Heckenast – Spira 1951:145.

²⁰⁴ „...Görgeynek azonban nem sok része volt a sikerben. Görgey, csapatainak mindig csak egy részét volt hajlandó harcba vetni, s így visszavonulásra tudta ugyan kényszeríteni az ellenséget, megsemmisíteni azonban nem. Tehetséges alvezéreit félreállította... kivonta magát... Kossuth irányítása alól. Katonáit... botozással fegyelmezte... Mélyen megvetette, tehetetlennek látta a nemzetőröket, akik leginkább alkalmasak lettek volna arra, hogy a csapatok között ébren tartsák a forradalmi szellemet” (Heckenast – Spira 1951:159). Görgey céljainak interpretálása sem változott „győzelmek talaján magukra nézve kedvező kompromisszumot, alkut köthessenek az ellenforradalommal, hogy a forradalom eltiprását és a továbbfejlesztését egyformán elkerülve *lezárhassák* a forradalmat” (Heckenast – Spira 1951:157).

²⁰⁵ Heckenast – Spira 1951:156. A schwechati vereség ismertetése után a tankönyv azt a tanácsot adja, hogy „...a forradalmi katonatömegek saját ügyük igazába vetett jogos hite, felül tudja múlni a reakció zsoldosainak gépies fegyelmét”. Uo.

²⁰⁶ Heckenast – Spira 1951:161.

²⁰⁷ Heckenast – Spira 1951:163.

kapcsolatban nem véletlenül emelik ki azt mindig a tankönyvek, amit az előző rendszerek tankönyvei soha nem tettek, hogy Anglia, élén Palmerstone-nal, helyeselte a forradalom elfojtását.

„Az 1848-ban megkezdett munkát folytatta 1919-es Magyar Tanácsköztársaság... 1848. és 1919. felvetett nagy kérdéseinek végleges megoldás azonban csak akkor vált lehetőséggé, amikor a Szovjet Hadsereg dicsőséges harcainak eredményeképpen hazánk felszabadult a belső és külső kizsákmányolók uralma alól”²⁰⁸ – hirdeti az egyik tankönyv. A tankönyvek szerzőinek a Rákosi-korszak alatt nem okoz gondot a megszálló szovjet (orosz) hadsereg dicsőítése. Azonban szinte megoldhatatlan problémával kerülnek szembe, amikor a legnagyobb magyar szabadságharc eltiprásáról írnak. Ekkor igyekeznek minden eszközt felhasználni arra, hogy az orosz intervenciót tompítsák. Három dolgot emelnek ki az orosz intervenciót torzítva bemutató tankönyvek: először is rámutatnak arra, hogy az oroszok mennyire rokonszenveztek a forradalommal, másrészt hogy milyen szimpatizánsok voltak az orosz seregben, harmadrészt, hogy az oroszok milyen baráttan bántak a magyar hadifoglyokkal. Ennek ellenére a tankönyvek az orosz történelem szégyenfoltjának tartják a magyar szabadságharc leverését, „Ezt a *Szovjetunióban* is így tanítják”²⁰⁹.

Jellemező a korra, hogy szinte évenként adnak ki új tankönyveket. Az orosz intervenció súlyát úgy igyekeznek tompítani, hogy minden esetben aláhúzzák, hogy az oroszok (már akkor is) szimpatizáltak a magyarokkal, s nem akartak ellenük harcolni. Ez az 1948-as forrásban is megtalálható, mint a későbbiekben minden tankönyvben, mely a Rákosi-korszakban jelent meg, ezekben visszaköszönnek a koholmányok: „Az orosz seregek *nem szívesen* harcoltak a magyarok ellen, utálták az osztrákokat”²¹⁰. A magyar és az orosz egységek közötti csatákat vagy nagyon felületesen tárgyalják vagy egyszerűen kihagyják – nem véletlenül. Jóval nagyobb teret szentelnek annak, hogy a kolera milyen nagy pusztítást végzett az orosz seregekben. Azt is kiemelve, hogy emiatt vissza akarták vonni az orosz csapatokat, s ezt csak azért nem tették, mert attól tartott cár, hogy behurcolja az országba sereg a kolerát. Igyekeztek azt az illúziót kelteni, hogy a cári seregek élén Paszkievics sem akarta csapatait a magyarok ellen vezetni: „A fővezér vissza akart vonulni, a cár le is akarta őt váltani”²¹¹. Így megteremti a tankönyv azt a benyomást, hogy nemcsak hogy a közkatonák, de még a tisztikar, a hadsereg vezetése sem akart harcolni. Ezen egy mondatnál maradva, figyelmet érdemel a szerkesztése, mert konkrétan nem mondja meg, hogy mi okból, miért akart Paszkievics visszavonulni. De a következő mondat ügyesen már az orosz birodalmon belüli szimpátiára tereli a szót. Ennek keretében minden tankönyv ugyanazt a kötelező jelleggel idézett sort hozza Csernisevskijtől: „Mint magyarok barátja kívánom, hogy az oroszok ott vereséget szenvedjenek, s ezért kész vagyok életemet is feláldozni”²¹².

A orosz-magyar barátságnak és az önfeláldozásnak a múltba visszavetítésére – így a múlt által a jelen megerősítésére – ekkor is nagy szükség volt. Ennek a kicsúcsosodásának tekinthető Guszev őrnagynak és tisztársainak kivégzése – név szerint közelebbről soha senkit meg nem nevezve, mintegy betetőzve annak az illusztrálását, hogy az orosz katonák mennyire nem akartak a magyar forradalom ellen harcolni. Az enyhén szólva téves állítással arra akartak törekedni, hogy a diákban ne rögzüljön, hogy a Szovjetunió elődje – a cári Oroszország – volt a szabadságharc vérbefojtója. Mert e

²⁰⁸ Zsigmond – Heckenast – Karácsonyi 1952:156.

²⁰⁹ u.o. 155.

²¹⁰ Heckenast – Karácsonyi – Feuer – Zsigmond 1948b:114.

²¹¹ Zsigmond – Heckenast – Karácsonyi 1952:154.

²¹² Uo.

gondolatmenet aktualizálása a szovjet megszállás alatt álló országban igencsak gyengíthették volna a társadalmi támogatottságot teljesen nélkülöző politikai hatalmat.

Az orosz-magyar viszony legitimálása szempontjából oly fontos Guszev őrnagy, Illés Béla kitalált regényhőse, a valóságban soha nem létezett.²¹³ Az 1947-ben *Guszev-ügy* címen megjelent regény a magyar forradalom ügyével szimpatizáló orosz tisztek összeesküvését és az ellenük lefolytatott hadbírószági tárgyalást mutatja be. A politikai hatalom mint tényt és valóságot vette át, ezzel próbálva az ötvenes években könnyen aktualizálható, száz évvel korábbi orosz elnyomás emlékét kitörölni a magyar kollektív emlékezetből.

A tankönyvek több manipulált interpretációt tartalmaznak. Az oroszok előtti fegyverletételkor azt sugallják, hogy a magyarok tudtak a várható jobb bánásmódról, s ezért adták meg magukat. A „baráti” bánásmód megnyilvánulására több példát hoznak s azt is állítják, hogy a hadifoglyokat elengedték a tisztek kivételével: „A fegyvertelen sereget az oroszok Gyuláig kísérték szánt szándékkal tág rést hagyva a menekülésre”.²¹⁴ Persze ennek a momentumnak nem szabad elfelejteni az aktuálpolitikai vonatkozását sem, mert a tankönyv kiadásának évében – 1948-ban – nagyszámú magyar hadifoglyot engedett haza a Szovjetunió. Ezzel mintegy a tankönyv azt a benyomást is kelti, hogy nemcsak száz évvel korábban, hanem most is jól bántak a magyar hadifoglyokkal az orosz állam.

Nem volt célunk a *Kádár-korszak* tankönyveit elemezni e tárgy tekintetében. Azonban különös, hogy az 1958-ban kiadott tankönyv az eddig felsorolt „tények” közül egyet sem tartalmaz, s az orosz intervenciót éppen hogy csak megemlégették egy-két mondat erejéig. Szó sincs arról, hogy az oroszok mennyire szimpatizáltak a magyar forradalommal, szó sincs Guszevről, vagy arról, hogy az oroszok vissza akartak volna vonulni. A két politikai hatalom két teljesen különböző stratégiát választott a múlt manipulálására. Az egyik nyíltan hazudott, a másik elhallgatta, egyszerűen „kihagyta” az eseményt. Az is lehet, hogy az orosz-magyar barátságnak az illúzióját már hazugságok árán sem lehetett a magyar szabadságnak az oroszok általi újabb eltiprása után fenntartani.

A szlovák tankönyvekben ugyanazok a momentumok találhatók *a második világháborút követően*, mint amelyeket már magyar társaikkal kapcsolatban is említettünk: a politikai hatalom által preferált társadalmi rétegek túlzott kiemelése, s a nemzeti ellentétek helyett az „osztályellentétek” hangsúlyozása. Közös ellenségnek a szlovák tankönyvek is a Habsburgokat, a bécsi abszolutizmust teszik, amely szántsándékkal kijátszotta a nemzetiséget a magyarok ellen.²¹⁵ S részletesen ismertetik hogyan következett be az, hogy a szlovákok a magyar forradalom ellen fordultak. A marxista történelemszemléletű tankönyvek szerint a magyarok a szabadságharcukkal a haladás „élén jártak”, így mindegyik beavatkozást, amely ellenük irányult – legyen az akár orosz vagy éppen szlovák – negatívumként jelenítik meg. Ennek megfelelően a magyarok elleni harcot nem lehetett egy olyan pozitív történeti hagyomány részévé tenni, amely a politikai hatalom történelmi legitimációját szolgálta. A tankönyvek a negyvennyolcas hagyományból elsősorban a prágai forradalmat igyekeztek beilleszteni, a csehszlovák haladó/forradalmi hagyományba „...a munkások és diákok hősies harca nem ért el 1848-ban eredményt, mégis egyike nagy forradalmi hagyományainknak. Bizonyítéka annak, hogy népünk nehéz feltételek ellenére is tudott harcolni szabadságáért, amikor a burzsoázia nagy része elárulta”.²¹⁶ Sőt, más helyen tankönyvszerzők direkt párhuzamot is vonnak a huszita eseményekkel, nyilván a

²¹³ Vörös 2006:214-220.

²¹⁴ Heckenast – Karácsonyi – Feuer – Zsigmond 1948b:115.

²¹⁵ Dekán 1958:40.

²¹⁶ Dekán 1958:47.

forradalmi hagyományok kontinuitását erősítve meg: „a mozgalom a huszita hagyomány szellemében zajlott le, és delelője volt a nemzeti megújulásnak”.²¹⁷

A korábban már a magyar forrásokkal kapcsolatban leírt történelemszemlélet északi szomszédunk tankönyveiben is megtalálhatóak. Így elsősorban a munkásság kerül kiemelésre, s az ő tevékenységüket ismertetik részletesebben a tankönyvek „a barikádok ott maradtak meg legtovább, ahol a munkások harcoltak”.²¹⁸ Más tankönyv külön kiemeli „A diákság iránt tanúsított testvéri barátságuk volt hivatva megmutatni a munkásság erejét, amely semmiféle fenyegetéstől nem riad vissza és mindenre elszántan kész harcolni igazságos követeléseikért”.²¹⁹ A diákság tetteiről már sokkal inkább csak általánosságban szólnak, hiszen rájuk a heterogén társadalmi összetételük miatt jóval kevésbé tekinthetett saját tömegbázisaként a tankönyvet kibocsátó politikai hatalom. A diákság végül mégis negatív színben tűnik fel, hiszen velük kapcsolatban az egyik tankönyv az elég negatív csengésű „meghódol”²²⁰ kifejezést használja. Amelyből egyértelműen kitűnik, hogy nem leverték őket, hanem idővel elálltak a forradalom ügyének pártolásától, ellentétben a munkássággal, amelyet csak Windischgrätz seregei vertek le.

1848 Romániában is hivatkozási alap volt, különösen a szovjet típusú rendszer számára nyújtott egyfajta legitimációt, csak meg kellett találni hozzá a megfelelő interpretációt. A következő tanulságot vonják le a szerzők (jelentősen aktualizálva a helyzetet) a forradalomra vonatkozólag: „csak akkor lehet győzelmet kivívni, ha a munkások és a parasztok együtt harcolnak”²²¹ mind a haza ellenségei, mind a feudális urak ellen. A legnagyobb hibaként azt emelik ki, hogy nem együttesen léptek fel: a „románok azonban ahelyett, hogy a szintén Ausztria ellen harcoló magyar néppel együtt küzdöttek volna, az osztrákok pártjára álltak”.²²² Már a Dózsa-ábrázolásnál is rámutattunk arra, hogy távolról sem nemzeti a tankönyvek történelemszemlélete, pontosabban másként nacionalisták. Sőt még a románokat is kritizálja, s a magyarokat tünteti fel követendő példaként. A könyv egy szót sem ír a román sérelmekről, s arról, hogy miért fordultak a románok a magyarok ellen. Igyekszik minden konfrontációt elhallgatni, ami múltban a két nép között kialakult.

A második világháborút követően napvilágot látott román tankönyvek negyvennyolc-negyvenkilences események tárgyalásakor az egykori magyarellenességet félretéve egyöntetűen Habsburg ellenesek, „akik a nemzetiségi ellentétek szítására törekedtek, hogy így uralkodhassanak felettük”.²²³ S az egykori összefogást szorgalmazták, mint az egyik 1954-ben megjelent forrás is: „Egyesek, a bölcsőbbek, együtt akartak haladni a magyar forradalmárokkal. Megértették, hogy a főveszélyt az osztrákok elnyomása jelentette. Ezt az elnyomást pedig csak úgy lehetett megszüntetni, ha Erdély összes népei összefognak, és együtt indulnak harcba”.²²⁴ A tankönyv elítéli a forradalom magyar vezetőit, mert azok nem ismerték fel, hogy a románok csak úgy lehetnek szövetségeseik, hogyha jogokat kapnak. Az 1959-ben kiadott tankönyv ezzel, a negatív forradalom ügyére hátrányos politikával már a kor ideológiájának megfelelően a nemességet és a polgárságot vádolja „A magyar polgárságnak és nemességnek ez a politikája sokat ártott a forradalom ügyének”.²²⁵

²¹⁷ Slajer 1958:195.

²¹⁸ Dekán 1958:47.

²¹⁹ Slajer 1958:194.

²²⁰ Dekán 1958:47.

²²¹ Románia története... 1948:90.

²²² Románia története... 1948:91.

²²³ Újkori és jelenkori történelem. 1949b:126.

²²⁴ Almas-Petric 1958:79-80.

²²⁵ Almas-Vianu 1959:146.

Az új értékrendre támaszkodó történelemszemléletnek megfelelően Bem az egyetlen olyan „magyar” hadvezér, akit a román tankönyvek is ünnepelnek. Igaz, hogy őt csak a bécsi eseményekkel kapcsolatban említik meg.²²⁶ A magyar szabadságharcnál általában Kossuth nevével találkozunk, jellemzésétől vagy tetteinek rövid, szinte adatszerű felsorolásán túl azonban nem részletezik tevékenységét. Nyilván az új szovjet típusú román politikai hatalom nem tekintett rá pozitív figuraként. Ugyanakkor Avram Iancu ábrázolása is sokat változik. Míg a két világháború között a legünnepeltebb, legnagyobb román vezér, addig – bár továbbra is elismerik vezető szerepét –, távolról sem egy teljesen makulátlan személyként jelenítik meg. Főleg Kossuthtal való ellentéte miatt: „A kiegyezés útját... sem Kossuth s a magyar polgárság, sem pedig Avram Iancu és román polgárság nem találta meg”.²²⁷ Az erdélyi magyarság számára kiadott tankönyvekben, amelyeknek egyik fontos feladatuk volt, hogy a két nép közötti barátságot erősítse, s azt a múltba is visszavetítse, Iancu és Kossuth személye – kibékíthetetlen ellentétük miatt – már nem volt „szalonképes”. Helyükre a román-magyar összefogás jegyében Balcescu-t és Petőfit emelik, akik mint „demokrata forradalmárok”²²⁸ „... meggyőzték a magyar és román forradalmárokat, hogy fogjanak kezét és küzdjenek együtt az osztrák elnyomás ellen”.²²⁹

A román forrásokban soha nem fordul elő Görgey neve, azonban minden bizonnyal ugyanolyan negatívan ítélik meg személyét, mint magyar társaik: „A vezetőség döntő ütközet megvívása nélkül tette le a fegyvert... annak ellenére, hogy a katonák utolsó lehetőségig készek voltak harcolni az ellenség ellen”.²³⁰ A korszak tankönyveinek az a jellemzője is megtalálható, amire már a magyar és csehszlovák tankönyvek esetében rámutattunk, miszerint névlegesen preferált társadalmi rétegeket állandóan, aránytalanul hangsúlyozzák. Nem csak szerepüket, hanem veszteségeiket is, külön kidomborítják a magyar szabadságharc leverését követően: „Kegyetlen megtorlást hajtottak végre a parasztokon is. A magyar falvakba büntető expedíciókat indítottak, katonai törvényszékeket állítottak fel”.²³¹ De arról, hogy kiket sújtott a terror, az aradiak felületes megemlékezésén kívül nem írnak semmit. Azonban az ötvenes évek végére, a hatvanas évekre ez a motívum is eltűnik a tankönyvekből.

A dualizmus, mint a nemzeti elnyomás kora a szlovák és román tankönyvekben

Az egymást követő politikai rendszerek viszonyát a kiegyezéshez, valamint Deák Ferenc személyéhez, korábban Kardos József vizsgálta magyar tankönyvek alapján, több politikai rendszeren átnyúlóan.²³² A kérdést tudtunkkal nemzetközi kitekintésben nem tanulmányozták. Az első világháborút követően Romániában és Csehszlovák megjelent anyagokban a dualizmus koráról a magyar tankönyvekhez viszonyítva gyökeresen eltérő képet kapunk.

Mind a szlovák mind a román tankönyvekben két nagy egységre lehet bontani a nemzetiségek elnyomásának tárgyalását. Első lépésként bemutatják, hogy milyen jogokat

²²⁶ A szlovák tankönyv egyáltalán nem szól arról, hogy a szlovákok a magyar forradalom ellen vonultak volna, s a nemzetiségi ellentétekről is csak általánosságokban emlékezik meg. Ennek ellenére úgy tűnik, hogy elsősorban a szláv népeket nevezi meg, mint akik a forradalom leverése után, annak hatásaként a fejlődés útján elindultak. „A forradalom ...sietette... a munkásmozgalom megindulását és ezzel igen nagy befolyással volt a szláv nemzetek fejlődésére az osztrák birodalomban” (Pravdová – Sourková 1958:145).

²²⁷ Almas-Vianu 1959:152.

²²⁸ Almas-Vianu 1959:146.

²²⁹ Almas-Petric 1958:80.

²³⁰ Almas-Vianu 1959:146.

²³¹ Efimov 1954:253.

²³² <http://www.opkm.hu/konyvesneveles/2003/4/9KardosJ.html>

biztosított a nemzetiségi törvény a szlovákok és a románok részére, majd ezt követően rátérnek a törvény betartásának a hosszú és aprólékos cáfolatára, számos példával is illusztrálva, hogy miképpen nem valósult meg. Ez az időszak úgy tűnik fel, mint „A nyelvi és nemzeti elnyomás kora”,²³³ miként azt az egyik szlovák tankönyvben külön fejezetcím is hirdeti. S meglehetősen ritka az a tankönyv, amely csupán semlegesen s részletezés nélkül ítél e kor felett, hogy „...a magyar nemzet szabadabb és önállóbb életet élt, mint a csehszlovák nemzet”.²³⁴

A csehszlovák források általában a kiegyezés megkötését követően külön tárgyalják a két nemzet, a csehek és a szlovákok elnyomását. A csehszlovák tankönyv 1869-es nemzetiségi törvényt „a jog és igazság útján haladó”²³⁵ Deák Ferenc nevéhez köti és nem Eötvös Józseféhez. Röviden felsorolja azt, hogy milyen előnyei származtak volna a szlovákoknak a törvények betartása esetén, illetve arra is kitér, hogy azok milyen konkrét jogokat fogalmaztak meg. Ugyanígy tesznek a román tankönyvek is: „E törvény szerint a románok teljes egyenlőséget, szabad kulturális fejlődést kapnak. Nyelvük szabadon használhatják úgy az iskolában, valamint a templomban és a társadalmi téren”.²³⁶

Ezt követően az erdélyi magyarság számára írt tankönyv aláhúzza, hogy a románság a törvény adta keretek között békés úton próbálta politikai téren az érdekeit érvényesíteni, s azon fáradozott, hogy minél több képviselőt küldjön a magyar parlamentbe. „De a románok részéről szépen indult tevékenység nagy akadályokba ütközik”.²³⁷ S itt következik a magyar kormányok azon magtartásának bemutatása, amelyben ezt megakadályozták. Majd kifejti, hogy milyen intézkedésekkel próbálták a románokat elmagyarosítani. E kérdést jóval részletesebben tárgyalja a tankönyv, mint szlovák társai, még inkább kiemelve megemlíti: „a román nemzeti énekek[et] és színek[et], a román népviselet[et] és faji szokásokat a magyarok betiltották...”.²³⁸ Látszik a szöveg szerkesztésén, hogy ugyancsak azt a már korábban említett párhuzamot hozza fel, amelyben a románokat úgy tüntetik fel, mint akik békés eszközökkel próbáltak harcolni az elnyomás ellen. A Memorandum benyújtását követően kiemeli az arra adott magyar reakciót: „A magyarok mindezekre: bebörtönzésekkel fizettek, különösen a hazaárulásnak minősített memorandum benyújtásáért”.²³⁹ A románok magyarok általi sárba tiprását bemutatva leszögezi a tankönyv, hogy végül nem tehettek mást a románok, mint hogy „anyaországukhoz csatlakoznak”. Mint ahogy a magyar tankönyvek is a saját érdeküknek megfelelően egyoldalúan tárgyalják e törvényeket, azokat úgy interpretálva, mint nagyvonalú gesztust a nemzetiségek felé, ugyanígy tesznek az egykori nemzetiségek tankönyvei is, azonban ellentétes előjellel.

Az egyik román tankönyv sorra veszi s bemutatja a magyar igában sínylődő románok sanyarú sorsát, s ezt állítja szembe a regáti királyságban élő testvéreik idealizált helyzetével. A szövegek szerkesztésénél azt a célt lehet érzékelni, hogy az elnyomások színes tárgyalásával, illusztrálásával támasszák alá tankönyvek azt, hogy az e területen a hatalmat birtokló nemzettel – s annak államával – miért fordult szembe a világháború során a helyi románság. Ez a szerkesztési elv minden olyan területtel kapcsolatban megfigyelhető, amely az első világháborút követően került Romániához. Így mintegy ezzel is próbálják a tankönyvek legitimálni e területek Romániához csatlakozását. A különféle sérelmek felsorolása után a tankönyv minden később bekebelezett területtel kapcsolatban

²³³ Koren-Jezo 1937:117.

²³⁴ Milos-Banai 1935:174.

²³⁵ Koren-Jezo 1937:119.

²³⁶ Candrea-Dejeu 1920:116.

²³⁷ Uo.

²³⁸ Uo.

²³⁹ Candrea Dejeu 1920:117.

levonja a következtetést, pl.: a magyarországi románok vonatkozásában:... „Ezen elhibázott politika [azaz a magyar kormányok nemzetiségi politikája – K. G.] következménye az lett, hogy az erdélyi románok jelentékeny része az 1914-es háborúban átmegy Romániába, hogy az anyaországot rábeszélje, hogy siessen beavatkozni a háborúba s szabadítsa fel a szenvedő, segélyért esdeklő románságot a magyar uralom alól”.²⁴⁰ A bukovinai románok az osztrák uralom alatt „... mint erdélyi testvéreik cselekedtek, az anyaországhoz siettek és 1918-ban csatlakozásukat jelentették ki önként, ami által egy vérző seb behegedt”.²⁴¹ A fenti érvelési technika minden a versailles-i békében Romániához került területtel kapcsolatban megjelenik: „A világháború Besarabiát is fellelkesíti s édesanyja kebléhez segíti a többi elszakadt tartományokkal együtt”.²⁴² Ez utolsó mondatból is kitűnik a román történelemszemléletnek az a jellemvonása, amely úgy tekint ezekre a területekre, mint amelyek korábban román uralom alatt álltak. Hiszen azokat *elszakadt tartományoknak* nevezi, a régmúltnak egy olyan periódusát tételezve fel, amikor ezek területek egybe tartoztak.

A kiegyezés és az egész dualizmus értékelése alig változott a tankönyvekben a *második világháborút követően*, az ugyanúgy az egyik legsötétebb nemzeti elnyomatás koraként tűnik fel. Azonban ellenséggként már nem az egész magyarságot teszik meg bűnbaknak, mint a két világháború között kiadott már tárgyalt tankönyvek: „A nagybirtokosság, amely a kiegyezés után hatalomra került és elfoglalta a hivatalokat... saját maga alkotta meg és sokoldalúan kifejlesztette a nemzetiségi veszély gondolatát...”.²⁴³ Ezzel állt ellentétben a munkásságnak a nemzetiségekhez és a nemzetiségi kérdéshez való pozitív viszonya, melyet azonban elnyomott helyzete miatt nem tudott érvényesíteni.²⁴⁴ A *szlovák tankönyvek* úgyszintén a már említett logikai struktúrára építik fel a nemzetiségi törvény tárgyalását is, amelyben részletezik, hogy milyen jogokat adott volna a törvény, s azt követően nyújtják ennek a cáfolatát.

Az első világháborúnak és előzményeinek változó értékelése

A Horthy-korszak tankönyveiben megfigyelhető olyan tendencia, amelynek alapvető célja, hogy a háború kitörésében ártatlan, majd hőiesen küzdő, a belső árulás, háttámadás következtében elbukó, később pedig igazságtalanul elítélt ország vízióját keltse.²⁴⁵

²⁴⁰ Uo.

²⁴¹ Uo.

²⁴² Candrea Dejeu 1920:118.

²⁴³ Dekán 1958:83.

²⁴⁴ „A magyarok most ráfizettek arra, hogy elfojtották a magyarországi nemzetiségek felszabadulási mozgalmát. Nem tudták megérteni, hogy a magyarokat felszabadító forradalomnak a többi nemzetet is fel kell szabadítania”. (Slajer 1958:200).

²⁴⁵ Unger Mátyás könyvében – nem véletlenül – A Horthy-korszak tankönyveiben megtalálható Horthy-kultuszt emeli ki, külön fejezetet is szentelve neki *A Horthy mítosz* címmel. Emellett azonban még két olyan kultusz van, amely megtalálható a korszak tankönyveiben. Így IV. Károly illetve Apponyi Albert kultusza. Apponyi kultuszáról nyugodtan elmondható, bizonyos forrásoknál jóval nagyobb hangsúlyt szentelnek személyének, mint a kormányzóinak. Az utolsó magyar király személyét tankönyvek egyöntetűen pozitívan értékelik, pl.: jólelkű és igaz magyar érzésű, legjellemzőbb titulus a békeszerető. A békeajánlatáról azonban már rendkívül röviden és felületesen írnak, ezt egyértelműen egy tisztességes és igazságos ajánlatként értékelve. S ezzel állítják szembe az Antantnak az erre való – állítólagos – reakcióját, amelyben elutasította azt. Ezzel alapvetően a „rossz” Antantnak a háború mellett való elkötelezettségét emelve ki, illetve kifejezik a „jó” központi hatalmaknak a békevágyát. Annak érdekében, hogy a központi hatalmak mindkét államára –a Monarchiára és Németországra – is kivetítsék a békeszerető államok idilli képét, van olyan tankönyv, amely – direkt, vagy csak tévedésből – úgy tünteti fel a békeajánlatot, mintha az a két állam közös békejavaslata lenne volna. „...IV. Károly, az új király, azzal a szándékkal lépett trónra, hogy békét köt és visszaadja népeinek a nyugalmat. Ezért II. Vilmos német császárral egyetértve, békét ajánlott fel ellenfeleinek”. Szondy

Kiemelik a szerbek és románok magyarellenességét, s elsősorban „a nagyromán és a nagyszerb” törekvéseket okolják a háború kitörésének okaként, s az antantot, „amely csak alkalomra várt, hogy belénk köthessen”²⁴⁶. A Osztrák-Magyar monarchia úgy jelenik meg, mint amely akaratán kívül, egy provokációra adott válasz következtében sodródott bele a háborúba. A tankönyvek sokkal inkább a szerbeket és a románokat okolják, mint a két ellenséges szövetségi rendszer kialakulását, és a nagyhatalmi versengést, illetve a német-francia ellentétet: „A Balkáni-háború után a szerbek és oláhok annyira megerősödtek, hogy most már a magyarországi szerb és oláh területek megszerzésére törekedtek. Törekvésüket a mi románjaink és szerbjeink is helyeselték. A nagyromán és nagyszerb törekvések 1914-ben világháború kitöréséhez vezettek”.²⁴⁷ Néhány oldallal később újra megismétli a tankönyv „A szerbek, oláhok, csehek és oroszok nyíltan bujtogatták ellenünk hazánkban élő rokonainkat. Így két szövetséges csoport keletkezett...”.²⁴⁸ Ennek az érvelési technikának, amely egész népeket nevezett meg felbujtónak, olyan aktuálpolitikai haszna is volt, hogy azok a nemzetek és országok lettek még inkább bűnbakként feltüntetve, akik politikai hatalomnak kimondva vagy kimondatlanul – jórészt a revíziós törekvések, valamint az ideológiai alap miatt –, de ellenlábasai voltak.²⁴⁹ Ezzel párhuzamosan feltűnnek a különböző ellenség-, illetve szövetséges-képek is; elsősorban az oroszok, szerbek illetve a románok kerülnek megnevezésre: „Mi, magyarok az osztrákokkal és a németekkel együtt nem szerettük az oroszokat”.²⁵⁰ Ezzel párhuzamosan az egykori és aktuális szövetségesként Németország kiemelése fontos.

A könyvek a nemzetiségek, illetve a környező országok Monarchia-, illetve magyar-ellenességével állítják szembe az 1869-es nemzetiségi törvényeket, amelyeknek a betartását, gyakorlati jelentőségét igen eltúlozzák: „Szabadon használhatták nyelvüket, írhattak és kiadhatták könyveket, újságokat. Iskolákat tarthattak fenn s azokban saját nyelvükön taníthattak. Törvény előtt vallomásaikat anyanyelvükön teheték. Sehol másutt annyi szabadságot nem élveztek a népfajok, mint nálunk... Mégis a legrútabb hálátlansággal fizettek meg érte”.²⁵¹ Így a jó és befogadó magyarok, illetve az áruló és hálátlan befogadott nemzetiségek képe – akik a válságos pillanataiban cserbenhagyták a többségi nemzetet – jóval hatásosabb. Érthető módon a már tárgyalt nemzetiségi tankönyvek a törvényeket teljesen más színben látják. Ahogy az előbb említett magyar esetben is, így ott is egy erősen egyoldalú interpretálását kapjuk ezeknek a törvényeknek.

Az első bekezdésből kitűnik, hogy az ország nem akart harcolni „... a jó öreg királyunk kénytelenségéből megüzente a háborút”,²⁵² szinte a tankönyvek mindegyikében

1941:110. A IV. Károly kultusznak az is részét képezi, hogy katolikus tankönyvek általában megemlítik, hogy „a jó magyar király... életét és szenvedéseit nemzete boldogulására váltságul ajánlotta föl a jóságos Istennek” (Szügyi Trajtler – Greiner 1927:104). Az Apponyi kultusz a trianoni békediktátumhoz kapcsolódóan úgyszintén mindig megemlítésre kerül, sőt többször kiemelik tankönyvek, hogy személyében tisztelhető a legnagyobb magyar hazafi: „Hiába tiltakozott a gyilkos béke ellen az antant párizsi tanácsa előtt Apponyi Albert gróf, a világhírű és legnagyobb magyar államférfi, nem használt semmit” (Szügyi Trajtler – Greiner 1927:102). „A békefeltételek kegyetlenségét gróf Apponyi Albert páratlan ékesszólással és a nagyhatalmak képviselőit is bámulatba ejtő, a való helyzetet kétségbevonhatatlan adatokkal és világos érveléssel megvilágító beszéde sem tudta enyhíteni” (Marczinkó – Pálfi – Várady 1942:82); „Hazánkat Apponyi Albert gróf védelmezte a béketárgyaláson. Az erőszakkal szemben nem érte el célját, de ékesszólása igazunkra fordította Európa figyelmét. Ma nemzetünk legnagyobb (!) fiát tiszteljük benne” (Ember 1926:142).

²⁴⁶ Szügyi Trajtler – Greiner 1936:98.

²⁴⁷ Szügyi Trajtler – Greiner 1936:97. A nemzetiségi ellentétek kiemelése mellett egészen röviden megemlíti a nagyhatalmi konfliktusokat is, de ezekre jóval kevesebb hangsúlyt helyez.

²⁴⁸ Szügyi Trajtler – Greiner 1936:98.

²⁴⁹ Mint Oroszország (Szovjetunió), Jugoszlávia, Románia és Csehszlovákia.

²⁵⁰ Uo.

²⁵¹ Szondy 1941:108.

²⁵² Szügyi Trajtler – Greiner 1936:98.

megtalálható. Általában összességükről elmondható, hogy erősen orosz-ellenesek, olykor annyira eltúlozva, hogy azt állítják, az orosz cári seregeket már előre mozgósították, még a hadüzenet előtt a Monarchia határai mellé.²⁵³ Az első világháborút szinte minden konkrétum nélkül tárgyalják a tankönyvek, s róla csak általánosságban írnak. Magától értetődően egyetlen sem szól a vereségekről, ezzel ellentétben mindegyik kiemeli, hogy „A harcot sokáig *dicsőséggel és nagy hadi sikerekkel* folytattuk. A magyar katona bátorságát és hősie kitartását még az ellenség is megcsodálta”.²⁵⁴

A *román tankönyvek* a magyar társaiknál jóval realisabban, a nagyhatalmi versengést nevezik meg a világháború okaként, s nem kizárólag a nemzetiségi mozgalmakat. Míg a magyar tankönyvek kifejezetten csak a magyar seregek győzelmeiről harsognak, de vereségeiről vagy éppen az ellenség győzelméről semmit nem szólnak, addig némely, az erdélyi magyarság számára kiadott tankönyvben e kép jóval árnyaltabb. A forrásokban lecsapódó román történelemszemlélet célja, hogy Erdélyt ősi román földként tüntesse fel, amely csak „ideiglenesen” tartozott Magyarországhoz: „...december 1-én pedig Erdély is elszakadt Magyarországtól; az anyaállamhoz, Romániához”.²⁵⁵ csatlakozott. Az ideiglenes határvonalakkal való manipuláláshoz tartozik az is, hogy bizonyos esetekben nem emelik ki, hogy a határvonalak akkor – 1918–19-ben – még képlékenyek voltak, így pl. a Tiszát, mint Románia nyugati határát írják le, s nem az előre nyomuló román megszállók nyugati demarkációs vonalaként pl.: „1918. nyarán a magyar kommunista hadsereg megtámadta a nyugati határt védő hadsereget a Tiszánál”.²⁵⁶ E mellett persze mindig kitérnek arra, hogy a románok elfoglalták a magyar fővárost, ugyanúgy, mint ahogy egy-két magyar tankönyv is örömmel emlékezik meg arról, hogy német-magyar-osztrák seregek bevették Bukarestet.

Lupas a világháborúról szinte semmit nem ír. A Ferdinánd-kultusz viszont annál erősebben jelenik meg a munkájában. Ez azonban nem véletlen, hiszen azt emeli ki vele kapcsolatban, hogy „...uralkodása elején azt az ünnepies kijelentés tette, hogy minden körülmények között *jó román* lesz. ...Mert dacára annak, hogy Hohenzollern, tehát német eredetű, mindennemű vérkötelékétől eltekintve, teljesen a román nemzet politikai ideáljának szolgálatába helyezte minden erejét és ténykedését”.²⁵⁷ Ezt később kisebb történetek ismertetésével is megerősíti az olvasóban.

A Ferdinánd-kultusz ilyen erős kidomborítása az erdélyi magyarság számára írt tankönyvekben nem csupán a szokásos uralkodói-kultusz egyik lecsapódása. Valószínűleg azt a célt szolgálja, hogy a magyar diákok számára egyfajta követendő példát mutasson a legnagyobb román király személyében. Rámutatva arra, annak ellenére, hogy valaki nem román származású, identitásában hogyan válhat románná, s hogyan azonosulhat a románság politikai céljaival. Ezt a tankönyv később még jobban megerősíti, amikor a szerző Ferdinándnak 1920-ben tett vallomását idézi: „...jó román leszek, az is leszek életem végéig, mert szívemben nincs hazaszeretetnél erősebb érzélem”.²⁵⁸ Az utolsó mondatban Lupas hazafias felszólítást intéz a diákokhoz, a királyi példát szem előtt tartva: „Amilyen erős a hazaszeretet érzelme felséges királyunk szívében, úgy legyen ez Románia minden egyes polgárának szívében is!”²⁵⁹ Ugyanezt a gondolatmenetet köszön vissza, más

²⁵³ Szondy 1941:109.

²⁵⁴ Szügyi Trajtler – Greiner 1936:98.

²⁵⁵ Bilinszky 1921:105.

²⁵⁶ Uo.

²⁵⁷ Lupas 1921:227.

²⁵⁸ Lupas 1921:230.

²⁵⁹ Uo. Ugyancsak az új állam iránt lojalitásnak az elmélyítését volt hivatva szolgálni *Az ember és az állampolgár kötelességei* című, a VII. osztályosok számára készült kis tankönyvecske is. „A föld összes országai közül hazánk földjének a szeretetét kell leginkább ápolnunk, mert itt születünk, itt vannak szüleink,

román forrásokban is: „Ezt a földet minden polgárnak jobban kell ismernie, mint minden más országot és jobban kell is szeretnie, mert ez kötelessége a haza iránt”.²⁶⁰ Az előbbi idézetben nem véletlenül történik olyan sokszor utalás a „más országra”, a kifejezetten magyar tanulók számára írt könyvben a szerző az ország alatt minden bizonnyal Magyarországot értették. S így az ország iránti lojalitást próbálták ellensúlyozni.

Az 1920-ban kiadott *Románia története* című tankönyv két nagy korszakra osztja az első világháborút. Megkülönbözteti az első, 1914–1916 közötti, majd az 1916–1918 közötti részt. A második periódust nevezi *Az összes románok egyesítésért vívott háború*-nak, ezzel a háborúnak nacionalista, nemzetegyesítő felhangot is adva. Kitér arra, miért fordult a korábbi szövetségesek ellen az ország: „A szomszéd államokban nem bízhatott meg, mert ezek már javarészt szövetkeztek a román nép elnyomóival, azonkívül szomszédai, annyiszor tett Romániának szép ígéretet, de amikor tette került a sor, akkor cserben hagyták”.²⁶¹

Az első szakasszal kapcsolatban megjegyezzük, hogy a háború eseményeit jóval realisabban írja le, beszámolva a románok vereségeiről, több konkrétummal, mint a korszakot tárgyaló korabeli magyar tankönyvek. Így kontrasztba állítják a szerzők a románok számára kevésbé szerencsés, ám nagy véráldozatokat követelő első szakaszt a háború második, immár győztes szakaszával. Ezen tankönyvek sem mentesek az ellenség elmarasztalásától. Kiemelik, hogy a török, bolgár, német csapatok hadüzenet nélkül támadták meg Romániát. Megjegyzi azt is, hogy Románia hadüzenete átadásának éjszakáján támadta meg a Monarchiát. A magyar tankönyvek azt soha nem említik, hogy magyarok vereséget szenvedtek vagy visszavonultak, ebben a vonatkozásban a románok jóval realisabbak. Ezt némiképpen ellensúlyozandó, mindvégig kidomborítják a román források azt, hogy milyen bátrak és kitartóak voltak: „Mostantól kezdve [a német támadást követően – K.G.] a román csapatok védővonalba helyezkedtek. Egy hónapig vitézül tartották magukat, majd lassan az ellenségnek nagy károkat okozva visszafelé vonulnak. A román csapatok nem bírtak ellenállni a nagy ellenséges tömegnek, dacára a halált megvető hősiességüknek...”.²⁶² A szöveg bizonyos helyeken a hősiességet kiemelő, a románok bátorságát hol a karthágóiakéhoz, hol pedig a rómaiakéhoz hasonlítja – így is hangsúlyozva a kontinuitást.

Ezzel a románok számára meglehetősen negatív eseménnyel zárul le a tankönyv tagolása szerint a világháború első szakasza. Románia szövetségesei közül érthetően a franciákat emeli ki. Emellett az oroszok tűnnek fel, azonban nem egyértelműen pozitív színben, hiszen nem álltak ki a szövetségesük mellett. Ez a momentum a második világháborút követő román tankönyvekből eltűnik. Akkor az oroszok lettek az egyetlen fontos és kiváló szövetségesek, s a francia segítségről már egy szó sincs. Ellensúlyozandó a vereséget és a visszavonulást, szokatlanul érzékletesen festi az olvasó elé a tankönyv azt, hogyan küzdöttek az újabb támadásban a románok. „Ezer és ezer gránát, bomba golyó sívít a román hadak felett. A román oszlopokban megbomlik a rend, a darabontok bajonett és puskatussal védekeznek, a németek torkának rontanak s az európai összes harcokban nem észlelt önvédelmi és támadási eljárásokkal oltják ki egymás életét. A leírhatatlan román lelkesedés a régi rómaiak vitézségéhez hasonlóan, diadalra jut... az essenai pokoli gépezetek földet megmozgató erejével szemben. Az ellenség ezreinek hullái borítják be a harcteret...”.²⁶³ Hogy miként lépett be az ország újra a háborúba, azt már jóval kevésbé

itt éltek őseink. Még a gólyák, fecskék s a többi vándormadarak is megérzik, hogy ez a föld az ő hazájuk, nem az a meleg ország ahová ősszel vándorolnak. Azért jönnek tavasszal vissza” (Vizi 1939:4-5).

²⁶⁰ Vizi 1939:5.

²⁶¹ Candrea-Dejeu 1920:119-120.

²⁶² Candrea-Dejeu 1920:121.

²⁶³ Candrea-Dejeu 1920:122.

magyarázza tankönyv: „Németországot kivéve, mindannyian békét kérnek. Ezalatt Románia fegyvert ragad és ellenfeleinek támad”.²⁶⁴

A tankönyvben is feltűnik az eredeti román idea, hogy a háború során az összes románokat egyesítsék a Dnyeszter, Tisza, Duna, Fekete-tenger között. A Candrea-Dejeu féle tankönyv az egyetlen olyan, amelyben román részről is megtalálható az irredenta felhang a trianoni békeszerződéssel kapcsolatban. Hiszen az nem teljesítette az eredeti román elképzeléseket. Ezt alátámasztandó a tankönyv további román területi igényeket fogalmaz, békeszerződés revíziójára vonatkozó felhanggal: „A párizsi békekonferencia, ámbár elismeri Románia jogait az összes román lakta vidékre – Dnyesztertől egészen Magyarországon átvonuló s az összes román falvaktól nyugatra haladó vonalig – nem engedi meg, hogy Románia e területét egészében tartsa meg magának”.²⁶⁵ A Magyarországgal szembeni területi követelésekről meglehetősen homályosan nyilatkozik a szöveg, azonban mögötte mégis a régi román igény, az ország határainak a Tiszáig való kitolása érzékelhető, hiszen egyértelműen egy olyan vonalról szól, amely már az országhoz tartozó „összes román lakta” falvaktól – azaz az ország aktuális területeitől – nyugatra van. A kudarcokat alátámasztandó kiemeli a forrás, hogy a békeszerződés nem teljesen pozitív a románok számára: a „...békekonferencia nem ítélte oda Romániának az egész Bánátot és az összes előbb említett vonaltól nyugatra elterülő vidéket”.²⁶⁶ Hangsúlyozzák, hogy éppen ez okból Bratianu lemondott az ország képviseléséről a békekonferencián. Azaz Romániában is kísérlet történt arra, hogy a politikai hatalom már a szocializáció kezdetén tudatosítsa állampolgáraiban a területi igényeit Magyarországgal szemben.

A Lupas könyv végén már bemutatott tendencia, miszerint az utolsó bekezdések, záró fejezetek arra szolgálnak, hogy az „új haza” iránti lojalitást elmélyítsék, más tankönyvekben is megtalálhatóak. Korábban a világháborús események tárgyalásakor egyetlen szót sem szólt tankönyv a magyarokról, még az említés szintjén sem. Azonban az utolsó *Zárószó* című fejezetekben már a magyar kisebbségről, illetve annak helyzetéről van szó. A tankönyv manipulál a magyar kisebbség lélekszámával, hiszen azt „több mint egy fél millió”²⁶⁷-ban határozza meg, így egy millió magyarról megfélemez, mivel több mint másfél millió volt ekkor a magyarság lélekszáma Erdélyben. A célzott manipulálásnak valószínűleg az volt az oka, hogy általa az ország homogenitásának az illúzióját erősítse. A zárószóban úgy tüntetik fel Romániát, mint aki nagyvonalú a kisebbségekkel, sőt az olvasónak többször támad az a benyomása is, hogy számukra jobb helyzetet biztosít, mint a románoknak: „A román kormány már eddig is tetteivel bizonyította azt, hogy a Romániában élő összes kisebbségek jogai meg lesznek védelmezve. A magyarság mindenütt megtarthatta egyházait és egyházi iskoláit, sőt ez utóbbiak száma... szaporodott”; „...sőt jobb viszonyok között vannak, mint a románok, mert az erdélyi magyarság már régen rendelkezik földbirtokokkal, gyárakkal, bankokkal s egyéb hasonló vállalatokkal”.²⁶⁸ A fejezet vége felé azt is tisztázza a tankönyv, hogy milyen lojális magatartási, viselkedési forma az, amely az új politikai hatalom irányába optimális „Románia honpolgáraitól nem kíván egyebet, mint a munka által az ország gazdasági és kulturális életének fejlesztését”.²⁶⁹ Ezzel szemben leszögezi, hogy a „...destruktív és társadalmi rendet megbolygató politizálás...”²⁷⁰ az, amelyben nem vesz részt a jó s az országért munkálkodó állampolgár.

²⁶⁴ Candrea-Dejeu 1920:123.

²⁶⁵ Candrea-Dejeu 1920:124.

²⁶⁶ Uo.

²⁶⁷ Candrea-Dejeu 1920:125.

²⁶⁸ Uo.

²⁶⁹ Uo.

²⁷⁰ Uo.

A lojális állampolgárnak a hazája felemelkedésért végzett munkája, mint a tankönyvekben megjelenő toposz a *csehszlovákiai magyarság* számára írott forrásokban is felbukkan. Ezek a történelem-tankönyvek, szinte egyöntetűen – román társaikhoz hasonlóan – felszabadulásként értékelik az első világháború befejeződését, a Monarchia széthullását.

Szinte mindegyik tankönyv külön fejezetben tárgyalja azt, miért s milyen magatartást tanúsítottak a csehszlovákok a világháború alatt a Monarchiával szemben. A háború kitöréséért egyértelműen Szerbiát teszik felelőssé, azonban többször kicseng a Monarchia-ellenesség is, mivel az elfogadhatatlan feltételeket diktált Szerbiának.²⁷¹ A szlovák tankönyvek román társaikhoz hasonlóan a nemzeti függetlenség kivívásának lehetőségeként tekintettek a háborúra. Bemutatva, miként üldözték a szlovákok illetve a csehek legkiválóbbjait, mint pl. Benest és Masarykot, illetve hogyan a próbálták újra elnémetesíteni illetve elmagyarosítani a területet. Ennek tárgyaláskor azonban annak érdekében, hogy egy elrettentő ellenséget fessen az olvasó elé, a forrás egyértelműen túloz: „Az érdemes férfiak százait felakasztották és agyonlőtték. A vezető hivatalnokokat, írókat, tanítókat egészségtelen fogolytáborokba internálták, ahol igen sokan közülük elpusztultak”.²⁷² Szükséges volt az elnyomás utolsó korszakának az ilyen jellegű illusztrálása, hogy az otthon maradtak megpróbáltatásaival szembeállítsák azokat, akik a „felszabadulásért” küzdenek, azaz a légiósokat, akiknek kulcsszerepük volt az új állam megalakításában.

Míg a román tankönyvekben az I. Ferdinánd kultusz, addig a magyarokban az Apponyi- és a Horthy-kultusz található meg. A kultuszok talán legjobban s leginkább személyre szabottan a csehszlovák tankönyvekben jelennek meg. Masaryk mint tudós, az új ország atyja s megteremtője kiváló politikusként jelenik meg: „Mindig az igazságot hirdette védte és támogatta. Megtanította a nemzetet a helyes és jó életre... [...] Mindig pártfogásba vette az igazságot és jogot és felemelte szavát az igazságtalanság és erőszak ellen”;²⁷³ „Kiváló tehetségei és szorgalma világhírű tudóssá tették”.²⁷⁴ A tankönyvek meglehetősen szüksézávan szólnak csak Benesről, elsősorban tudományos illetve politikai sikereit emelik ki.

Az újonnan alakult országnak mindenképpen szüksége volt arra, hogy ne csak az állam alapítóinak, így Benesnek és Masaryknak tiszteletét hintse el a tanuló ifjúságban, hanem megjelenjenek azok a nemzeti mártírok is, akik életüket adták a „felszabadulásért”, azaz az új állam létrejöttéért, illetve helyzetének stabilizálásáért. Stefanik Milán Rastislavnak elsősorban katonai érdemet tulajdonít a tankönyv, a hozzá kapcsolódó kultuszelemekkel – mint bátorság, hadvezéri képesesség, illetve önfeláldozó hazafi: „Ügyességével és bátorságával csakhamar kapitányi rangba küzdötte fel magát, majd ezredes lett... A szerb hadsereg megsemmisítése után midőn Rómába akart repülni, lezuhant és súlyosan megsebesült, ennek dacára a gépet kijavítva Rómába repült és hírt

²⁷¹ A magyar tankönyvekben kifejezetten békeszeretőként s jóságosként ábrázolt utolsó magyar király, a szlovák tankönyvekben egyértelműen gyengeként, bizonytalan jelleműként van feltüntetve az „Osztrák-Magyar Monarchia vezetéséhez szükséges fokozott képességekkel és tapasztalatokkal nem bírt” (Koren-Jezo 1923:76).

²⁷² Koren-Jezo 1923:78. Az első világháborút, illetve Csehszlovákia megalakulását tárgyaló fejezet végén található kérdéssor is tárgyalja ezeket az eseményeket, mintegy még jobban megerősítendő: „Kiket internáltak közülük? Kik menekültek külföldre?” (Koren-Jezo 1923:79). Ez a momentum a csehszlovák tankönyvek többségében megtalálható: „Annál nagyobb volt a monarchia vezetőinek haragja, amelyet az egész csehszlovák nemzettel éreztettek. Napirenden voltak a bebörtönzések és kivégzések” (Magyar 1928:167).

²⁷³ Koren-Jezo 1923:80.

²⁷⁴ Magyar 1928:170.

adott a vereségről... Még teljesen fel sem gyógyult, máris Oroszországba ment, meglátogatta a légiókat, azokat újjászervezte és újabb légiókat állított fel. ...A felszabadulás után [értsd 1919-ben – K. G.] ... hazájába repülőgépen visszaérkezett, Bratislava mellett lezuhant és szörnyethalt”.²⁷⁵ Rasin Alajosról jóval bővebben ír a tankönyv. Mint politikus-gazdasági szakembert mutatja be, aki gyilkosság áldozata lett.²⁷⁶

Az 1935-ben kiadott *Szülőföld és honismeret* is rávilágít arra, hogy az előbb említett személyek kultuszának elterjesztésében milyen nagy szerepe volt az oktatásnak. Másrészt a forrás azt is illusztrálja, hogy a korszakban milyen nemzeti ünnepek, jeles napok voltak, amelyeknek jó része úgyszintén ezekhez a személyekhez kötődött. Így március hetedikén ünnepelte az egész ország „köztársaságunk szeretett első elnökének, dr. Masaryk Tamásnak”²⁷⁷ születésnapját. Rövid életrajzában, mint mindig, tehetségét és szorgalmát emelik ki, azt, hogy szegény sorból származott, illetve, hogy életcélja az volt, hogy „...a szlovák népet felszabadítsa az idegen elnyomás alól”.²⁷⁸ Végül a tankönyv a rövid biográfiai ismertetőt követően megjegyzi: „Mi magyarok is szeretjük köztársaságunk elnökét, mert ő is szeret minket”.²⁷⁹ Végül az utolsó kérdés rámutat arra, hogy az elnök életét és tetteit egyfajta követendő példaként állítják a gyerekek elé: „Mire tanít meg bennünket elnökünk példája?”²⁸⁰ Május elsejének tárgyalásakor úgyszintén kitér a tankönyv negyedikére amikor Stefanik meghalt. Aki „Idegenben küzdött és dolgozott népéért... Az egész csehszlovák nemzet gyászolta nagy fiának elhunytát. Hálás nemzete az 1928. évben gyönyörű síremlékben helyezte el tetemeit...”²⁸¹

Végül szlovák források is – mint a már tárgyalt román tankönyvek – kitérnek arra, milyen az ideális magatartásforma. Ugyanazt a képet festik le: az országért végzett munka az, amelyet célként tüntetnek fel; „...a Csehszlovák Haza minden polgára békés munkálkodásban tölti napjait és felekezeti s nemzeti különbség nélkül kéri a jó Istent, hogy annyi balsors, annyi veszély után, adjon az országnak és az egész lakosságnak nyugodt és boldog jövőt”.²⁸² Ezt követően kerül sor a csehszlovákiai magyarság helyzetének tárgyalására. Mint ahogy a korszakban megjelent, Monarchiát bemutató magyar források, vagy az erdélyi magyarság számára kiadott román tankönyvek, ugyanúgy a felvidéki magyarság számára írt szlovák források is úgy tüntetik fel az országot, mintha az a kisebbségek Kánaánja lenne. Természetesen mindhárom esetben az ilyen jellegű törekvéseket meglehetősen nagyarányú túlzások kísérik. Az elvileg biztosított jogok s azoknak gyakorlása között mindvégig nem tesznek különbséget. Ennek részletezése azért fontos, mert a hangsúly azon van, hogy e jogokért milyen magatartásformát kell (vagy a Monarchia esetében kellett volna) a kisebbségeknek tanúsítani az állam felé. Ezt az egyik felvidéki tankönyv így fogalmazza meg: „A magyarság, amely jogokat élvez, ezért a Csehszlovák Köztársaság iránt hűséggel és engedelmességgel tartozik. Részt kell vennie az állam fenntartásában a közterhek viselésében, a haza védelmében”.²⁸³ Majd kiemeli, hogy az új haza „többi népeivel egyetértésben vállalt munkával törekszik a [magyarság – K.

²⁷⁵ Koren-Jezo 1923:81.

²⁷⁶ „Okos pénzügyi intézkedései az egész külföldön elismerést és csodálatot váltottak ki. Az ő munkálkodásának, helyes rendelkezéseinek köszönhetjük, hogy köztársaságunkban mindenki, aki dolgozik, a kenyerét biztosan megkeresheti, továbbá, hogy a háborús drágaság állandóan csökkenőben van” (Koren-Jezo 1923:82). „Mint a köztársaság első pénzügyminisztere oly nagyszerű intézkedéseket tett az új állam pénzügyeinek biztosítására, hogy az egész világ elismerését kivívta” (Magyar 1928:171).

²⁷⁷ Milos-Banai 1935:107.

²⁷⁸ Milos-Banai 1935:107.

²⁷⁹ Milos-Banai 1935:107.

²⁸⁰ Milos-Banai 1935:107.

²⁸¹ Milos-Banai 1935:145-146.

²⁸² Koren-Jezo 1923:83.

²⁸³ Koren-Jezo 1937:138.

G.] a haza felvirágoztatására. Mert a magyarság szereti ezt a földet, amelyhez történelmi múltja, jelene és jövője fűzi”.²⁸⁴ Az 1937-ben kiadott tankönyv már nyugtázza, hogy a magyar kisebbség „Igyekezett a változó körülmények közé beilleszkedni és ez szépen sikerült is”.²⁸⁵ Ezt a mondatot sokkal inkább egy, a politikai hatalom által látni óhajtott idilli képként kell értékelnünk, s nem realitásként, hiszen az egy évvel később bekövetkezett események mutatták azt, hogy a magyar kisebbség nem szülőföldjéhez – ahogy a tankönyvek sokszor nevezik Csehszlovákiát –, hanem egykori hazájához lojális. Más tankönyv kitér arra is, hogy mely magatartásforma az, amelynek támogatása nem követendő az ifjú felvidéki csehszlovák állampolgárok számára: „...az elnemzetietlenítés semmiféle alakban nincs megengedve, sőt azt a törvény bünteti”.²⁸⁶ Hogy ez alatt mit ért, azt nem részletezi, de vélhetően e mögött semmiképpen nem az esetleges elszlovákosodást, hanem sokkal inkább a magyarországi (revizionista-irredenta) politika támogatását kell értenünk.²⁸⁷

Azt, hogy miért rendelkezik az ország jelentős magyar kisebbséggel, egy kivétellel nem fejtegetik a tankönyvek. A Janoska-Banai szerzőpáros által jegyzett tankönyv Csehszlovákia területén a nagyszámú magyar kisebbség létét a realitásnak megfelelően indokolja, s nem próbálja azt szépíteni: „Köztársaságunknak a magyar nép lakta déli területre szüksége volt azért, mert ez a terület termékeny alföld. Köztársaságunknak szüksége van gabonatermő területekre”.²⁸⁸ Ezt az érvelést tovább folytatja azzal, hogy a vidék népessége biztosítja a piacot a fejlett cseh-morva piac számára. Végül a Dunára, mint fontos közlekedési vízi útra tér ki.

Az első világhégest a *Rákosi-korszak* tankönyvei legalább olyan egyoldalúan mutatják be, mint a Horthy-rendszer már korábban tárgyalt forrásai. Azonban – a rezsím politikai-ideológiai alapjai miatt – teljesen más eseményeket állítanak előtérbe. A második világháborút követően megjelent tankönyvek interpretálása szerint a Monarchia, s azon belül Magyarország számára ez a vállalkozás minden szempontból teljesen vesztes volt „...a monarchia sem gazdaságilag sem katonailag nem állta meg a helyét”.²⁸⁹ Mint korábban láthattuk, a Horthy-korszakban főleg a háborús sikerekre helyezték a hangsúlyt. Ez most teljesen eltűnik, s mint ahogy korábban vereséget nem említettek, most a magyar győzelem az, aminek nyomát sem találni. A marxista történelemszemléletet valló szerzők, a névlegesen preferált társadalmi rétegre helyeznek nagy hangsúlyt, mint ahogy azt már korábban eltérő történelmi szituációkban láthattuk. Ekkor a munkásság volt az a társadalmi réteg – a források interpretálása szerint –, amely a háború ellen, a „jó” ügyet magáévá téve foglalt állást, azonban „A jobboldal árulása megbontotta az egyetlen olyan erőt, amely megfékezhetette volna az imperialistákat. Így sikerült nekik kirobbantaniuk a világháborút”.²⁹⁰ Ez a momentum – a szociáldemokraták árulása – különösen markánsan *A jobboldali vezetők árulása* címmel külön fejezetben is tárgyalva 1948-tól követhető nyomon,²⁹¹ amikortól a magyarországi pártnak még fel nem számolt elemeit likvidálják, illetve magát a pártot a kommunista pártba olvasztják be. Összességében elmondható, hogy

²⁸⁴ Koren-Jezo 1923:84.

²⁸⁵ Koren-Jezo 1937:138.

²⁸⁶ Magyar 1928:174.

²⁸⁷ A Tanácsköztársaság tárgyalására részletesen nem térünk ki, mert erről nem tudunk kellően árnyalt képet felvázolni. Összességében azonban elmondható, hogy két okból tűnik fel rendkívül negatív színben a szlovák tankönyvekben is. Egyrészt azért, mert a felvidéki területeket megtámadta, másrészt pedig annak ideológiai-politikai tartalma miatt.

²⁸⁸ Milos-Banai 1935:174.

²⁸⁹ Zsigmond – Fejér – Karácsonyi 1953:59.

²⁹⁰ u.o. 51.

²⁹¹ u.o. 50.

a tankönyvekben, a szociáldemokraták elleni propagandának részét képező állandó jellegű és egyöntetűen éles bírálattal tűnik föl. Így a hatalmat birtokló elit szemszögéből nézve a „helyes” politikai szocializációt szolgálták, éles kontrasztot állítva „a jó ügyért harcoló” kommunisták és a mindig az áruló szerepét játszó szociáldemokraták között.

A háborús helyzet előidézéséért a források az imperialista államokat teszik felelőssé, ezek közül is konkrétan a németeket. A szövegen mindvégig keresztülvonul Oroszország katonai erejének kidomborítása. A forrás szövege szerint a német katonai vezetés attól félt, hogy „... ha várnak, Oroszország közben felkészül...”²⁹² a háborúra. Tehát nem attól tartottak a tankönyv szerint, hogy Franciaország és Anglia (amely jóval közelebb állt Németországhoz gazdasági teljesítményben) lemaradását behozza. A Monarchia által Szerbiának küldött ultimátum csak arra vonatkozó ürügyként jelenik meg a tankönyvekben, hogy a dualista állam háborút kényszerítsen ki. Szerbia egyértelműen áldozatként tűnik fel a Rákosi-korszak általános iskolai tankönyveiben. A trónörökös meggyilkolásának oly kis jelentőséget szentelnek, hogy még nevét sem említik meg. Ezzel szemben kiemelik, hogy „Szerbia a követeléseket egy híján elfogadta. A monarchia politikusai ennek ellenére azzal a megokolással, hogy Szerbia az elégtételt megtagadta, hadat üzentek”.²⁹³ Tehát Szerbia „mindent” megtett annak érdekében, hogy a háborút elkerüljék. A hadiesemények tárgyalása helyett, amelyekben továbbra sem jelennek meg igazán konkrétumok, minden hadszíntérről – sőt gyakorlatilag az egész háborúról elég általánosságban szólnak a források. E helyett a munkásság helyzetének romlása az, amelyet markánsan és színesen ábrázolnak: „A munkásság elvesztette kiharcolt vívmányainak nagy részét. A munkaidő újra meghaladta a 12 órát vasárnap is dolgozniuk kellett. A férfiak munkáját asszonyok kezdték ellátni, de fizetésük továbbra is kevesebb maradt, bár most ugyanazt a munkát végezték”.²⁹⁴ E mellett a háború és katonák sanyarúságai azok, amelyeket igazán részletesen tárgyalnak, s amelyekről korábban a Horthy-korszakban egyetlen szó nem volt – a háttország nélkülözéseit leszámítva –, mivel ott a hazáért való dicsőséges, önfeláldozó harcra jelent meg az első világháború: „Az élelmezés gyalázatos volt [...] Míg a katonák és a dolgozók éheztek, a *tőkés* milliókat kerestek azon, hogy a papírtalpú bakancsokat, nedves puskaport, hitvány ruhaanyagot szállítottak a hadseregnek. Ugyanakkor a kisembereknek hadikölcsönbe kellett fektetniük összekuporgatott pénzecskéjüket”.²⁹⁵ Az első világháborúról a Horthy-korszak forrásainál jóval realitásabb, azonban elég egyoldalúan tragikus képet kapunk. E mögött egy olyan szerkesztő cél is állhat, amely így próbál elég hatásos kontrasztot állítani az „idegen érdekekért folytatott imperialista háború” borzalmai, szörnyűségei és a Tanácsköztársaság dicsőséges önvédelmi harcai között, hiszen ott sem a vereséggel, sem a szenvedések ilyen arányú részletezésével nem találkozni.

A trianoni békediktátum értékelése sem kivétel, mindegyik forrás a következő szöveget hozza az eseményhez kapcsolódóan, kiemelve, hogy a békefeltételek „még súlyosabbak voltak, mint azok a követelések, amelyeket a tanácsköztársaság annak idején visszautasított. Ennek ellenére Horthyék a békefeltételeket elfogadták”.²⁹⁶ E szövegrész erejéig Tanács rendszer kimondatlanul nacionalistábbként jelenik meg, mint azt követő politikai berendezkedés. Így az idézetben a Tanácsköztársaság tűnik fel úgy, mint aki a maga uralma idején megtett mindent egy igazságosabb béke kivívása érdekében, s a magyar nemzeti célokért küzdött. Ugyanakkor a szöveg itt – a békefeltételek visszautasításával – egyértelműen túloz. Az 1948-as tankönyvekben a főttebb idézett

²⁹² Zsigmond – Fejér – Karácsonyi 1953:51.

²⁹³ Zsigmond – Fejér – Karácsonyi 1953:52.

²⁹⁴ Heckenast – Karácsonyi – Feuer – Zsigmond 1948b:180.

²⁹⁵ Heckenast – Karácsonyi – Feuer – Zsigmond 1948b:179.

²⁹⁶ Heckenast – Karácsonyi – Feuer – Zsigmond 1948b:198.

szöveg mellett azonban megjelenik egy apró betűs rész is, amelynek tükrében a Szovjetunió a revizionizmus támogatójaként tűnik fel, mint aki képes lett volna megakadályozni az ország csonkítását, ha hazánk mellé áll. A tankönyv hosszan bizonygatja: „Pedig 1920-ban lett volna rá mód, hogy igazságosabb és méltányosabb békefeltételeket küzdjenek ki [...] Magyarország feladata a lengyel szovjet háború alkalmával az lett volna, hogy kihasználja az imperialista nagyhatalmak nehéz helyzetét. A háború utáni békét ugyanis ezek a nagyhatalmak tervelték ki. Horthyéknak azonban nem fájt az ország sorsa, ők csak egyet akartak, visszaszerezni és biztosítani a kiváltságait – még hazaárulás útján is. Így történt, hogy a Szovjetunióval való együtt haladás helyett felajánlották szolgálataikat – az ellenforradalmi román kormánnyal együtt – a Szovjetunió ellen. Felajánlották szolgálataikat az ellen az ország ellen, amelynek győzelme, halálos csapást jelentette volna az imperialista békékre – köztük a trianoni békére is”.²⁹⁷ Ez az apró betűs rész, amely a békediktátum elfogadását hazaárulásnak tekinti, s a Szovjetuniónak egyfajta revíziós felhangot kölcsönöz, a későbbi tankönyvekből teljesen eltűnik.

Az *első világháború értékelése az 1949-ben kiadott erdélyi tankönyv* tükrében meglehetősen csekély változást mutat a két világháború közötti időszak forrásaival összehasonlítva.²⁹⁸ A tankönyvek többsége Ausztriát teszi felelőssé a világháború kirobbantásáért, mivel az elfogadhatatlan ultimátumot küldött Szerbiának.²⁹⁹ Szerbiát azonban a román források nem tartják vétkesnek a konfliktus előidézéséért „Ez a háború Szerbia szempontjából a nemzeti szabadságharc folytatását jelentette, tehát igazságos háború volt”.³⁰⁰ Ha a források olvasása közben arra keressük a választ, miért nem állt az egykori szövetségei mellé az ország, akkor azt a választ kapjuk, hogy ennek elsődleges oka „Erdély felszabadítása” volt. Az első világháború során a kezdeti román vereség indoklása egyre nagyobb térhez jut „... az ellenség fegyverzete tökéletesebb volt és a hadvezetőség magasabb kiképzésű”.³⁰¹ A tíz évvel később kiadott tankönyv már az események tárgyalásának e momentumába is beleszövi az osztályharcot. Eddig nem neveztek meg konkrétan bűnbakokat, hogy ki vagy kik a felelősek az áldatlan állapotokért, ekkor azonban már politikai alapon őket is megtalálják: „ez azért volt így mert a nagybirtokosok és nagytőkések, akik az országot vezették, nem gondoltak a katonákra”.³⁰² A negyvenes évek végén napvilágot látott forrás igyekezett a legsemlegesebb álláspontra helyezkedni, ez 1958-ra megváltozott. Nyilván azon okból, hogy a későbbi román vereséget némiképpen tompítsa az 1949-es tankönyvhöz képest, jóval nagyobb mértékben hangsúlyozza az első sikeres hadjáratot a Monarchia ellen. A Monarchia megtámadását

²⁹⁷ Heckenast – Karácsonyi – Feuer – Zsigmond 1948b:198-199.

²⁹⁸ Összességében ezekre a tankönyvekre az jellemző, hogy stílusuk kevésbé érzelgős, és nacionalista. Ezek közül csupán két kivételt találni az egyik a honfoglalás, a másik pedig az első világháború bemutatása, amelyek interpretálásakor a fejezeteken még nyomokban, de felfedezhető a nemzeti – és nem internacionalista – történelemszemlélet.

²⁹⁹ A háborúban álló felek területi követeléseit, háborús elképzeléseit részletesen tárgyaló tankönyv kitér a Monarchia elképzeléseire is: „Ausztria-Magyarország arra törekedett, hogy uralmát az elnyomott népek:... fölött megerősítse Szerbiát, Montegrót (később Romániát is) az Adriától az Égei-tengerig meghódítsa” (*Újkori és jelenkori történelem* 1949b:235). Itt nem tesz világos különbséget a tankönyv, a változó hadicélok és az eredeti elképzelések között. S megemlíti Romániát is, mint megszerzendő területet, holott az csak miután az ellenségek sorába lépett, került a meghódítandó területek listájára. Így az a benyomása támad az olvasónak, mintha a Monarchia eredetileg is meg akarta volna támadni Romániát, holott abban az időpontban, amikor a tankönyv ezeket az eseményeket tárgyalja – tehát, közvetlenül a szarajevói merénylet után – még erről szó sem volt.

³⁰⁰ Almas-Vianu 1959:258.

³⁰¹ *Újkori és jelenkori történelem*, 1949a:145.

³⁰² Almas-Petric 1958:98.

dicsőséges előnyomulásként emlegeti az 1958-as kútfő, kiemelve, hogy kezdetben a jobban felszerelt és állig felfegyverzett ellenség ellen is voltak sikerei a román hadseregnek.

A román történelemszemléletet hűen tükröző kijelentésekkel az 1958-as tankönyv bővelkedik. E megjegyzések s azok stílusa sokkal inkább a két világháború közötti tankönyvek nyelv- és fogalomhasználatát, nacionalizmusát idézik fel. Pl.: A Monarchia megtámadásához ezt a kommentárt fűzi: „A román hadsereg átlépte azt a határt, amely igazságtalanul választotta el az erdélyi románokat kárpátontúli testvéreiktől”.³⁰³ Majd később a kezdeti sikereket így indokolja „Ezeknek a győzelmeknek az a magyarázata, hogy a román katonák vágytak arra, hogy Erdélyt Romániához csatolhassák, és az osztrák-magyar uralom alól felszabadítsák”.³⁰⁴ Az ország elfoglalását a katonai siker ellenére kudarként mutatják be tankönyvek, mivel Románia kifosztása ellenére is élelmezési nehézségek voltak, s a súlyos gazdasági helyzet sem javult a Monarchiában és Németországban.³⁰⁵ Az ezt követő békekötést egyértelműen a lehető legsötétebben értékeli: „Az ország gazdaságilag és politikailag teljesen ki volt szolgáltatva a német imperializmusnak”.³⁰⁶ 1959-re megváltozik az ország megszállásának értékelése, az ekkor napvilágot látott forrás pontosan az ellenkezőjét állítja, azt hogy a megszállt Romániából a gabona és olaj exportálás – a tankönyv szavaival élve „rablás” – „megjavította Németország és az Osztrák-Magyar Monarchia ellátását”.³⁰⁷

A csaták történetében mindenképpen meg kell említeni a marasesti csatát, amely köré az évek során egyre nagyobb kultusz épült. Hiszen a román csapatok itt állították meg a német(-osztrák-magyar) hadsereg előnyomulását. De a korábbi korszak román tankönyveiben, mint ahogy azt már láthattuk, csak egy rövid mondat erejéig szóltak erről. Már az 1949-ben kiadott tankönyvekben megtalálható a kultuszépítés egyik első lépcsője, s ennek keretében megjelenik az első illusztráció.³⁰⁸ Azonban a szöveg meglehetősen szűkszavúan szól a történetekről: „...a harcokban nagy sikereket értek el Marasti és Marasesti helységeknél, ahol az ellenséget nagy veszteséggel visszaverték”.³⁰⁹ Majdnem tíz év elteltével már részletesebben kifejtik a történeteket: „A németek dühe a románok elszántságába ütközött, akik miután lőszerük elfogyott, kitörtek a lövészárkokból és puskatussal hadakoztak”.³¹⁰ Egy másik forrásban az is feltűnik – nem véletlenül –, hogy nemcsak a románok, hanem a velük szövetséges oroszok is ilyen halálmegvető bátorsággal küzdöttek az ellenség ellen. Ezzel párhuzamosan történik egyfajta differenciálás is. A szöveg már nem összefoglalóan említi, hogy a „románok” így küzdöttek, hanem kiemeli, hogy a 32-es Mircea ezred volt az: „Ennek az ezrednek a katonái egy ingben indultak szuronyrohamra, valószínűs rémületet idézve elő az ellenség soraiban, amely futásnak eredt. A román csapatok mellett, elszánt bátorsággal harcoltak az orosz katonák is”.³¹¹ A szöveg a bátorság hangsúlyozás eltúlzása révén véletlenül „megfeledez” arról a részletről, amely még a korábbi tankönyvben megtalálható, miszerint a lőszer elfogyása miatt kényszerültek ilyen harcra. Így azt a benyomást kelti, mintha ez az ezred „kizárólag”

³⁰³ Almas-Petric 1958:98.

³⁰⁴ Almas-Petric 1958:98.

³⁰⁵ *Újkori és jelenkori történelem*, 1949b:243.

³⁰⁶ *Újkori és jelenkori történelem*, 1949b:243.

³⁰⁷ Almas-Vianu 1959:265.

³⁰⁸ Az illusztráción éppen a román katonák törnek rá pusztá kézzel, puskatussal a németekre. A kép középpontjában álló két figurán jól le lehet mérni az illusztrátor szándékait, akinek célja volt, hogy minél jobban hangsúlyozza az ellentétet a két katona között. Míg a német katona felszerelésben került ábrázolásra, rohamsisakban, hátizsákkal, stb., addig román ellenfele, a fején népviselethez hasonló sapkában, bő ujjú ingben, oldalán tarisznyához hasonló táskával került megörökítésre. *Újkori és jelenkori történelem*, 1949b:239.

³⁰⁹ *Újkori és jelenkori történelem*, 1949b:240.

³¹⁰ Almas-Petric 1958:99.

³¹¹ Almas-Vianu 1959:266.

ilyen harcmódot alkalmazott volna. A kultusz kiteljesedésének következő állomásaként megjelenik, hogy az ellenség – a németek – is elismerték, „hogy a román hadsereg a legragyogóbb haditettekre is képes”.³¹²

Azonban ezt követően éppen csak megemlíti tankönyv a főváros elfoglalását, illetve a kormány és a király elmenekülését. A visszavonulás és az erőgyűjtés korszakáról viszonylag röviden szól, azonban már feltűnnek az oroszok, akik mint szövetségesek aktívan segítették a román hadsereg újrafelfegyverzését. Ezzel nyilván az aktuális „barátságot” is alátámasztva, hiszen a korábbi tankönyvekben minderről szó sem volt. Az ötvenes évek végére – az orosz-román szövetség még hangsúlyosabbá válik: „Az orosz segítség lehetővé tette, hogy a román hadsereget újjászervezzék. Aztán vállvetve szálltak szembe és vitézül harcoltak a német megszállókkal...”.³¹³ A tankönyv azonban annál hosszabban emlékezik meg némi politikai felhanggal az októberi szocialista forradalomról, majd az azt követő bolsevik hatalomátvételről.

Az újabb harcbalépést azonban kevesebb hangsúllyal tárgyalja az 1949-es tankönyv, csak egy félmondat erejéig emlékezik meg róla: „Románia felbontotta a bufteai békét és újra megkezdte az ellenségeskedést”.³¹⁴ Érdemes a szóhasználatra is figyelni, hiszen az ellenségeskedés megkezdője szerep távolról sem tekinthető pozitívnak, s az is fontos, hogy a tankönyv szerint nem a harcot kezdte meg, hanem az ellenségeskedést. Ehhez társul az is, hogy a versaillesi békét 1945 után, mint az újabb világháború csiráját említik, mert „nem felelt meg a népek érdekeinek”.³¹⁵ „A háború utáni helyzetet szentesítő versaillesi béke, amelyet a győzők diktáltak, nem felelt meg a hozzá fűzött reményeknek”.³¹⁶ A marxista szellemű történetírás „fényében” ítéli el a békét, kiemelve, hogy a legyőzöttekkel semmiféle egyeztetés nem történt, hanem vae victis alapon húzták meg a határvonalakat úgy, hogy azok már a kezdet kezdetén magukban foglalták egy újabb világégés lehetőségét. Míg a korábbi tankönyvek kifejezetten igazságosnak, sőt olykor román részről nem elég nagyvonalúnak tartják a trianoni békét, addig a második világháborút követően már ezek a tankönyvek is elismerik azt, hogy „Ez a területi elrendezés kevés kivétellel, nem nemzeti érdekeket követett, hanem a győző hatalmak bizonyos érdekeit. A békeszerződések általában igazságtalan elveket tartalmaztak”.³¹⁷ Azonban ez, a békeszerződésnek nem kifejezetten egyoldalú interpretálása az ötvenes évek végén megjelent tankönyvekből teljesen eltűnik.

Összességében elmondható az első világháborút tárgyaló román tankönyvekről, hogy az események értékelése között a negyvenes években és az ötvenes évek végén megjelent tankönyvek tükrében jelentős különbség van. Az általunk vizsgált események között itt tapasztalható a legnagyobb eltérés. E tendencia mögött talán a politikai-hatalmi változások állnak, többek között a szovjet csapatok kivonása, a diktatúra enyhülése. A sztálinista korszak lezárulását követően, az úgyszintén marxista, de kevésbé „vonalas”, enyhén nemzetibb történelemszemlélet jelenik meg.

A Tanácsköztársaság kultuszának születése

A Tanácsköztársaság eseményei elsőként a *Horthy-korszak* tankönyveiben tűnnek fel, amelyek az első háború elvesztését nem a katonai vereséggel – amelyről egyáltalán

³¹² Uo.

³¹³ Almas-Petric 1958:99.

³¹⁴ *Újkori és jelenkori történelem*, 1949a:151.

³¹⁵ Uo.

³¹⁶ *Újkori és jelenkori történelem*, 1949b:246.

³¹⁷ *Újkori és jelenkori történelem*, 1949b:248.

nem írnak –, hanem a háborús kimerültséggel magyarázzák. Aláhúzzák a hátszág nélkülözését, az élelmiszerhiányt s ezzel állítják szembe az antantot: „Az antantnak ellenben, különösen az *amerikaiak* beavatkozása óta, bőven volt mindene”.³¹⁸ A hátszág csüggedését, nélkülözését a Monarchia esetében sokkal inkább a belső ellenségeknek tulajdonítják. Kétféle ellenségképet különböztetnek meg, mégpedig az antant kémeit és izgatóit, akik egyrészt a központi hatalmak népei között elégtelenséget szítanak, másrészt a katonák harci morálját csökkentik. E befurakodott ellenségek mellett beszélnek a tankönyvek másik politikai ellenségről is, a szabadkőművesekről, illetve a szociáldemokratákról, „akik istentelen tanaikkal már évtizedek óta rontották az erkölcsöket és vallásosságot, felbujtották az itthoni lakosságot”.³¹⁹

Így a háborút sokkal inkább belső hátszági árulással, mintsem katonai vereséggel illetve a front összeomlásával magyarázzák a tankönyvek. Ebben a koncepcióban kulcsszerepe van nemcsak az előbb említett belső politikai ellenségeknek, hanem az őszirózsás forradalomnak is: „Az izgatók és hazaárulók aknamunkája folytán az 1918. évben kirobban az októberi forradalom, minek következtében a hadsereg teljesen szétszűllött. Ezért tudták ellenségeink hazánk kétharmadát oly könnyű szerrel megszállni”.³²⁰ Azonban ezzel mindvégig azt sugallják a tankönyvek, hogy amíg a Károlyi-kormány nem került hatalomra, addig még a magyar hadsereg az ország eredeti határait védte, s azt nem törték át az ellenséges csapatok. Így úgy tűnik, hogy a Károlyi-kormány általi haderő-felbomlasztásnak lett az a következménye, hogy ezeket a területeket a katonaság feladta és azokat a környező nemzetek foglalták el. Így elsősorban a Károlyi-kormány az, amelyet a tankönyvek felelőssé tesznek az ország területeinek megszállásáért, elfoglalásáért, mivel az leszerelte a katonaságot.³²¹

A második világháború után – mint ahogy azt később látni fogjuk – egyértelműen és egyoldalúan pozitívan ábrázolják a Tanácsköztársaság működését, ezzel szemben a Horthy-korszakban a lehető legnegatívabb kép jelenik meg vele kapcsolatban. Nem véletlen, hogy az egyik osztott katolikus elemi népiskolák számára szánt, s már korábban is hivatkozott tankönyvben külön kiemelik azt, hogy a Tanácsköztársaság vezetője zsidó volt. Ez meglehetősen szokatlan, mivel ez az egyetlen olyan eset, amikor a származást a tankönyv szerzője illojális politikai áramlattal köti össze: „...*Kun Béla zsidó forradalmi vezér...*”.³²² Más tankönyv viszont azt hangsúlyozza, hogy börtönből szabadult, ezzel is nyilván hozzájárulva személyének kriminalizálásához. Aláhúzzák a források, hogy a proletárdiktatúra alatt az ország hagyományos értékrendjét hogyan számolta fel, külön részletesen bemutatva vallásüldözést, az egyházi vagyon felszámolását, az államosításokat, az ország nemzeti jelképeinek megváltoztatását és a vörös terrort.³²³ „A hazájukhoz hű, vallásukat szerető jó magyar hazafiak ellenforradalmát vérbe fojtották. Több katolikus papot és sok száz derék földművest és tanult embert végeztek ki”.³²⁴ A fehérterrorról mélyen hallgatnak, legfeljebb olyan mértékben utalnak rá, hogy „törvény adta keretek”

³¹⁸ Szügyi Trajtler – Greiner 1936:99.

³¹⁹ Uo.

³²⁰ Szügyi Trajtler – Greiner 1927:119.

³²¹ Ugyanakkor mindvégig hangsúlyozzák a tankönyvek, hogy a Károlyi-kormánynak nem volt kellő társadalmi támogatottsága „Mivel az új kormány és az ország új, hitetlen vezetői elvetették a vallást, a magyar nemzetnek egy kis része elfordult Istenétől és királyától” (Szügyi Trajtler – Greiner 1936:99).

³²² Szügyi Trajtler – Greiner 1936:100.

³²³ A vörös terrort elég részletesen tárgyalja néhány tankönyv: „A közszabadság, személy- és vagyonbiztonság teljesen megszűnt. A börtönökből szabadon bocsátották a gonosztevőket és helyükre becsületes magyar embereket zártak túsul” (Marczinkó – Pálfi – Várady 1942:80).

³²⁴ Szügyi Trajtler – Greiner 1936:101.

között meg kellett a gonosztevőket büntetni.³²⁵ Tanácsköztársaságot jellemző ellenségképteremtés mögött egy olyan politikai szándék is áll, amelynek célja, hogy a gyerekekben már a szocializáció kezdetén tudatosítsák, mely politikai áramlat az, amellyel szemben kell állniuk. Így ezen események elrettentő tárgyalásának fontos szerep volt az ifjúság antikommunista nevelésében, melynek elmélyítése végett többször kiemelik, hogy pl.: „A véreskező kommunisták Magyarországot a lehető legnagyobb nyomorba taszították és reánk zúdították a kegyetlen oláh megszállást”,³²⁶ „keserű ízelítőjét adták annak, hogyan tehet tönkre egy egész országot, az Istent és a hazát tagadó nemzetközi szocializmus”.³²⁷ A Szondy-féle tankönyv így summázza a Tanácsköztársaság uralmát: ez volt a magyar nemzet süllyedésének legmélyebb pontja.

A korabeli román tankönyvekben úgyszintén negatív színben tűnik fel a Tanácsköztársaság, főleg annak ideológiai-politikai alapjai miatt, hiszen az minden szempontból ellentétes volt a tankönyveket kibocsátó román királyság értékrendjével, politikai, társadalmi alapjával: „...Romániát bízták meg azzal, hogy a kelet felől beözönlő bolsevizmus megakadályozza, és a már Magyarországon kitört vörös uralmat – bolsevizmust – leverje”.³²⁸ A román megszállást, illetve a Tanácsköztársaság leverését, mint a román hadsereg nagy tettét írják le a tankönyvek, kiemelve azt, hogy ez volt az egyetlen ütőképes, jól felszerelt sereg. Érthető módon a fosztogatásokról, amelyekre a magyar tankönyvek oly nagy hangsúlyt helyeznek a román megszállás illusztrálásakor, egy szót sem találunk. A tankönyv hangsúlyozza, hogy a román hadsereg küldetését „még ellenségeinek [értse a magyaroknak – K.G.] is hálájára fényesen teljesítette”.³²⁹ Kiemelve, hogy a Tanácsköztársaság megsemmisítésével „...a román hadsereg az egész nyugat dicséretét és elismerését vívta ki”.³³⁰

Hazánkban 1948-ban napvilágot látott nyolcadik osztályos tankönyv már teljes mértékben úgy tekint a Tanácsköztársaságra, mint előképre. A Károlyi-kormány kifejezetten negatív színben tűnik fel. Ez az ábrázolás nagyon hasonló bizonyos elemeiben a tankönyvek Batthyányi-kormány képéhez, amelyet már korábban tárgyaltunk.³³¹ Rendkívül erélytelennek és határozatlannak tartják a kormányt a tankönyvek, amelyet korábbi rend híveinek gyűjtőmedencéjeként mutatnak be. Ugyanazt vetik tankönyvek a kormány szemére – a marxista történelemszemléletből kifolyólag –, mint amit korábban a Batthyányi-kormánynak, amelyet nemesi összetétele miatt ítélnék el: „Az új kormány tagjai túlnyomórészt a *polgárság* köréből kerültek ki, megelégedtek az elért eredményekkel és aggódva látták, a dolgozók részt kérnek az események irányításából”.³³² A pillanatnyi politikai célokat is szolgálva – külön ki kell emelni, hogy a források jórészt 1948-ban illetve 1949-ben adták ki – kerülnek az ellenség szerepébe a szociáldemokraták,

³²⁵ Rendkívül ritka, hogy a korszakban kiadott tankönyv esetleg egy mondat erejéig is pozitívumot írjon a Tanácsköztársaságról. A Marczinkó-féle 1942-ben napvilágot látott tankönyvben, mintha már a teljesen egyoldalú tárgyalás némiképpen oldódna, ilyen szempontból kivételnek számít, hiszen elismeri: „A rémuralom egyetlen sikere az volt, hogy a csehekett visszazsorította az ország északi részére és a Felvidék egy részét visszaszerezte...” (Marczinkó – Pálfi – Várady 1942:81).

³²⁶ Szügyi Trajtler – Greiner 1936:104.

³²⁷ Szügyi Trajtler – Greiner 1936:101.

³²⁸ Candrea-Dejeu 1920:123.

³²⁹ Uo.

³³⁰ Uo.

³³¹ A tankönyv szövegének olvasásakor többször támadt az a benyomásunk, hogy a Rákosi-korszakban napvilágot látott tankönyveknek a Károlyi-kormány tevékenységét bemutató fejezete, ellenségképek, önképek, és ok-okozati összefüggések, magyarázatok, egyes jelzők, és sztereotípiák, jellemzések, tekintetében teljes mértékben megegyeznek a Batthyányi-kormányt tárgyaló fejezettel.

³³² Heckenast – Karácsonyi – Feuer – Zsigmond 1948b:181.

akik véleményük szerint nem hiteles képviselői a munkásság érdekeinek, sőt többször szerepel a párt neve mellett az áruló kifejezés. A Károlyi-kormány illetve a szociáldemokraták negatív megjelenítése azt szolgálja, hogy minél nagyobb kontrasztban álljon a kommunistákkal. „Ugyanakkor napról napra tapasztalták a dolgozók, hogy a Kommunista Párt az ő érdekeikért száll síkra”.³³³ A Tanácsköztársaságot úgy jeleníti meg, mintha mindvégig széles társadalmi támogatottsága lett volna, s hangsúlyozza, hogy a tehetetlen kormányt követő új hatalom milyen gyorsan vezette be reformjait, s milyen jóléti intézkedéseket tett.

Ritka, hogy egy politikai berendezkedési formát „gyerekbarátnak” próbálnak a tankönyvszerzők beállítani, azért, hogy a tanulók könnyebben azonosuljanak vele.³³⁴ Elsősorban oly módon, hogy kiemelik, mit tett a tanulókért, a gyerekekért. Ennek mozgatórugója a Tanácsköztársaság esetében egyértelmű, hiszen arra a politikai hatalom mint közvetlen elődjére, előképére tekintett. A Tanácsköztársaságot tárgyaló fejezetben ennek tanúi lehetünk, nyilván abból a célból, hogy a tanulóban minél negatívabb kép alakuljon ki a korábbi rezsimről, felvillantja, hogy a Tanácsköztársaságot megelőzően milyen sanyarú volt a gyerekek sorsa: „Eddig majd minden második proletárgyerek meghalt: ezrével pusztultak el, mert nem jutottak megfelelő ápoláshoz, táplálékhoz, napfényhez. A gyermekeket, akik eddig pincelakások penészes bűzében tengődtek, most nyaralni küldték, erdei iskolában helyezték el. Gondoskodtak a fürdésükről, foguk ápolásáról, szórakozásukról. Hetenként ingyenes előadásokat rendeztek számukra cirkuszban. Mesedélutánokkal, színi előadásokkal gyönyörködtették őket. Május elsején övék volt az egész Margit-sziget ahol kifli, cukrászsütemény és rengeteg szórakozás várta régi a rend mostoha gyerekeit, a sápadt apró proletárokat”.³³⁵ Az esemény jobb rögzítése végett nagy illusztráció is szemlélteti a margitszigeti gyermek-Kánaánt, mely egyben politikai jelszavak és szimbólumok tanulását is szolgálja. A téren játszó gyerekek szinte eltörpülnek a följük magasodó hatalmas transzparens mellett, amelyen az ötágú csillag alatt a következő felirat olvasható: „1919. Gyerekek titek a jövő!” (1. ábra) A Tanácsköztársaság gyermekjóléti intézkedéseinek a relatíve hosszú és részletes tárgyalásával, annak idealizálásával, az azt bevezető politikai értékrendet és uralmi formát próbálták még jobban megkedveltetni a tanulókkal.³³⁶

A Tanácsköztársaság társadalmi bázisát, támogatottságát a lehető legszilárdabbnak tüntették fel, „idehaza senki nem volt hajlandó fegyvert ragadni és segédkezet nyújtani hatalmuk visszaállításához”³³⁷ – írja a tankönyv az ellenforradalmárokkal kapcsolatban. Azt a látszatot keltve, hogy a rendszer megdöntésére csak külső erők szövetkezhettek. Ennek megfelelően a vasutassztrájkot és a monitorok támadását leszámítva, semmiféle belső ellenállásról nem szólnak a tankönyvek. Az események szépítésének részét képezi, hogy a vörös terrorról, illetve bármilyen más megtorló intézkedésről mélyen hallgatnak,

³³³ Heckenast – Karácsonyi – Feuer – Zsigmond 1948b:183.

³³⁴ Politikai vezetők kultuszánál gyakori, hogy a kifejezetten gyermekbarátként, apaként jelenítik meg őket. (De az országot, a hazát mindenestben anyaként ábrázolják szöveges vagy vizuális forrásokban.) A felvidéki magyarság számára készült tankönyvekben Masaryk esetében, a hazaiakban Horthy és Apponyi kultusznál, továbbá Mátyás király esetében láttunk apaként való verbális megjelenítést. De ez különösen jellemző a Rákosi, Lenin, és Sztálin kultuszra. A tankönyvek Rákosi-kultuszáról bővebben: Apor 2006:78-81. Lenin és Sztálin kultusza kapcsán mutatott rá egy kutató, hogy a politikai vezetők „gondoskodó apaként” való ábrázolása gyerekek körében közvetett módon a szülőket célozta meg, s arra az érzelmi reakciókra épített, amelyet a felnőttekből a vezérhez odaadóan ragaszkodó gyerek ábrázolása kivált (Kelly 2004:107-108).

³³⁵ Heckenast – Karácsonyi – Feuer – Zsigmond 1948b:187.

³³⁶ A Tanácsköztársasággal kapcsolatban a tankönyvek a gyermekjóléti intézkedések mellett, azt emelik ki, s taglalják hosszan, hogy a gyerekek mellett milyen jó volt akkor a tanároknak is, illetve hogy milyen oktatási, kulturális reformok voltak.

³³⁷ Heckenast – Karácsonyi – Feuer – Zsigmond 1948b:188.

sőt ki is emelik, hogy pl.: a vasutassztrájkot leverték, de nem alkalmaztak kérelmelhetetlen szigort. Tehát a politikai hatalom a saját előképének vérengzéseit egyszerűen kitörli a történelem-tankönyvekből, azonban az ellenséges politikai berendezkedéssel kapcsolatban pontosan azokat húzza alá: „Gyilkos különítmények alakultak, a rémhírterjesztés a tetőpontjára hágott”.³³⁸ Végül a tankönyv egyértelműen megjelöli az események helyét a haladó hagyományok sorában „1848 után 1919-ben másodszor járt népünk a haladás élén”.³³⁹

Az 1950-es évek elején jelenik meg a Szamuely-kultusz, akinek nevét addig még alig említették meg. Szerepével kapcsolatban egy apró betűvel szedett szövegrészben érdekes és szokatlan magyarázatra kényszerül a tankönyvszerző: „Szamuely Tiborra a Tanácsköztársaság azt a feladatot róta, hogy könyörtelenül semmisítse meg a forradalom belső ellenségeit. Szamuely minden erejével és tudásával azon fáradozott, hogy a proletárdiktatúrát megvédje az árulók aknamunkájától. Ezért az ellenforradalmi korszak minden eszközzel azon volt, hogy emlékét bemocskolja”.³⁴⁰ Az újonnan kiadott tankönyvben már fontos volt, hogy megindokolják azt, korábban miért tekintettek „alaptalanul” negatív figuraként Szamuelyre. Másrészt egy olyan személy került így a közelmúltból kiemelésre, s példaként való felmutatásra, aki a korszakban előképként szolgált a belső és külső ellenséggel való könyörtelen, teljes leszámolásra.

Kun Béláról – akit a Horthy-korszak tankönyvei oly markánsan ítélnek el, s tesznek meg az események vezetőjének – egyetlen egy szó sem esik a tankönyvekben a negyvenes évek végén, az ötvenes évek elején. Még a nevét sem említik meg a források. Személyének a történelemből való teljes kitörlése mögött minden bizonnyal az áll, hogy a második világháború előestéjén, 1938-ban vagy 1939-ben – a nagy koncepciók perke idején – végezték ki (vagy börtönben halt meg).³⁴¹ Így a sztálinista korszakban az ő említése a tanulóifjúság számára már nem volt kíváncsi. Azonban a Rákosi-korszak lezárulását követően már feltűnik az 1958-ban kiadott tankönyvben: „A párt vezetője Kun Béla, a harcos szocialista, aki Oroszországban, mint hadifogoly állt a leninizmus zászlaja alá és harcolt a forradalom győzelméért”.³⁴² A Tanácsköztársaság kultusza, mind a Rákosi-, mind a Kádár-korszakban azonos. Hangsúlyeltolódás e források alapján elsősorban ott tapintható, hogy a forradalomig Szamuely kultusza volt előtérben. Később ő háttérbe szorult, s helyére lépett Kun Béla tisztelete, mint a Tanácsköztársaság emblematisztikus figurája.

A két világháború közötti román politikai hatalom értékrendjében kifejezetten pozitív értékelést kap a magyar Tanácsköztársaság leverése, mint azt már korábban láthattuk, mert mind politikai, mind területi alapon ellenségnek számított. Azonban a *második világháborút követően* fokozatosan *Romániában* is berendezkedő új politikai hatalom szemében ez már sokkal inkább elhallgatandó, negatív tett volt, ennek következtében a korábbi dicsőítés helyére a mély hallgatás lép. Az új politikai hatalom történelemszemléletének megfelelő új ellenségképekkel tárgyalják: „...reakciós kormányok közbelépései folytán, akik a román és csehszlovák hadsereget a forradalom ellen vezették, a Magyar Tanácsköztársaság még abban az esztendőben megszűnt”.³⁴³ Míg a magyar tankönyvek a „dicső” Tanácsköztársaság tévedéseiről szinte alig szólnak, addig a román források jóval realisabban látva az eseményeket, szinte mindig megemlítik, hogy a

³³⁸ Heckenast – Karácsonyi – Feuer – Zsigmond 1948b:190.

³³⁹ Heckenast – Karácsonyi – Feuer – Zsigmond 1948b:191.

³⁴⁰ Zsigmond – Fejér – Heckenast – Karácsonyi 1950:180.

³⁴¹ Pontos adatok nincsenek haláláról.

³⁴² Kiss – Petrik – Vörös 1958:147.

³⁴³ *Újkori és jelenkori történelem*. 1949a:154.

bukásában az egyik legfontosabb tényező „a forradalmi kormány tévedései”³⁴⁴ voltak. Bár Románia központi hatalmak általi kifosztásáról nem feledkeznek meg a források, Budapest kifosztásáról semmit sem szólnak.

A *csehszlovák tankönyvek* a két világháború között szinte nem említik meg a Tanácsköztársaságot, éppen ezért nem tudtunk rá korábban kitérni. Ha mégis szólnak róla, akkor nyilván negatív színben festik, mivel megtámadta az ifjú Csehszlovák államot, s eredményes harcot vívott ellene. A második világháborút követően sokkal pozitívabban tekintenek a Tanácsköztársaságra és jóval kevésbé hangsúlyozzák annak leverését. A Tanácsköztársaság elleni harcban bűnbakként e források is egyértelműen – ahogy román, és magyar társaik is – a helyi „burzsoáziát” teszik meg, amely különféle gazdasági és területi hasznot remélt a Magyar Tanácsköztársaság leverésétől. Ellentétben a preferált „mindig a jó ügyért” küzdő munkássággal, amely kiállt a Tanácsköztársaság mellett: „A katonák a fronton azonban csakhamar észrevették, hogy a cseh burzsoázia piszkos céljaiért kell harcolniuk. Soraikban azok a felhívások is meggyorsították a bomlást, amelyeket a magyar Vörös Hadsereg kötelékeiben harcoló cseh és szlovák munkások intéztek hozzájuk”.³⁴⁵ Ennek megfelelően a Szlovák Tanácsköztársaság megalapítását, s annak rövid életű működését hangsúlyozzák, amelyekre már, mint a forradalmi haladó hagyomány egyik lépcsőjére tekintenek, tehát gyakorlatilag az aktuális politikai berendezésnek biztosítva így történelmi legitimációt: „Annak ellenére, hogy a Szlovák Tanácsköztársaság nagyon rövid életű volt, a forradalmi hagyomány nagy örökséget jelentett a szlovák nép számára, és befolyása megnyilvánult később a szlovák proletariátus forradalmiságában is”.³⁴⁶

Kitekintés a Német Demokratikus Köztársaság tankönyveire

Az NDK forradalmi hagyománya a német tankönyvekben

Míg hazánkban Dózsát és parasztlázadását, addig Kelet-Németországban Müntzert és a német parasztháborút tette meg előképül a politikai hatalom.³⁴⁷ Müntzer a tankönyvek szerint már ekkor a „munkásosztály” érdekeit védte az „elnyomó osztályokkal” szemben, s radikálisan antiklerikális volt. Több tankönyv idézetet hoz ennek illusztrálására, sőt van olyan, amelyik egyenesen programadónak tartja. Érdekes figyelni arra, hogy Müntzer és Luther ellentétét mennyire kihasználják, ezzel kitűnően megteremtve az ideológiai alapját a párt egyházellenességének.³⁴⁸ Egyszerűen olyan történelmi párhuzamot próbálnak teremteni, ami a jelen eseményeivel rokonítható, így némi aktuálpolitikai haszonnal is jár.

³⁴⁴ *Újkori és jelenkori történelem*, 1949a154.

³⁴⁵ Urban 1958:7.

³⁴⁶ Urban 1958:8. „A Szlovák Tanácsköztársaság rögtön kiadta a rendeletet, hogy a nagyobb gyárakat, bankokat és elkobzott birtokokat nemzeti tulajdonba vegyék. A földművesek régebbi adóságaikat eltörölték. A szlovák történelem folyamán első ízben nyert minden dolgozó választójogot” (Urban 1958:8).

³⁴⁷ Ennek a párhuzamnak a „feltalálója” Engels volt. „A német parasztháború prófétikus erővel mutatott rá a későbbi osztályharcok menetére. Nemcsak a fölkelt parasztság jelent meg általa a történelem színpadán, ebben akkor már nem volt semmi újdonság, hanem csírájában megjelent a modern proletariátus is, kezében vörös zászlót lobogtatva, ajkain a köztulajdon követelésével” In Engels: *A német parasztháború* http://www.osa.ceu.hu/galeria/index_hu/sites/kom2000hun/koncepcio/friedrich.html

³⁴⁸ Ez egy olyan elem, amelyre minden tankönyvben nagy hangsúlyt fektetnek, s minden szövegben megtalálható, több példával a diákok számára szemléletesen ábrázolva. Minden tankönyv forrásként közli Luther „Wider die räuberischen und mörderischen Rotten der Bauern” című szövegét, amelyben enyhén szólva elítéli a parasztok felkelését. Ugyancsak hasonlóan nagy hangsúlyt kap minden tankönyvben a *Kampfprogram*-ként interpretált 12 cikkely.

Müntzer és Luther ellentétét úgy interpretálják, mintha Luther a népet cserbenhagyva az „elnyomó osztály” mellé állt.³⁴⁹

A tankönyvek az aktuális politikai berendezkedés történelmi legitimációját szolgálják oly módon, hogy annak szellemi, ideológiai gyökereit, célkitűzéseit a parasztháborúig vezették vissza. A kontinuitást arra alapozzák, hogy a parasztháború emléke kitörölhetetlen nyomot hagyott a német nép emlékezetében. Ezzel párhuzamosan egy földrajzi kisajátításnak is tanúi lehetünk. A jelentőségüknél jóval nagyobb arányban kerülnek tárgyalásra azok az események, amelyek az NDK területén történtek, pl. a tübingiai parasztháború, amelynek szinte önálló fejezetet szentelnek. Ezzel a torzítással, a tübingiai események részletes, túlzott tárgyalásával egyben az ott történteket a parasztháború tetőpontjaként interpretálva,³⁵⁰ jó történeti és földrajzi kontinuitást is teremtenek.

A fenti célok érdekében számos fogalmat vezetnek be a tankönyvek az eseményekkel kapcsolatban. A reformáció két irányzatának (a vallási és a népi) szétválasztása már az ötvenes években kiadott tankönyvekben szerepel.³⁵¹ Az 1973-ban megjelent tankönyvben is megtalálható ez, ekkor már nyíltan az NDK-t jelölve meg a Müntzer-féle törekvések örökösének. E forrás már teljesen új terminológiát használ az eseményre: *a nép szabadságharca*. Ebben a tankönyvben próbálják meg először úgy feltüntetni az eseményeket, mint a *reformáció kiterjesztését*.³⁵² Más forrásokban ugyancsak a vallási reformáció folytatásaként már *társadalmi reformációként* tekintenek a parasztháborúra. E szemléletváltás folytatásaként új szerep is bevezetésre került Müntzerrel kapcsolatban, de céljainak interpretálása az évek folyamán mit sem változik.³⁵³ Luthert az egyház reformerének szokás nevezni, hogy Müntzer ne „csupán” a parasztseregek vezetője legyen, ekkortól róla, mint a *nép reformátoráról*, mozgalmáról pedig mint népreformációról beszélnek.³⁵⁴ Bár az előző tankönyvek is igyekeztek valami hasonló szerepet tulajdonítani neki, amikor azt írták, a nép társadalmi változásokat akart, de akkor sokkal inkább még a tömegnek tulajdonítják ezt. Azért is fontos a tankönyveknek, hogy ezt az új szerepet Müntzerre kényszerítsék, mert így két egyenlő (ellen)fél áll egymással szemben, két reformátor. Ezt azért lényeges megemlíteni, mert a tananyagok lépten-nyomon hangsúlyozzák a kettejük konfliktusát. Mindig Müntzer reformkísérletének tulajdonítanak nagyobb jelentőséget, hiszen magyarázatuk szerint ő az egész nép életét akarta – nem csak vallási téren – jobbra fordítani. A tankönyvek azon törekvése, hogy teljesen kisajátítsák Müntzert, és politikai érdeküknek megfelelően interpretálják, 1980-as tankönyvben még jobban megnyilvánul: a Német Demokratikus Köztársaság a népreformátor állama.³⁵⁵

A diákok számára feltett kérdések között is sok a rendszerideológiának megfelelően orientált: „Miért vagyunk mi az NDK polgárai büszkék történelmünknek erre az időszakára?” [azaz a parasztháború – K. G.];³⁵⁶ „Hasonlítsd össze Müntzer Tamás felfogását a népnek adandó hatalomról, a köztársaságunk alkotmányának második cikkelyével...”³⁵⁷

A kelet-német haladó tradíció leggyengébb láncszemének – hazai forrásokkal ellentétben – az 1848/49-es forradalmat lehet tartani. A forrásokban szinte egyáltalán nem

³⁴⁹ Diederich – Blage 1957:56.

³⁵⁰ Így a tübingiai események tárgyalása egyfajta ellensúlyt teremt a dél-német eseményekkel szemben.

³⁵¹ Diederich – Blage 1957:55-56.

³⁵² Bartmuß 1973:179.

³⁵³ Wermes 1980:191.

³⁵⁴ Wermes 1980:195.

³⁵⁵ Wermes 1980:204.

³⁵⁶ Bartmuß 1973:189.

³⁵⁷ Wermes 1980:199.

jelenik meg, amely minden bizonnyal azzal függ össze, hogy nem tekintették kellően sikeres példának. Ezt mutatja az is, hogy csupán egyetlen tankönyv hívja fel a figyelmet arra, hogy a kiindulópontnak tekintett parasztháború óta ez a legjelentősebb esemény: „A 1848/49-es polgári demokratikus forradalom a német nép történetének legfontosabb forradalmi hagyományához tartozik”.³⁵⁸ De ezt az állítást már egyáltalán nem részletezi a forrás, mivel nem egyértelműen pozitív a megítélése, mert a hozzá fűzött reményeket nem váltotta be. Éppen ez okból használja egy másik tankönyv a *befejezetlen polgári-demokratikus forradalom* kifejezést a történetekre.³⁵⁹ A vizsgált három tankönyvben csupán egyetlen olyan, a diákoknak kiadott feladat van, amely egyértelműen utal arra, hogy a későbbi NDK az 1848-as törések megvalósítója s a hagyományok örököse: „Vizsgáld meg, hogy a »A Kommunista Párt követeléseit Németországban«-nak mely pontjai valósultak meg a Német Demokratikus Köztársaságban!”³⁶⁰

A német tankönyveket elemezve az a benyomásunk támadt, hogy a magyar Tanácsköztársaság interpretálása nagyon sok tekintetben megegyezik az NDK tankönyveinek novemberi forradalmat tárgyaló fejezeteivel. A felhasznált kútfők többsége a hatvanas-hetvenes-nyolcvanas évekből származik, a sztálini időket csupán egyetlen tankönyv képviseli 1952-ből. Míg hazánkban ekkor a legerősebb a „haladó” hagyományokhoz való ragaszkodás, addig e német tankönyvben erre vonatkozólag egyetlen közvetett vagy közvetlen utalás sincs a novemberi forradalmat tárgyaló fejezeteknél. Sehol nem utal arra, hogy a második világháborút követően berendezkedő politikai hatalom előképként tekintett volna a novemberi forradalomra. De az esemény fontossága abban mérhető le, hogy a forrás a néhány hónapos eseményt nagyobb terjedelemben tárgyalja, mint a második világháborút.³⁶¹

A későbbi tankönyvek kiemelik – kiadási dátumuktól függetlenül –, hogy melyek voltak azok az okok, amelyek a novemberi forradalom leveréséhez vezettek. Mindkét országban a tankönyvet kibocsátó politikai hatalom azonos történelemszemlélettel rendelkezett, s azonos ideológiai-politikai talajon állt. Szinte ugyanazokat az okokat jelölik meg, mint amelyeket hazánkban adtak ki. Így pl. nem cserélték le a hivatalnokokat és a hadsereg vezetésében is maradtak azok, akik az előző politikai rendszerhez voltak lojálisak. Emellett a társadalmi bázisként megjelölt munkásság szervezetlen, és felkészületlen volt, illetve nem fogott össze a parasztsággal. A sztálini időkben napvilágot látott tankönyv összességében, mint „Németország munkásainak hősiessége”³⁶² értékeli az eseményeket. A forrásból úgy tűnik azonban, hogy e kísérlet jóval több „negatívummal” járt, mint eredménnyel.

A tankönyvek szintjén a novemberi forradalomnak a német forradalmi tradícióba való beépüléséről csak a hatvanas évektől beszélhetünk. Az 1964-es tankönyvekre a múlt aktualizálása nyomja rá a bélyegét, s ezt elsősorban a tanulóknak kiadott feladatokban lehet megfigyelni. Így pl. az egyik bekezdés azt tárgyalja, hogy az imperializmus már az első világháború idején mennyire nem a német nemzet érdekeit szolgálta. Jól példázza ezt a következő feladat: „Mutassa be a mai Nyugatnémet politikát!”³⁶³

A német haladó hagyományok sorába, mint mindegyik tankönyv, így ez is, az utolsó összefoglaló, értékelő fejezetbe illeszti be az eddig tárgyalt eseményeket: „A

³⁵⁸ Büttner 1984:55.

³⁵⁹ Bartel 1965:57.

³⁶⁰ Pape 1964:32.

³⁶¹ Itt is megtalálhatóak azok az elemek, súlypont eltolódások, amelyek a magyar forrásoknál is feltűnnek. Megjelölik a politikai ellenséget a szociáldemokraták személyében, propaganda célból hangsúlyozzák a jóléti intézkedéseket, a császárság megszüntetését, s ezekkel állítják szembe a korábbi áldatlan állapotokat, illetve a törvényeket, amelyek biztosították a sztrájkjogot stb.

³⁶² Lehrbuch für den 1952:139.

³⁶³ Gensch et al. 1964:45.

novemberi forradalom volt a német nép legnagyobb forradalmi tömegfelkelése a parasztháború óta”.³⁶⁴ A fejezetnek kimondatlanul, de érzékelhetően olyan célja van, hogy a politikai hatalmat úgy tüntesse fel, mint a novemberi forradalom célkitűzéseinek megvalósítóját. Ezt legjobban az a felsorolás igazolja, amely azt veszi sorra, hogy mely célkitűzések valósultak meg, s melyek nem a forradalom ideje alatt. Habár leírva nincs, de egyértelműen szolgálja ez a táblázat annak az elmélyítését is, hogy a felsorolt, de a novemberi forradalomban meg nem valósított követelések a jelenben valósultak meg. Erre világít rá az is, hogy rámutat a szöveg arra, hogy az imperialistának bélyegzett Nyugat-Németországban még mindig olyan viszonyok uralkodnak, amelyek ellen már a novemberi forradalom idején küzdöttek. Ezzel veti össze e „Keleti-Kánaánt”, kiemelve a „felszabadulás” fontosságát, s a novemberi forradalom fő célkitűzését – erősen aktualizálva – az imperializmus-ellenességében fogalmazza meg. S újra párhuzamot von a forradalom és az aktuális politikai berendezkedés között.³⁶⁵ Az öt évvel később, 1969-ben kiadott tankönyv már egyáltalán nem tartalmaz olyan feladatokat, amelyek az eseményeket vagy azok jellemzőit aktualizálni próbálnák, s csak a fejezet legvégén röviden említi meg, hogy „A novemberi forradalom volt a német nép legnagyobb megmozdulása a parasztháború óta”.³⁶⁶

Két „lázas” eset? – 1953, 1956

A német és magyar tankönyveket összehasonlítva az a benyomásunk, hogy azok – az 1953-as német népfelkelést és az 1956-os magyar forradalmat igen hasonlóan – ábrázolják az ellenségképeket, az események interpretálását tekintve. Ennek oka, hogy mindkét politikai hatalom ideológiai, politikai alapja azonos volt. Mindkét állam tankönyveiben a „jó” demokratikus országok segítőjeként jelenik meg a Szovjetunió, amelynek célja a „demokrácia” – azaz a szovjet érdekszférába való tartozás – megszilárdítása. E világ- és ellenségkép szerint ezzel a táborral szemben áll az USA, Anglia és az NDK tankönyvek szerint oly gyűlölt NSZK, amelynek fő célja a Szovjetunió és „baráti országainak” a szétzúzása és az imperializmus terjesztése.

A különböző politikai korszakok tabutémájának számító eseményeknél lehet legjobban kitapintani a történelemidomítási módszerek „fejlődését”, változását. A Kádár-korszak tankönyveiben 56-tal kapcsolatban megfigyelhető egy fokozatos változás az események értékelésében, torzításában, ferdítésében – annak ellenére, hogy a politikai hatalom alapideológiájából fakadóan mindvégig ellenforradalomként értékelte és ábrázolta az eseményeket.

Mind a Bach-, mind pedig a Kádár-korszakban „kényes” kérdésnek számított a két magyar forradalom eseményeinek tárgyalása. Ennek ellenére mindkét időszak tankönyvei egyre növekvő teret szentelnek nekik, nyilván azért, hogy saját verziójukat jobban kifejtse. A tankönyveknek mindenképpen foglalkozniuk kellett a forradalmak leverését követően kialakult új politikai helyzettel. Persze ezt a propaganda kifejtésére használja fel, kontrasztot teremtve a forradalmak pusztításával, a jelen fejlődésével és biztonságával. Mindkét korszak tankönyvei egy „jobb” korként ábrázolják a forradalmak után kialakult politikai berendezkedést, ezzel párhuzamosan megtörténik a politikai vezetők – Kádár János és Ferenc József – rátermettségének a bizonyítása is.³⁶⁷

³⁶⁴ Gensch et al. 1964:76.

³⁶⁵ Gensch 1964:77.

³⁶⁶ Paterna 1969:53.

³⁶⁷ A tankönyvek természetesen mindvégig jelentős teret szentelnek annak, s részletesen tárgyalják, hogy „már a magyar nép jövője forgott kockán” (Szamuely 1961:278), akkor „népünk leghűbb fiai Kádár János vezetésével” (Molnár – Schadt – Nagy 1982:121.) megalakították az MSZMP-t. Ez a momentum

Az első rendelkezésünkre álló tankönyv, amely az eseményekkel foglalkozik, 1960-ból származik. Ez persze még igen szűkszavúan szól, csupán annyit említ meg, hogy „az egész szocialista tábor, elsősorban a Szovjetunió segítette a magyar népet az ellenforradalmi támadás leverésében és az ellenforradalom által okozott károk helyrehozásában...”³⁶⁸

Az egy évvel később megjelenő tankönyv már hordozza azokat a jegyeket, amelyeket később az összes magán visel egészen a rendszerváltásig. Az eltérés maximum az, hogy a későbbiek valamivel részletesebben írnak az eseményekről. De alapjában véve mindegyik a következő érvelést és interpretációt használja: kisebb-nagyobb mértékben szépítik a Rákosi-korszak bűneit, jellemzően igyekeznek rajtuk a lehető legfelületesebben átsiklani. Jóval nagyobb hangsúlyt helyeznek arra, hogy a párt megkezdte a hibák kijavítását.

A tankönyvek interpretációja szerint kettős bázisa volt az (ellen)forradalomnak. Részint, a kor ellenségképének megfelelően az imperialisták, akik a fő felbujtók – s kezdetben a szervező – szerepét játsszák a tankönyvekben. Ők azok, akik felismerik, hogy „Magyarország a szocialista tábor »gyöngye láncszemévé« vált”.³⁶⁹ Ugyanakkor azt is megjegyzi, hogy voltak csekély magyar „ellenforradalmi erők” is. Emellett beszélnek még egy csoportról: „Az ellenforradalmi összeesküvés másik csoportja a Nagy Imre köré tömörülő revizionistákból állott”.³⁷⁰ Nagy Imrével kapcsolatban már itt megtalálható az a momentum, hogy a tankönyvek úgy ábrázolják, mint aki kétszínű játékot játszott.³⁷¹ Egyfelől a sztálinista hibák kijavítást követelték, „de az általuk szervezett és irányított Petőfi-kör rendezvényeit a népi demokrácia elleni uszításra használták fel”.³⁷² Nagy Imre 1953–1955-ig tartó miniszterelnökségét mindegyik tankönyv sötét színekkel festi meg, hangsúlyozva, hogy már ekkori tevékenységén meglátszott az, hogy nem lojális mivel „arra törekedett, hogy visszafejlessze a nehézipart, felszámolja a szövetkezeti mozgalmat”.³⁷³ Ez a momentum ettől kezdve mindig megtalálható.

A konkrét (ellen)forradalmi események tárgyalását a tankönyvek a tüntetésekkel kezdik. Összességében megegyeznek abban, hogy a tüntetés megszervezését kezdetben revizionista körök vagy revizionista uszítók, később titkos vagy álcázott rendszerellenes szervezetek művének tartják. Hangsúlyozzák azt, hogy már ekkor elvegyültek a tüntetők között az „ellenforradalmi” összeesküvők is, „akik a zavart és fejetlenséget kihasználva fegyveres harcot kezdtek”.³⁷⁴ Illusztrálva a korszak ellenségképét, miszerint ilyen események megszervezője csak nacionalista, imperialista lehet. Annak az elvitatása, hogy a tüntetést nem az egyetemisták szervezték, egyszersmind azt is jelenti, hogy nem volt valós oka a demonstrációnak, nem volt miért felvonulni, hiszen azt csupán az „ellenforradalmárok” szervezték a saját céljaik megvalósítása érdekében. Az eseményeket

kulcsszereppel bír minden tankönyvben. Kádárnak nem volt akkora személyi kultusza, mint Rákosinak, de azért meg kell említeni, hogy a tankönyvekben és az „ajánlott irodalom” korral foglalkozó könyveiben feltűnően több helyen látható, mint bárki más.

³⁶⁸ Szamuely 1960:265.

³⁶⁹ Balogh 1975:318.

³⁷⁰ Szamuely 1961:276.

³⁷¹ Nagy Imrét mindvégig kétszínűként ábrázolják: „levetette kommunista álarcát és nyílt árulás útjára lépett”. Miniszterelnök lett, de a revizionisták titkos csoportjának továbbra is vezetője volt, „állandó kapcsolatban állt a lázadó fegyveresekkel, sőt egyik irányító centruma volt” (Szamuely 1961:277).

³⁷² „Ez az ellenséges revizionista frakció titokban kapcsolatot teremtett az ellenforradalmi erőkkel, sőt külföldi irányítóikkal is. Terveiket összehangolták és lényegében együttesen készültek az ellenforradalmi támadás kirobantására” (Szamuely 1961:277).

³⁷³ Nagy Imre első miniszterelnökségéről: „...gazdasági élet helyes arányainak alakítása helyett megállította az ipar fejlődését, uszító rendszerellenes elemeknek engedve lehetővé tette jól működő termelőszövetkezetek feloszlását ...felbátorította a (szocializmus) ellenségeit” (Balogh 1975:318).

³⁷⁴ Csiszér – Sári 1966:192.

a lehető legnegatívabban írják le, kiemelve s képekkel is illusztrálva, hogy „gyilkolták a kommunistákat, haladó gondolkodású embereket, az államvédelmi katonákat, a rendőröket. [...] Olyan volt a helyzet, mint a Horthy-fehérterror idején”.³⁷⁵

A forradalom leverésével a hatvanas évek legelején csak a Szovjetuniót tüntetik ki, hogy „*másodszor szabadították meg népünket a ... fasizmus rémtetteitől*”,³⁷⁶ azaz ez volt a második „felszabadulás”. A hatvanas évek közepétől fokozatosan megjelenik az a momentum is, hogy „a szovjet csapatok a magyar hazafiakkal karöltve megszabadították a hazánkat az ellenforradalom fenyegető veszélyétől”.³⁷⁷ A tankönyvek mind hallgatnak a forradalom leverését követő véres megtorlásokról, s Nagy Imre kivégzéséről is.³⁷⁸

A „rend” megbontására vállalkozó erők az NDK tankönyveinek interpretálása szerint is csak az ellenséges oldalról jöhetnek. Ezek osztályellenségek, az imperialisták bérencei, a reakciós hatalmak kiszolgálói. Annak a hangsúlyozására, hogy a „lábadók” az ellenséges oldalról jönnek, az országhatárokon kívülről, onnan irányítják és szervezik őket, azért van szükség, hogy a gyanúja se merüljön föl, hogy az országon belül is vannak elégedetlenkedők, olyan erők, amelyek ilyen események elindítására és ellenállásra is képesek. Így azt az illúziót szeretnék kelteni, hogy a jelenlegi társadalmi-politikai berendezkedésnek nincs – vagy csak elenyésző – az ellenzője, az ország teljes mértékben az aktuális rendszert támogatja. Ezzel egyszersmind megszüntetik az események belső tömegbázisát, létalapját. Mindehhez társul a résztvevők számának célzott manipulálása, melynek alapján állítják a tankönyvek, hogy nagyon kis számban vettek részt az eseményekben, vagy pedig egyszerűen azt vitatják el, hogy a résztvevők egyáltalán tudatában voltak annak, amit tettek, azaz mindig arra hivatkoznak, hogy megtévesztették őket. Ugyanezt a tendenciát már láthattuk magyar forrásokban is.³⁷⁹

A résztvevőket mindig az előző politikai rendszer maradványainak tekintik: a magyar tankönyvek nacionalistákról beszélnek, ezzel párhuzamosan a német tankönyvek pedig fasisztának vagy félfasisztának tüntetik fel a szabadságharcosokat. A két ország tankönyvei majdnem azonosképpen definiálják az eseményeket, egyaránt ellenforradalomként. A magyar források ellenforradalmi lázadásnak értékelik a magyar eseményeket. A német tankönyvek pedig ellenforradalmi puccskísérletről beszélnek.

Az egybevágó ellenségképből fakadóan a tankönyvek teljesen azonosan határozzák meg azt, hogy tulajdonképpen kik és kiknek a vezetésével robbantották ki a rendszer megdöntését célzó eseményeket. Ennek megfelelően mindkét ország a külföldi imperialisták művének tartják a történeteket.³⁸⁰ A hatvanas évek első felében az Egyesült

³⁷⁵ Csiszér – Sári 1966:193.

³⁷⁶ Szamuely 1961:278.

³⁷⁷ Petrik 1968:179.

³⁷⁸ Érdemes egy röpké pillantást vetni egyetlen példa erejéig azokra az úgyszintén az ifjúságnak szánt könyvekre, amelyek ajánlott irodalomként vannak feltüntetve a könyvek végén. Ezekbe ugyanannak az ideológiának a nyomát találjuk. Pl.: „Az ellenforradalmárok Hitler nyomdokain jártak: könyvekből raktak máglyát Budapest utcáin” (Filyó – Kende – Sipos – Blaskovits 1980:124).

³⁷⁹ „A tömegben elvegyült ellenforradalmi csoportok nacionalista és szovjetellenes jelszavakat dobtak be, a nemzeti lobogóból kivágták a Magyar Népköztársaság akkori címerét, leverték az intézmények homlokzatáról a munkásosztály hatalmát szimbolizáló vörös csillagot...” (Jóvért 1983:187); „Beszivárgott provokátorok és államellenes csoportok tagjai álltak az elégtelenkedők elére, a kormány megdöntésére buzdítottak, beszennyezték és megsemmisítették államunk és munkásmozgalmunk szimbólumait, bántalmazták és megölték a tisztségviselőket, valamint osztályöntudatos munkásokat” (Beyer 1989:64).

³⁸⁰ „A nyugati imperialista hatalmak, élükön az Egyesült Államokkal, felforgató- és kémközpontokat hoztak létre szocialista országok ellen. Ezek, a disszidensekkel és közönséges bűnözőkkel dolgozó kémközpontok kapcsolatot teremtettek a magyarországi ellenforradalmi erőkkel. Ennek munkáját az imperialisták, elsősorban a Münchenben működő úgynevezett »Szabad Európa Rádió« teljes erővel támogató propaganda gépezete” (Szamuely 1966:344); „Huligánokat félfasiszta szervezetekből, munkakerülőket és bűnözőket csempészetek át a nyugati szektorokból a Német Demokratikus Köztársaságba. Akiknek vezetése amerikai

Államok kémiszolgálatát teszik felelőssé az eseményekért. Majd – a hetvenes-nyolcvanas évekre – konkrétan meg nem határozott imperialista országok válnak szervezőkké és „felbújtókká”, róluk csak általánosságban beszélnek.³⁸¹

A források általános jellemvonása, hogy minden erejükkel azon vannak, hogy történeteket a lehető legnegatívabb színben ábrázolják.³⁸² Az eseményeket úgy mutatják be, mint amelyeknek célja volt a „rend” teljes felszámolása, a rablás és gyilkolás. Mindkét ország tankönyvei nagy nyomatékkal hangsúlyozzák, hogy a börtönöket megnyitották.³⁸³ A magyar tankönyvek egyenesen ellenforradalmi terrorról beszélnek, amit a rendszer ellenségképének megfelelően a fehérterrorral állítanak párhuzamba.³⁸⁴

titkosszolgálat és a bonni kormányzati szervek kezében volt” (Doernberg 1961:317). Nyugat-Németország mint az események szervezője minden forrásban megtalálható (Lücke 1966:69)

³⁸¹ „A nyugati imperialista ... kémközpontok kapcsolatot teremtettek magyar ellenforradalmi erőkkel” (Petrik 1968:176). A német tankönyv is hasonlóképpen különböző imperialista titkosszolgálatok ügynökeit teszi meg az események szervezőjének, és résztvevőjének (Dau 1979:128). „A nyugati imperialisták és külföldre szökött gyárosok, fölbirtokosok állandóan uszítottak népi rendszerünk ellen. Ők készítették elő hazai titkos központok segítségével az ellenforradalmat” (Molnár – Schadt – Nagy 1982:119). Már az idézett 1989-es német történelem-tankönyvből is teljesen hiányzik az, hogy kik és honnan csempészték be az NDK-ba „rendzavarókat”.

³⁸² Az eseményeknek az NSZK-ban jelentős kultusza volt, hiszen 1954-től 1990-ig a népfelkelés emlékére június 17-én ünnepelték meg a nyugati országban a Német Egység Napját. Amelyet manapság október 3-án az NSZK és az NDK újraegyesítésének a napján tartanak.

³⁸³ „Kiszabadították a börtönből az ellenforradalmárokat, a közönséges bűnözők ezreit, s felfegyverezték őket” (Csiszér – Sári 1982:169); „... több ezer közönséges rablót és gyilkost is kiszabadítottak, felfegyvereztek. Nyugat felől fegyveres ellenforradalmárok rajzottak be hazánkba” (Csiszér – Sári 1966:192); „Ezek behatoltak a hivatalokba és megrohamozták a börtönöket. Halle-ban egy horda puccsal kiszabadította a börtönből az egykori ravensbrücki koncentrációs tábor egykori SS-örét, Erna Dornt” (Beyer 1989:65). Ehhez hasonlóan a magyar tankönyvek a helyi politikai hatalom ellenségképének megfelelően Mindszenty kiengedését emelik ki mindig. Ezt úgy interpretálják, hogy ezzel az előző politikai berendezkedés „szelleme” tért vissza.

³⁸⁴ Míg az NDK-ból származó forrásokban ellenforradalmi puccskísérletként sötét színekben megfestett eseményeket találunk, addig nyugaton népfelkelésként definiálják az NSZK tankönyvei az „ellenforradalmat”, s azt egészen másként láttatják. Míg az eseményeket keleten relative hosszan tárgyalták, és részletesen mutatták be, elsősorban az ellenségkép rögzítése és alátámasztása végett, addig nyugaton kevesebb teret szenteltek nekik. Az 1971-ben Frankfurtban megjelent tankönyv már hosszabban, nem csupán egy-két mondat erejéig szól az eseményekről. Míg keleten a nyugatot vádolják azzal, hogy az eseményeket megszervezte és irányította, addig nyugaton keletet teszik felelőssé, s elsősorban annak ideológiai alapját: „»A szocializmus megvalósítása a termőföldeken« az élelmiszerellátás romlását eredményezte” (Deißler – Krieger – Makatsch 1971:271). Másrészt a munkanormának az emelését, az élelmiszerhiányt emelik ki, mint közvetlen kiváltó okot. Itt teljesen más definíciót találunk az eseményekre, kezdetben sztrájkként határozzák meg, majd a későbbiek (nép)felkelésként definiálják a SED-rezsim, illetve a szovjeturalom ellen. Míg keleten nem véletlenül arra kerül hangsúly, hogy milyen kevesen csatlakoztak az eseményekhez, s hogy „puccskísérlet” csak a nagyobb városokban volt, addig a nyugati tankönyvek pont azt hangsúlyozzák, hogy több mint 270 településen voltak tüntetések, felvonulások, hasonló megmozdulások. A nyugati tankönyvekben a szovjetellenesség, illetve a népfelkelés természetes részét képezik, hogy a gyűlölt politikai hatalom szimbólumait a nép megsemmisíti, valamint szabad választásokat követel (Deißler – Krieger – Makatsch 1971:271). A népfelkelés leverését követően kiemelik, hogy nyugati hatalmak nem segítettek, szimpátiájukat a történetekkel csupán tüntetéseken, illetve élelmiszer segélyekkel fejezték ki. Az 1972-ben napvilágot látott forrás már egy kicsit részletesebben szól a történetekről, azonban ez sem szentel neki külön fejezetet. Mint az előbb tárgyalt könyv, így ez is alapvetően a szocialista gazdasági berendezkedés sikertelenségéből vezeti le azt az elégedetlenséget, és kiábrándultságot, amely alapja az eseményeknek (Lachner 1972:248). A megmozdulásoknak, a szovjetek általi vérbefojtása után kiemeli, hogy „Így a SED-rezsim csak a Vörös Hadsereg kemény fellépésének köszönheti, hogy továbbra is hatalmon maradt...” (Lachner 1972:249).

A tankönyvekben tömegesen csak a második világháborút követően jelennek meg illusztrációk, addig csak elvétve tűntek fel.³⁸⁵ A Bach-korszak tankönyveinek szinte csak a fedőlapján, borítóján³⁸⁶ vannak képek, a dualizmus korában úgyszintén kevés vizsgált személyt, eseményt illusztráltak.³⁸⁷

A Horthy-korszak tankönyvei alig tartalmaznak illusztrációkat, ha mégis, akkor azok általában portrék, leszámítva a Nagy-Magyarország térképét. Ezzel szemben ezen időben Romániában és Csehszlovákiában kiadott tankönyvek sokkal gazdagabbak ebben a vonatkozásban. Általában életképek, különféle jelenetek s sokkal kevésbé arcképek találhatók bennük.³⁸⁸

Szvatoplukra a csehszlovák tankönyvek, mint az alapító őseire tekintenek. Az őt bemutató kép azonban több, elemzésre méltó elemet is tartalmaz: az ágyában fekvő öreg király egy országalmát, illetve egy jogart tart a kezében (3. ábra). Az országalma egyértelműen a magyar koronázási ékszerek között is megtalálható országalma mása, tetején a kettős kereszttel. A tankönyv illusztráción még egyszer feltűnik a kettős kereszt, az ágy lábához támasztott címerpajzson. A kettős kereszt Csehszlovákiának mind a kis, mind a közép, illetve nagy címerében is szerepelt. A pajzson azonban már egyértelműen az új ország címereként jelenik meg a hármás dombbal, tehát az államot szimbolizáló címet egészen Szvatopluk dicsőséges országlásáig vetítik vissza, így kötve össze a jelent és a múltat. A pajzstól nem messze pedig egy összekötött vesszőnyaláb látható, amely mint hatalmi szimbólum egészen a római fascis-ig nyúlik vissza. Jelen esetben azonban minden valószínűséggel sokkal inkább a *Svatopluk és fiai* című mondára utaló jelkép lehet,

³⁸⁵ Ez egyrészt a nyomdatechnológia fejlődésével magyarázható, hogy nagyobb számban 1948-tól a politikai plakátokhoz hasonló ábrázolások feltűnnek a könyvekben. Másrészt politikai szándéktól nem lehet eltekinteni, amely életre hívta, hogy propaganda célokat szolgáló képek megjelenjenek. A vizuális propaganda alkalmazása kifejezetten jellemező volt a szovjet berendezkedésre. A képek kultuszának orosz orthodox egyházi gyökerei vannak, de valójában az orosz társadalmi viszonyokkal indokolható a vizuális propaganda erőteljes megjelenése és állandó jelenléte. Hiszen 1917-ben a lakosság többsége még analfabéta volt, így mindenki számára érhető, írott szöveget alig tartalmazó, de egyértelmű politikai jelentést hordozó plakátokra volt szükség (Bonnell 1997:3-19). Ezeknek a szigorúan cenzúrázott „új ikonoknak” a politikai ikonográfiáját vették át a „felszabadított” országok is.

³⁸⁶ A könyvbörítókra, ha röviden is, de mindenképpen ki kell térnünk. Ezek mindig az egész tankönyv tartalmára nézve programadóak, s egyben szimbolikusak is, mert általában olyan személyt, helyet vagy eseményt ábrázolnak, amelyek abból a korszakból, amit a forrás tárgyal, a politikai hatalom számára a legfontosabbak. Így csehszlovák tankönyveken Prága nagyságának megjövendölése látható, a magyar tankönyveken Mátyás budai palotája a két világháború között, vagy pl. az egyik német tankönyvön az Októberi Szocialista Forradalom tűnik fel.

³⁸⁷ Szinte Szent István koronázása az egyetlen, amelyet mint eseményt ábrázolnak. A többi személy, így Mátyás király is csak egy-egy portré erejéig látható. Az 1905-ben kiadott tankönyv utolsó lapján egy, a könyv méreteihez viszonyítva hatalmas Ferenc József portré látható, amely kétszer akkora, mint a mellette lévő Széchenyi- és Kossuth-kép. A Horthy-korszakban a legtöbb illusztráció általában Mátyás királyhoz kötődik, amelyeknek célja, hogy az egykori dicső nemzeti múltat vizuálisan is érzékeltesse az olvasóval. Megjelenik Buda vára Mátyás korában, a kolozsvári Mátyás szobor, Mátyás Bécs előtt. Természetesen vannak tankönyvek, amelyek nem, vagy csak gyéren illusztráltak. Mindenesetre ebben a korban, ha visszaszorulóban is, de elég sok portré található a tankönyvekben.

³⁸⁸ A Milant ábrázoló katonai egyenruhás kép mögött látható siremlékének a kontúrja, illetve az a fölött szálló repülőgép. A repülőgépnek nyilván kettős jelentése van, egyrészt utal arra, hogy vadászpilóta volt, másrészt arra, hogy repülőszerencsétlenségben hunyt el. A személyéhez kötődő kultusz egyes elemei rendkívül hasonlóak az 1942 után hazánkban fokozatosan kialakuló Horthy István kultuszhoz (2. ábra). Emellett, szinte mindegyik tankönyvben megtalálhatóak a csehszlovák ősök életéből vett jelenetek, amelyek általában a fölművelésre, illetve az állattartásra helyezik a hangsúlyt, valamint a családjukkal mutatják be a szlávokat. Ezen kívül többször Libusa jelenik meg az illusztrációkon, aki a legenda szerint kijelölte a későbbi Prága határát, és megjövendölte annak jövőjét.

amelyben az összetartás szimbóluma. Az öreg királyt a halálos ágyán ábrázolja, ahol azt a tanácsot adja fiainak, hogy tartsanak össze. Az ágy fölött megjelenő füst és a felhőn vágató lovasok a jövőre utalnak, arra, hogy az apjuk tanácsát nem fogadják meg a fiúk, viszálykodnak, s ezzel pusztulást hoznak az országra.

Szent István királyhoz kapcsolódóan a Horthy-korszak tankönyvei általában vagy Benczúr: *Vajk megkeresztelése* című képet közlik, vagy a korona és az ország felajánlását ábrázolják, mellette néha a magyar korona képét. Jellemző, hogy mindig barokkos környezetben, angyalokkal, felhőkkel, fénysugárral körülvéve. Érdekes megfigyelni, hogy az utána következő rendszer véletlenül sem mutatja be ezeket az eseményeket, s szakít az illusztrációk ilyen fajtáival is. Helyettük megpróbál – a fennmaradt emlékek alapján – egy kevésbé költői Szent István képet mutatni pl. a paláston lévő ábrázolást, a Képes Krónika illusztrációit stb. veszi át. Figyelemre méltó, hogy a Horthy- és a Rákosi-korszak még az illusztrációk tekintetében is milyen élesen elkülönül egymástól. Magától értetődően Dózsáról egyetlen kép sem jelenik meg a Horthy-korszakban. Az ország szovjetizálása idején először a kivégzését ábrázoló képek láthatók, majd 1948-tól egyre több olyan térképet találni, amelyek az egyes események lefolyását ábrázolják. Derkovitsnak a „paraszság szabadságharcáról” készített fametszet-sorozata a legtöbbet használt illusztráció, amely kompozícióját, ritmusát tekintve rendkívül hatásos.

A Rákosi-korszakban nemcsak a tankönyvek szövegét változtatták meg úgy, hogy az a politikai hatalom céljait szolgálja, hanem az illusztrációkat is a politikai igényeknek megfelelően módosították. A magyar történeti hagyományban, illetve a kommunista történelmi legitimációban is a leghangsúlyosabb '48 kultusza.³⁸⁹

A könyvek *Kossuth ceglédi toborzó beszéde* címmel közölnek egy képet, amely állítólag Szemlér Mihálytól származik. Azonban tudunkkal Szemlér Mihálynak nincs olyan rajza, amely előképül szolgálhatott volna a tankönyv illusztráció „alkotóinak”.³⁹⁰ Az illusztráció viszont szinte teljes mértékben megegyezik Franz Kollarz: *Kossuth Lajos önkénteseket toboroz a független magyar hadseregbe, Cegléd, 1848. szeptember 24.* című képével.³⁹¹ (4. ábra) Az eredetivel egybevetve a képet, még számos változtatás is kitűnik, vizuálisan is fokozatosan helyet foglal magának a politikai hatalom által névlegesen preferált társadalmi réteg: a paraszság. Hiszen a tankönyvek interpretációja szerint a szabadságharc attól lett sikeres, hogy a paraszság mellé állt, s annak céljaival azonosult.

Először érdemes néhány figyelmes pillantást vetnünk az eredeti műre, hogy lássuk, milyen változtatásokat hajtottak végre rajta az idő múlásával. Elsősorban Kossuth hallgatóságának a társadalmi összetételére kell koncentrálnunk, amelyet Franz Kollarz rajza nagyon részletesen ábrázol. Kossuth a nagy tömeg előtt szónokol, a háttérben jobb oldalt a Szent Kereszt római katolikus templom, bal oldalt a ceglédi Református Nagytemplom látható, amelynek ekkor még a mainál jóval alacsonyabb sátor tetős kupolája volt, és a tornyokat is ilyen tetőszerkezet fedte, mint ahogy az a rajz is mutatja.³⁹² A szónoklaton résztvevők ruhája, hajviselete alapján egyértelmű, hogy a hallgatóság többsége a tehetős és kevésbé tehetős nemesség, polgárság köréből kerül ki, mentével, csizmával, nadrággal. A ruházatnál jól elkülönül az abszolút kisebbséget képező

³⁸⁹ A tankönyv illusztrációk között megjelenik Bem, illetve Gábor Áron ágyúöntő műhelye, emellett a Kossuth-bankók, a tizenkét pont, a nemzetőrök és a honvédek, illetve azoknak a nőknek az arcképei, akik katonaruhákban harcoltak.

³⁹⁰ Szemlér Mihály tankönyveket is illusztrált a XIX. század végén, többek között a Kuttner Sándor – Szuppán Vilmos által jegyzett, már többször hivatkozott könyvet.

³⁹¹ Gergely 1988:22.

³⁹² A református templomnak ez a tetőszerkezete csak 1871-re készült el. Ebből látható, hogy az osztrák festőművész e rajzán a későbbi már kész állapotot vetíti vissza a forradalom idejére. Hiszen a templomépítés pont a szabadságharc miatt félbe maradt. <http://www.templom.hu/phpwcms/index.php?id=127,168,0,0,1,0>

paraszság, amely ki- illetve befordított cifraszűrben került megjelenítésre, hosszú hajviselettel és bajusszal. Csupán öt-hat parasztot lehet megfigyelni, akik azonban a kompozíció tekintetében – mivel Kossuth lába előtt térdelnek –, nagyon markánsan kiemeltek. Összességében elmondható, hogy a paraszság csak jelzés értékű a grafikán. Ábrázolásuk nyilván azzal is összefügg, hogy a művész számára e viselet megjelenítése érdekes, „egzotikus” volt.

A tankönyvek igényeiknek megfelelően változtatták meg Kossuth hallgatóságának társadalmi összetételét. Szinte alig manipulált kép található az egyik 1948-as tankönyvben is, amely csupán a képkivágást, illetve, alig érzékelhetően a háttérrel változtatta meg, valamint az ülő, guggoló parasztokat „állította fel”. A közönség eredeti társadalmi összetétele megmarad. (5. ábra) A kép 1950-ben már egy kicsit idomított változatban tűnik fel a negyvennyolcas fejezet illusztrációjaként. Kossuth kiemelkedik a tömegből, s feltűnik a nemzeti zászló is, amely az eredetin nincs ott (6. ábra). A rajzolók megváltoztatták a kompozíciót, s olyan képkivágást próbáltak alkalmazni, amelyben még ott vannak az előkelőbb öltözetet viselők, de már hangsúlyosan jelen van a paraszság is. 1952-ben új illusztráció jelenik meg, amelynek távoli előde úgyszintén a már tárgyalt Kollarz mű (7. ábra). Benne már csak elemeiben köszön vissza az eredeti kép. A háttérben levő templom már jóval kisebb lett, holott az eredetin még nagyobb volt, mint a szónokló Kossuth. A hallgatóság körében már oly nagy számú a paraszság, hogy más, markánsan nemesi, nem paraszti öltözetet viselő személy, Kossuthot leszámítva szinte nincs is a képen. A paraszság lelkesedését, elszántságát, a szabadságharc ügyének fegyverrel való támogatását mutatják, mindkét illusztráción feltűnő „fegyverek”, így elsősorban a kiegyenesített kaszák is. Látványosan eltűnik az 1952-es képről a kard, amelyet már csak Kossuth visel, s amely mind az eredeti, mind a már manipulált 1950-es képen – mint a nemesi öltözet eleme – megtalálható. Ezen az illusztráción nyilván a nemzeti hovatartozás hangsúlyozása végett már két zászló is került.

Az 1958-ban kiadott tankönyvben érdekes visszarendeződés figyelhető meg – mint ahogy azt a már bemutatott szövegek is mutatják –, visszatérnek az eredeti képhez s azon csak egészen minimális változtatásokat hajtanak végre, megtartják az eredeti kompozíciót és képkivágást. A nemesség is visszakerül szinte az eredeti arányban, eltűnik a nemzeti zászló, a kiegyenesített kaszákból is csak egy-két hírmondó marad (8. ábra).

A képekhez kapcsolódó képaláírások sem hanyagolhatók el. A képaláírás egyben értelmezi a képet, a vizuális látványon túlmutató jelentési kontextusba helyezi. Azt, hogy ennek milyen fontos szerepe van, az NDK és az NSZK tankönyveinek az 1953-as népfelkelést bemutató illusztrációi is bizonyítják, hiszen az egyik eseményről készült fotó mind a két ország tankönyvében szerepel. A „keleti” tankönyvben az egyértelmű cél az, hogy elrettentsen, ennek megfelelően olyan képet közölnek, amely kellőképpen alátámasztja, megerősíti a tankönyvek szövegét. A felkelésről általában az égő Colombushaus képét közlik. A hatásosságot szem előtt tartva, az egész képet uraló füst és láng illetve az erősen megrongálódott épület látható, alatta a következő képfeliratok olvashatóak: „Fasiszta gengszterek 1953. június 17-én közvetlenül a nyugat-berlini határnál található Potsdamer téren Colombushausban a HO-áruházat felgyújtották”.³⁹³ Az 1961-es tankönyvben még csak az utcát betöltő nagy füst gomolyog, a következő felirattal: „Ügynöksapatok – a mi kettévágott fővárosunk amerikai szektora által szervezve – gyújtogatással, terrorral és gyilkolással zavarják a békés munkát. A képen a Potsdamer tér látható 1953. június 17-én”.³⁹⁴ A képaláírások azt sugallják, hogy az épület Nyugat-Berlinhez való közelsége miatt került felgyújtásra, ez nyilván azt is alátámasztja, hogy a forrás interpretációja szerint onnan indult ki az egész „puccs”. Másrészt az épület civil,

³⁹³ Doernberg 1967:180.

³⁹⁴ Doernberg 1961:317.

szolgáltató jellegét hangsúlyozzák, azt emelve ki, hogy áruház volt. Az NSZK-ban az 1971-ben kiadott könyvben ugyanez az épület látható teljesen másik szögből, úgyszintén lángokban, de azok már nem töltik ki az egész képet, s a feliratból az is kiderül, hogy miért került felgyújtásra. Keleten ezt teljesen elhallgatják, hogy a néprendőrség egy körzete is itt volt.³⁹⁵ Ebből már jóval inkább érthetővé válik, hogy minden valószínűséggel azért gyújtották fel az épületet, mert – a diktatúrát kiszolgáló – rendőrséghez kötődött. A nyugati tankönyvek általában ritkábban közölnek képet az eseményekről.

A Kádár-korszakban az 1956-os forradalom illusztrálásánál, ugyanolyan (kép)szerkesztési elv figyelhető meg, mint amelyről az NDK-val kapcsolatban szövegtünk. Cél az, hogy a tankönyvek szövegét a lehető legelrettetőbb képekkel erősítse a tanulóban. A hatvanas évekre jellemző, hogy csupán egy képet közöl az eseményekről vagy egyet sem. Ekkor többnyire a Köztársaság téri pártház ostroma jelenik meg, illetve az ottani kivégzések. Ahogy az évek múlásával egyre nő az eseményeket tárgyaló fejezet, úgy nő az illusztrációk száma is. Így a megostromlott rádió épülete, a könyvek elégetése is feltűnik, sőt a lincseléseket, kivégzéseket is megjelenítik. A könyvek általában ugyanazokat a képeket közlik, csupán a képaláírások változnak pl.: „Fehérterror 1956-ban Budapesten”,³⁹⁶ „Az ellenforradalmárok a pártra mérték a fő csapást: a Budapesti Pártbizottság székháza az ellenforradalmi rombolás után”.³⁹⁷ Az egyik, 1983-ban kiadott tankönyv kontrasztba állít két fotót. A forradalom ideje alatt nyomtatott plakát képe adakozásra szólít fel: „Forradalmunk tisztasága megengedi, hogy így gyűjtsünk mártírjaink családjának”.³⁹⁸ A fotó által hordozott pozitív jelentést, s a hozzá fűzött szöveget igyekszik a politikai hatalom akarátának megfelelő jelentéstartalommal ellátni a képfelirat: „Az írószövetség plakátja még a forradalom tisztaságáról fantáziál”.³⁹⁹ E fénykép mellé helyezték el elrettentésként a Köztársaság téri lincselés egyik kockáját.

Mind a Német Demokratikus Köztársaságban, mind pedig hazánkban, a tankönyvekben azonos szisztéma szerint válogatták az illusztrációként szolgáló fényképeket. Mindkét országban az ellenforradalomként, puccsként definiált cselekményeket követően az új rend megszilárdulását, a biztonságot kellett sugallniuk. Ennek első lépéseként a fegyveres, zászlós katonai egységekként felsorakozó munkásőrök fényképeit láthatjuk mind a két ország tankönyveiben, nyilvánvalóan az „új” rend védelmét, s erejét szimbolizálva.

A második világháború után hazánkban a fokozatosan berendezkedő politikai hatalom ideológiájának megfelelően átirított tankönyvekben az illusztrációk öt csoportba sorolhatóak. Vannak fotók, illetve fényképekről, festményekről készült rajzok, plakátok – pl. a 3 éves terv – újságcímlapok – többnyire csak fejlécek, mint pl. Szabad Nép –, s a karikatúrák, amely utóbbiak általában az ellenséget gúnyolják ki.⁴⁰⁰

Az 1945 utáni források illusztrációi is általában a politikai hatalom vizuális propagandájának tekinthetők – különösen a „felszabadulást” követő időket tárgyaló fejezeteknél –, így főleg a háborús károkat, az újjáépítést, a földosztást, gépesítést stb. ábrázolják.⁴⁰¹ A negyvenes évek legvégén hazánkban a VIII. osztályos tanulók számára

³⁹⁵ Deißler – Krieger – Makatsch 1971:271.

³⁹⁶ Balogh – Mann 1983:162.

³⁹⁷ Csizsér – Sári 1966:192.

³⁹⁸ Jóvérté 1983:189.

³⁹⁹ Jóvérté 1983:189.

⁴⁰⁰ A második világháborút követő idők illusztrációit tekintve, rendkívül jellemző, hogy mindegyik tankönyvben szerepel a Szabadság szobor, ami tulajdonképpen magyar felszabadulási emlékműnek tekinthető. A német forrásokban természetesen úgyszintén megtalálható a Berlinben álló ugyanilyen emlékmű. *Lehrbuch für den 1952*:290.

⁴⁰¹ A forrásokban más helyeken is lecsapódik az újjáépítési propaganda. Megjelenik a tankönyvekben is, azonban nemcsak a negyvenöt utáni, hanem a tatárjárás után IV. Béla idején is, amellyel egyértelműen

kiadott tankönyv egyfajta prototípusnak tekinthető. Benne jelennek meg – egyelőre még csak rajz formájában – az előbb említett témák, amelyek szerepét a hatvanas évektől kezdve a rendkívül rosszminőségű fotók veszik át. Az első ilyen jellegű illusztrációk már két 1948-as tankönyvben is megtalálhatók, képi megfogalmazásuk eltérő, még talán valamivel kezdetlegesebb, azonban mondanivalójuk teljes mértékben megfelel az itt bemutatottaknak. (9. ábra)

A rajzokról csupán annyit érdemes megjegyezni, hogy egyértelműen a propaganda vizuális megnyilvánulásainak tekinthetők. Az első kép: *A felszabadulás után* címmel az óvóhely elhagyását ábrázolja, ugyanakkor már utal az újjáépítésre is (10., 11. ábra). Nyilván azt szolgálja, hogy megfelelő kontextusba helyezze a képen látható egyik épület falán elhelyezett kommunista röplapot: *Ha élni akarsz, költözz fel a pincéből, mosakodj, takaríts, dolgozz! Magyar Kommunista Párt.* Az ezt követő illusztráció a földosztást mutatja, azt a sokszor megragadott pillanatot, amikor a földet kimérik. A kép középpontjában éppen az igénylő nevét jelző kis táblát szúrják a földbe, ennek felirata azonban úgyszintén nem semleges, hiszen a politikai hatalom társadalmi bázisára a szegényparasztságra utal: Igénylő: *Jobbágy János, Kistelek, Szegénysor* (13. ábra). Érdekes, hogy az 1948-ban megjelent, ugyanezt a jelenetet ábrázoló illusztráció készítésekor még nem töltötték meg – a már említett közvetett politikai tartalommal – ezt a kis táblácskát. Így arra még semleges felirat került: Igényelte: *Joó János, Pomáz Új u. 4.* (12. ábra). A német tankönyvek úgyszintén illusztrálják a földosztást. Egy egészen más kompozícióban, de szintén a földtulajdont jelölő tábla kerül leszúrásra, amelynek felirata F. Drescher. A névválasztás – Drescher (Cséplő) – szintén céloz a preferált társadalmi rétegre, a parasztságra. (14. ábra)

A munkásságot ábrázoló képeken már feltűnnek a kor ember ideáljára oly jellemző arányok, az erős, robosztus testalkat. A kép nyilván a közlekedés újjáépítését is propagálja, hiszen az a sín pályát helyreállító munkásokat ábrázol: *A munkásság emberfeletti áldozatos munkájával indult meg az újjáépítés* címmel. (15., 16. ábra). A tankönyvben levő illusztrációk sorát a személyi kultusz elvárásainak megfelelően Rákosi képmása zárja, az ezt megelőző kép pedig már részben úgyszintén az ő személyéhez kötődik *Asszonyok tüntetése a forint ellenségei ellen* címmel. A demonstráción felvonultatott transzparenszek közül a legjobban láthatónak a felirata 1949-ben még *Megvédjük a forintot!*, majd 1953-ra – a totális személyi kultusz lecsapódásaként – *Rákosi adta a forintot!-ra* változik. A korábbi képen még a nemzeti zászlók is feltűnnek, ekkora azonban helyüket vörös zászlók veszik át. (17., 18., 19. ábra)

A fényképeken, rajzokon feltűnő táblák, feliratok minkét esetben azt szolgálják, hogy a jelentéstartalmat megerősítsék, egyértelműsítsék. A Német Demokratikus Köztársaság tankönyv-illusztrációin a rajzokat szintén úgy készítették el, hogy azokon különféle feliratok elhelyezésére alkalmas táblák legyenek. A tankönyv illusztrációk manipulálásának egy fénykép is áldozatul esett, címe: *Munkanélküliség Nyugat-Németországban* (20. ábra). Célja, hogy a tanuló ifjúság számára elrettentő képet fessen a nyugati állapotokról. A fotó azonban pontosan az ellenkező hatást érthette el, hiszen első ránézésre világos, hogy három-négy darabból rakták össze.⁴⁰² Valószínűleg az utcarészlet háttérét és az előtérben álló férfit is két külön fotóból vágták ki. A férfi vállán álló gyerek egy harmadik fotóból származhat, hiszen ha jobban megnézzük, a kisfiú nem áll a férfi vállán, hanem sokkal inkább olyan, mintha lebegne. A gyerek arca nevet, méghozzá

egyfajta párhuzamot próbáltak vizuálisan is állítani. Ezt támasztja alá az is, hogy a negyvenes évek végén, és 1950-ben, néhány tankönyvben – többféle változatban megjelenő – feltűnő illusztráció az ötvenes évek első harmadára eltűnik. Ezzel jelezve azt is, ekkor már jóval kevésbé volt aktuálpolitikai, történelmi párhuzamképző szerepe a képnek.

⁴⁰² *Lehrbuch für den 1952:358.*

annyira, hogy jobb kezével el is takarja a száját. Egy ilyen viháncoló gyerekkel nyilván nem lehetett elég hitelesen szemléltetni a nyugatnémet sanyarúságot. Ezért a fénykép „alkotói” valószínűleg úgy gondolták, hogy egy a mindenki számára egyértelmű táblával fogják a fénykép jelentéstartalmát erősíteni, s azt a címhez igazítani. A tábla felirata „Ki ad apámnak munkát?” már egyértelműen a munkanélküliségre utal, s azt is megtudhatjuk, hogy a fotómontázs elméletileg apát és fiát ábrázolja.

A karikatúrák először a második világháborút követően jelennek meg a tankönyvekben. Ezeket általában a korabeli plakátok, röplapok vagy vicclapok alakjaiból emelik át. A karikatúrákon Churchill, Mussolini vagy éppen a keresztény-burzsoának bélyegzett magyar kormányok tűnnek fel. Egy 1951-ben kiadott, a történelemtanítás módszertanát tárgyaló könyv rávilágít arra, hogy mi volt a szerepük: „A reakciós történelmi személyiségek esetében úgy járunk el helyesen, ha karikatúrákat mutatunk róluk... De ezekben az esetekben a gyermekek előtt mindig rá kell mutatni arra, hogy a kép karikatúra (az illetőt nevetséges alakban ábrázolja) és nem igazi kép”.⁴⁰³ Ezekkel a torz képekkel állnak szemben azok az illusztrációk, „képzőművészeti alkotások” amelyek már olyan személyekről készültek, mint Lenin, Sztálin.

Az 1945 után kiadott magyar történelem tankönyvek esetén nemcsak szövegüket, hanem képanyagukat tekintve is beszélhetünk az előző politikai rendszerek és társadalmi berendezkedések kritikájáról. Az osztályharcos szemléletnek megfelelően a képek túlnyomó többségben különféle társadalmi, rétegek – mindenekelőtt a parasztság – elnyomását, kiszolgáltatottságát, különféle módon való sanyargatását ábrázolják: mint a toborzást, a deresre húzást, a kivándorlást, a kubikusok munkáját, a falvak pusztítását. Különösen jellemző ez mind a dualizmust tárgyaló fejezetekre, mind pedig a Horthy-korszak képanyagára, ahol elsősorban a társadalmi konfliktusokat, ellentéteket pelligerizik ki. Ezzel a két korszakkal állnak szemben a Tanácsköztársaság-illusztrációk, amelyek ritka kivételként boldogságot, jólétet igyekeznek sugározni. A Tanácsköztársaság és a Horthy-korszak – Rákosi-korszakból származó – képanyagát egymás mellé állítva ez a szerkesztési elv különösen kitűnik. Mindenben az ellentétet hangsúlyozzák, verbális vagy vizuális eszközök segítségével, pl. egy egész oldalt elfoglaló hatalmas hirdetés reklámozza a Tanácsköztársaság ideje alatt, hogy: „Aki tanoncát tettelegesen bántalmazza, forradalmi törvényszék elé állítandó”.⁴⁰⁴ A tankönyvek a Horthy-korszakot tárgyaló fejezetében található egy olyan kép, amin a mester éppen a tanoncát tettelegesen bántalmazza, ahogy a képaláírás is hirdeti: „Az ellenforradalom győzelme után ismét megengedték a tanoncok verését. »Egy 1922-i törvénycikk kimondta: Megengedhető a tanoncok testi fenyegetése«” (21., 22. ábra). A Tanácsköztársaságot a tankönyvek képe és szövege nem véletlenül tüntette fel „humánus”, „gyerekbarát” rendszerként. Ennek ellentétéként Horthy-korszakról olyan illusztrációkat közöltek, amelyek a szegény – mindig szakadt ruházatban megjelenő – gyerekek iskolából való kizárását mutatják: „A dolgozók gyerekei elől el volt zárva a tanulás és művelődés útja”⁴⁰⁵ (23., 24. ábra). Abból a célból, hogy a Horthy-korszakról minél rosszabb, elrettentőbb kép tudatosuljon a nebulókban, csak olyan illusztrációk kerültek a tankönyvekbe, amelyek társadalmi konfliktusokat ábrázoltak. Ezeken túl elsősorban sztrájkokat és csendőroket, a nélkülöző, munkanélküli dolgozókat jelenítették meg. Ez a válogatási stratégia szöges ellentétben áll a

⁴⁰³ Karcov: *A történelemtanítás módszertana az alsó osztályokban*, 1951:152-153. Idézi Szabó 2000:41.

⁴⁰⁴ Zsigmond – Feuer – Heckenast – Karácsonyi 1949:193.

⁴⁰⁵ Szöges ellentétet alkot a Tanácsköztársaság oktatási elképzeléseit rendkívül pozitív színben, hosszan tárgyaló korábbi fejezetekkel.

„felszabadulás” utáni idő illusztrációival, amely utóbbiak egyértelműen pozitív képet igyekeztek sugallni a gondoskodó politikai hatalomról.⁴⁰⁶

Érettségi tételek: a lojális történelemszemlélet fokmérői?

A vizsgakérdések, mint történeti források hátránya, hogy a tétel címénél többet nem tudunk, így egészen pontosan nem vagyunk tisztában azzal, milyen tananyag visszaadását kérték a diáktól az adott iskolában.⁴⁰⁷ De a tételek az eddig vizsgált (már az alapfokú oktatás anyagaiban is fellelhető) történelemszemléletet tükrözik vissza, így ez elemzések alapján körülbelül behatárolható, hogy egy-egy feladat milyen tananyagot takart.⁴⁰⁸

A dualizmus korából 275 tétel állt rendelkezésünkre. Az eddig vizsgált hazai tankönyvek alapján az a benyomásunk támadt, hogy a vizsgált politikai korszakok közül ez volt a leginkább ideológiamentes. Egyedül 1848 tudatos elhallgatása az, ami kezdetben ezeknél a forrásoknál is nyilvánvaló.⁴⁰⁹ A tankönyvek elemzéséből is világos, hogy a 48-as eseményekhez való viszony fokozatos, lassú átalakuláson megy keresztül a dualizmus korszakában, a kezdeti hallgatás oldódni látszik. Így már a huszadik század első éveiben, ha nem is kifejezetten sok, s ha nem is jellemző, de már vannak olyan tételek, amelyek a forradalommal foglalkoznak. 1903-ban már két tételt is találunk a forradalommal kapcsolatban, az első inkább jogtörténeti, míg a második irodalomtörténeti megközelítése a témának.⁴¹⁰ Ezekkel megtört a hallgatás jege. Ezt az időszakot megelőzően mindegyik tétel kerüli ezt a kérdést, igyekszik teljesen kihagyni ezen eseményeket. Ezzel szemben szinte alig van, amelyik a kiegyezéssel foglalkozik, s így a fennálló politikai berendezkedést, annak vezetőjét propagálná – vagy annak egyes céljait hirdetné. Egyetlen olyan tétel sincs, ami kifejezetten név szerint Ferenc Józseffel foglalkozna, ellentétben a Horthy-korszakkal, ahol lehet olyan tételt találni, ami közvetve tárgyalja a kormányzó személyét. S éppen csak

⁴⁰⁶ Fontos szerepe van az iskolai tankönyvek által hordozott képanyagnak, amelyet megfelelő céllal válogattak össze, s amely rögzül a diákok fejében. Csupán egy példa erejéig egy olyan illusztrációról van szó, amely a két világháború között jelent meg Németországban egy tankönyvben, s lesújtó képet festett az Oroszországból visszavonuló francia csapatokról. Melitta Maschmann visszaemlékezése szerint, amikor értesült róla, hogy hazája, Németország megtámadta a Szovjetuniót, pontosan erre a képre asszociált. Azonban Maschmann-nál, ellentétes hatást ért el, a franciák gyávaságát, megfutamodását nem megerősítette benne, hanem ellenkezőleg, a tankönyv elrettentő képe alapján arra gondolt, hogy hazája is ilyen sorsra juthat: „Milyen sors várt Napóleonra Oroszországban? Az népiskolai tankönyvben, volt egy szörnyű kép az orosz télben visszavonuló francia katonákról... Hitler ki tudná csikarni azt, amit Napóleonról megtagadtak?” (Maschmann 1963:95).

⁴⁰⁷ A könyv a tétel címe, és kiadásának éve mellett az iskola nevét is tartalmazza. A fent említett probléma iskolai értesítők bevonásával lenne megoldható.

⁴⁰⁸ A tételek vizsgálatával foglalkozó fejezetben, a főszövegben található idézetekre mindig pontosan oldalra, míg a lábjegyzetben található legérdekesebb és a korra legjellemzőbb, csupán illusztrációként felsorolt címeknél csak a korszakok oldalszámait megjelölve fogunk hivatkozni. Ennek megfelelően a dualizmus kora 5-27. oldal, 27-53. a Horthy-korszak, s ezt követően az 57. oldalig az 1945 utáni korszak tételeit jelöljük.

⁴⁰⁹ Kik törekedtek a magyar történelemben (1848-ig) a nagy reformeszmék végrehajtására, miben állottak e reformtörekvések? | A hazai alkotmány vívmányai az 1825-ös országgyűléstől 1848-ig. | A magyar többség helyzete a legrégebb kortól, 1848-tól. | A magyar alkotmány fejlődése 1848-ig (Jáki 2000:5-27).

⁴¹⁰ Már 1902-ben is kiadtak egy tételt az Országos Nőképző Egyesület Leánygimnáziumában *Szabadságharcaink* címmel, így az is elképzelhető, hogy már e tétel keretében tárgyalni kellett a '48-as szabadságharcot a diákoknak. 1903-ban *Az 1848-as törvények és az A szabadságharc leverése* után következő idők közhangulata az egykorú magyar költészet tükrében (Jáki 2000:20). Petőfi Sándor, mint az 1848/49-es magyar szabadságharc költője (Jáki 2000:25). Ezt követően is, több tétalcímbe csak 1848-ig kell a tanulóknak az eseményeket tárgyalnia, de ekkor már sokkal inkább korszakhatárként kell ezt értelmeznünk, mint a tabusítás egyik formájának, hiszen már vannak olyan tételek, amelyek ezzel az eseménnyel foglalkoznak, még akkor is, ha nem lehet konkrétan olyannal találkozni, amely direkt a szabadságharc menetét tárgyalná.

egy-két tételt lehet találni, amely a kiegyezéssel foglalkozik.⁴¹¹ A forrás hátrányaként említettük, hogy nem tudjuk pontosan, mit tartalmaztak a tételek, így azt sem tudjuk, hogy az 1891-ben kiadott meg „*A magyar nemzet ezredéves ünnepén ki lesz a század utolsó legkiemelkedő alakja*”⁴¹² címmel kiadott tétel pontosan kit is takart. Elképzelhető, hogy esetleg Ferenc Józsefre utal, de az is lehet, hogy a diák maga választotta ki, kiről beszél. Ezt követően több gimnáziumban is adták ezt a tételt egészen a századfordulóig. 1895-ben bizonyára már egy király személyére vonatkozóan pontosították: „*A magyar nemzet ezredéves ünnepén a magyar királyok közül melyik lesz a legkimagaslóbb alak*”.⁴¹³ Bár ez a konkretizálás szerintünk sokkal inkább egy másik királyra, Szent Istvánra, mint Ferenc Józsefre vonatkozott.

A legtöbb érettségi tétel Széchenyi munkásságával foglalkozik, de nem tekinthető soknak, mert ez mindössze 10 db a megvizsgált 275-ből. A tanulónak általában mint nagy államférfit, mint az Akadémia alapítóját kellett „dicsbeszédben” méltatnia. Majd őt követi Mátyás király, akivel csupán kilenc tétel foglalkozik, majd Nagy Lajos, István király és Mária Terézia (ugyancsak öt-öt tétel). Zrínyi, II. József, Eötvös József négy-négy tételben szerepel. A századforduló felé, de főképpen a századfordulót túllépve előfordul egy-két Kossuthal és Petőfivel foglalkozó tétel.⁴¹⁴

A nagy történelmi események és személyek bemutatásán túl az aktuális eseményekkel,⁴¹⁵ problémákkal több tétel foglalkozik, pl. a kivándorlással: „*Lehet-e olyan erős a haza szeretete, hogy minden körülmény között meggátolja a kivándorlást?*”.⁴¹⁶ 1892-ben, vagy 1878-ból: „*...végeképp csak akkor vándoroljon ki, ha a hazában nem tud kenyeret és jövőt keresni*” címmel kellett a tanulóknak fogalmazást írniuk.⁴¹⁷ A világháború elkezdődésével az érettségi tételek között is találunk már olyanokat, amelyek ezt a témát dolgozzák fel: „*Nemzetünk legfontosabb haditényei íróink feldolgozásában*”,⁴¹⁸ vagy éppen „*minő erényeket és bűnöket váltott ki az emberek lelkéből a mai világháború*”,⁴¹⁹ de jellemző, hogy szinte mindegyik tételben a harcot és a küzdelmet mutatja be.

A Horthy-korszakban a Trianonnal vagy a revíziós gondolattal foglalkozó tételeket három csoportra lehet osztani. Ezek közül az egyikben, a trianoni döntés cáfolatát, annak elítélését kellett adnia a diáknak.⁴²⁰ Mivel a hatalomnak az egész ideológiája és politikája e

⁴¹¹ A kor politikailag lojális történelemszemléletének megfelelően idomított érettségi kérdések rendkívül kis számban fordulnak elő: Hazánk érintkezése Ausztriával különös tekintettel a két ország mostani viszonyaira. | A magyar nemzet királyhűségének legszebb megnyilatkozásai a Habsburg-ház válságos viszonyai között. | Ausztriához való viszonyunk történeti fejlődése. | Mennyiben járultak hozzá a magyarok a Habsburg család hatalmának megszilárdulásához? | Deák Ferenc és a kiegyezés (Jáki 2000:5-27).

⁴¹² Jáki 2000:9.

⁴¹³ Jáki 2000:13.

⁴¹⁴ Kossuth neve összesen három tételben szerepel, Petőfié pedig csupán egyetlenegyben.

⁴¹⁵ 1896 táján az ünnepséggel több tétel is foglalkozik.

⁴¹⁶ Jáki 2000:10.

⁴¹⁷ Különös módon a két tétel kiadása között eltelt majdnem tizenöt év alatt megváltozott a kivándorláshoz való viszony. Míg az egyik tétel azt végső esetben elfogadja, addig a másik már arra szólít fel, hogy azt semmiképpen se tegyék meg (Jáki 2000:5).

⁴¹⁸ Jáki 2000:26.

⁴¹⁹ Jáki 2000:27.

⁴²⁰ A magyar nemzet joga eredeti országhatáraihoz | Ne bánts a magyart | Hiszek Magyarország feltámadásában | Párhuzam Trianon és Mohács között | Magyarország területének változása Szent Istvántól Trianonig | Mire tanítja a magyar történelem a szomorú jelen ifjúságát? | A nagyobb lélekszámú magyarországi nemzetiségek (német, tót, horvát, szerb, oláh) története és magatartásuk a múltunk folyamán | Történelmi jogunk hazánk területi épségéhez | A dunai probléma és a magyar kérdés | Gondolatok hazám térképe előtt | Muhi Mohács Trianon | A magyar nemzet történi joga hazájához. | Hogyan épült újjá az ország Trianon után | Történelmi jogaink Erdélyben | A Trianon húsz esztendő hazafias lírájának hangulatában | A

kérdés köré csoportosítható, nyilvánvaló, hogy a tanulónak a lojális történelemszemléletnek megfelelően kellett e kérdésről nyilatkoznia. A második csoportba sorolhatók azok a tételek, amelyek már a revízió sikerét hirdetik, a visszacsatolt területekkel foglalkoznak. Szinte mindegyik évben adtak ki olyan tételt, amely ezekkel a területekkel vagy azok történelmi szerepével kapcsolatosak. Ezt a tendenciát jellemzi az, hogy 1941-től kezdve nem jelenik meg több ilyen jellegű tétel, mivel ekkor megállt az ország területi gyarapodása.⁴²¹ A korszaknak nemcsak a trianoni döntés volt érzékeny pontja, hanem az egykori nemzetiségek értékelése is a hozzájuk való hajdani viszony megítélése is. Ennek megfelelően a harmadik csoportba sorolhatóak azok a tételek, melyek a török kor utáni betelepítést, a nemzetiségek kialakulását, az etnikai viszonyok ártrendeződését veszik górcső alá. A tételek tárgyalásakor minden valószínűséggel ki kellett térni Trianonra, mint következményre. Úgyszintén revíziós felhangja van azoknak a tételeknek is, amelyek a „magyar faj” történelmi küldetését, hivatását, világtörténelmi szerepét hangsúlyozzák, legfőképpen a Kárpát-medencében. A rezsim történelemszemléletét illusztrálják azok a tételek, amelyek azt a régi hasonlatot elevenítik fel, miszerint Magyarország a nyugati civilizáció, műveltség és a nyugati kereszténység védőbástyája, a kelet „barbárságával” és elmaradottságával szemben.⁴²²

Külön tételcsoportként lehet elkülöníteni azokat, amelyek a diákok tudatában kifejezetten a barátok és ellenségek rögzítését szolgálják, persze az aktuálpolitikai céloknak alárendelve. A tételek – hogyha nincs is benne a címükben, hogy ellenségek – mindvégig a szlávokra gondolnak. Az egész szlávsgot úgy mutatják be, mint a magyar nemzetre kifejezetten káros népeket.⁴²³

Az ellenségek mellett a barátok definiálásra is sor kerül, akikkel persze legegyszerűbb módon a jelenlegi jó viszony múltba visszavetítésével próbálkoznak. A tételek főleg az olasz-magyar barátságot emelik ki. Ez sem tekinthető véletlennek, hiszen a Horthy-rendszer mindvégig jó kapcsolatokat tartott fenn a Mussolini vezette Olaszországgal. A tételek címéből az tűnik ki, hogy ezt a barátságot megpróbálták némi történelmi legitimációval is alátámasztani.⁴²⁴ Az aktuális ideológiától mentesebbnek

Trianon elleni küzdelem lehetősége és módja a népiskolai történelemtanításban | „...nagy volt hajdan magyar, Nagy volt hatalma birtoka...” | Magyarország területi változásai | Történelmi katasztrófáink okai. | A balkán, mint magyar élettér (Jáki 2000:27-53).

⁴²¹ Magyarország területi változásai napjainkig | A délvidék a magyar történelemben | Erdély szerepe a magyar történelemben | A Felvidék Magyarország történetében | Tanulságok a csehszlovák idők kisebbségi életéből a mai magyarok számára | A visszatért területek jelentősége az önellátás szempontjából 1941 / Magyar Húsvét a Bácskában 1941-ben. | Megnagyobbodott országunk kisebbségi problémái 1941 (Jáki 2000:27-53).

⁴²² Magyarország, mint nyugat védőbástyája | Magyarország a nyugati műveltség védőbástyája. | A magyarság kettős küzdelme Kelet barátságával és Nyugat elnyomásával, megnevezésével szemben. | A magyarság küldetése közép Duna medencében | A magyarság szerepe a Duna medencében | Hogyan állott hazánk ezer éven át a nyugat-európai eszmék és intézmények szolgálatában és védelmében | Nemzetünk elhivatottsága múltban és jelenben. | A magyar nemzet történelmi hivatása | A magyarság szerepe a Duna-völgyében. | A magyarság államalkotó és államfenntartó szerepe | Magyarország, mint a nyugati kereszténység védőbástyája | Magyarország, mint a kereszténység védőpajzsa. | Mit tettünk Európáért és Európa mit tett értünk? (Jáki 2000:27-53).

⁴²³ A dákok-románizmus hatása nemzeti történelmünkre | Oláh nemzeti törekvések hazánkban | Óslakók-e Erdélyben a románok? | A szláv gondolat (pánszlávizmus) hatása a magyar történelemre | A szlávok szerepe a magyar történelemben | Erdély és románok | Történelmi jogaink Erdélyben (Jáki 2000:27-53).

⁴²⁴ A magyar-olasz kapcsolatok a honfoglalástól napjainkig | A magyar-olasz barátság történelmi háttere | Az olasz-magyar összeköttetések múltja és jelene | Magyarország és Itália politikai kapcsolata | Hazánk szellemi és politikai kapcsolata az olasz néppel | Magyarország kapcsolata Olaszországgal a múltban és a jelenben 1939 (Jáki 2000:27-53).

tekinthetők azok a tételek, amelyek a lengyel-magyar barátságot taglalják.⁴²⁵ Az utolsó ilyen témájú tétel 1939 nyarán jelent meg utoljára. Bizonyára a változó külpolitikai eseményeket követve, mert utána megszűnt Lengyelország mint önálló állam, s a német nyomás alatt álló Magyarországon bizonyára nem lett volna baráti gesztus olyan tételeknek a kiadása középiskolákban, amelyek a németek által leigázott baráti néppel foglalkoznak. A magyar-német barátsággal csupán két tétel foglalkozik, pontosabban egyik tételben sem szerepel a barátság, csupán a semleges „viszony” kifejezés: 1937-ben, illetve 1928-ban.⁴²⁶ Ebből is látszik, hogy nem mindig az éppen pillanatnyi külpolitikai orientációnak megfelelő tételeket adnak ki, de szerintünk ennek az lehet az fő oka, hogy a tételgyűjtemény nem teljes számban tartalmazza a korszak érettségi tételeit. Az *ellenség* és *barát* tételek mind azt a célt szolgálják, hogy a jelenben meglévő jó viszonyt megpróbálják már a szocializáció kezdetén tudatosítani a diákságban. A politikai berendezkedés legitimálását és erősítését – s nem utolsósorban bizonyára a kormányzó kultuszának a terjesztését – szolgálják azok tételek, amelyek a kormányzóság múltjával illetve jelenével foglalkoznak.⁴²⁷

A második világháború kitörésével a különféle barátságokat propagáló tételek eltűnnek, és a világháborúra helyeződik át a hangsúly. Szépen lassan mind több olyan tétel jelenik meg, amely a magyarság nagy katonai sikereivel, hadtörténetével, a hadsereg fejlődésével foglalkozik – ugyanúgy, ahogy az a dualizmus utolsó éveiben is történt.⁴²⁸ Ezek a tételek is nyilván a múlt katonai sikereinek a tárgyalásával a világháború céljainak, támogatottságának a terjesztését, illetve megerősítését hivatottak szolgálni. Bizonyára ugyanezt a célt szolgálta az a tételcím is, amelyen megfigyelhető, hogy némely tételek milyen gyorsan reagálhatnak a változó katonai/politikai helyzetre, így az 1942-ben *Keletről jövő veszedelmek történelmünk folyamán* címen kiadott vizsgakérdés alighanem már a Szovjetunió elleni hadjáratot – a megfelelő ellenségképpel – propagálja.

A legnagyobb változás a Horthy-korszakban a dualizmushoz viszonyítva, hogy a kor emblematisztikus figurájának számító Szent István jóval nagyobb hangsúlyt kap a tételekben. Míg korábban csupán öt foglalkozott vele, addig ebben a korban ez a szám már több mint harmincra emelkedett, ez majdnem a duplája annak, ahányszor az előző korszak legtöbbet „szereplő” figurája, Széchenyi színre lépett.⁴²⁹ A Horthy-korszak mintegy huszonöt évéből 446 érettségi tétel áll rendelkezésünkre, melyeknek körülbelül az egyharmada valamilyen szinten a rendszer „nyomát” magán viseli.⁴³⁰ Ez jóval nagyobb arányú annál, mint amennyi a dualizmus idején pl. a kiegyezés vagy az osztrák-magyar kapcsolatok propagálásának a szolgálatában állt.

⁴²⁵ Magyar-lengyel történeti kapcsolatok. | Hazánk összeköttetése Lengyelországgal | Lengyel-magyar történelmi kapcsolatok | A közös magyar-lengyel határ jelentősége a múltban, jelenben és jövőben. | A lengyel-magyar barátság múltja és jelene (Jáki 2000:27-53).

⁴²⁶ A németek szerepe Magyarországon | A magyar-német viszony történeti múltja és jelene (Jáki 2000:27-53).

⁴²⁷ A királyhelyettesítés módjai alkotmányunkban | A kormányzó hatalom múltja nemzetünk történelmében | Magyarország kormányzói (Jáki 2000:27-53).

⁴²⁸ A magyar katona erényei költészetünkben | Világtörténeti fegyvertényeink | Honvédségünk fejlődése az ország alapítástól napjainkig | Hadseregünk fejlődése | Hasonlóságok és különbségek az első és a második világháborúban | Európa vezető eszméinek harca és a második világháború. | A műanyagok szerepe a második világháborúban. | A magyar hadrendszer fejlődése | A magyar vitézség ezeréves történelmünkben (Jáki 2000:27-53).

⁴²⁹ A Szent Istvánnal foglalkozó tételek túlnyomó többsége 1938-ban, illetve 1937-ben került kiadásra nyilván aktuálpolitikai céllal a Szent István-év miatt, illetve az eukharisztikus világkonferencia megrendezése miatt.

⁴³⁰ Zeidler 2002:70-71.

Sajnos a tételgyűjtemény nem teljes mivel csak 1949-ig tartalmazza a történelem érettségi tételeket, s így az 1945 utáni időkből csak kevés, csupán kb. 100 tétele áll rendelkezésünkre. Ezek elemzése nem teszi lehetővé, hogy átfogó képet alkossunk arról, hogy a korszak vizsgakérdései mennyire voltak az aktuális ideológiai, politikai nyomásnak kitéve, de talán arra elegendő, hogy az ebben a korban is meglévő történelemidomítási tendenciát felvázoljunk. Az 1945–1949 között kiadott tételek száma sem egyenletes évenként, bizonyára nem minden érettségi vizsgafeladatot közöl a gyűjtemény, mert vannak olyan évek (mint pl. 1947), amikor több mint 40 tételt tartalmaz, ezzel szemben 1948-ból csupán húszat.

A változás szinte kézzel fogható, mivel 1945-ben rögtön az első tétel így szól: „*A magyar parasztság sorsa a népies írók műveiben*”.⁴³¹ Nyilván ez is az új politikai berendezkedés első megnyilvánulása az érettségi feladatokban, hiszen a magyar parasztsággal eddig szűk száz évben szinte csak egy-két tétel foglalkozott. A tételeken lemérhető, hogy azok évről évre egyre jobban az ideológia kiszolgálóivá lesznek, s az egykori ellenséget barátta, az egykori barátot ellenséggé változtatva. Témájukat tekintve megjelenik bennük az új ellenségkép, pl. a következő címmel: „*A Habsburgok nemzetirtó politikája és annak következményei*”,⁴³² vagy „*A magyarság ezeréves védekezése a németiség Duna-völgyi törekvésével szemben*”.⁴³³ Ezekkel párhuzamosan megszületik az új „barát” is, az egykor olyan nagyon preferált olaszok, lengyelek s németek helyére most az oroszok lépnek. Nem csak a már tárgyalt jórészt alapfokú oktatás tankönyveiben, hanem az érettségi tételekben is 1949-ben: „*Magyar-orsz kapcsolataink fejlődése napjainkig*”.⁴³⁴ Ha az egész Rákosi-korszak történelemtétel-jegyzéke rendelkezésünkre állna, bizonyára jóval nagyobb hangsúlyt kapna ez a „barátság”. Az ideológia kulcsfogalmának tekinthető „demokratikus eszmék” és a parasztság kérdése mindvégig jelentős szerepet kap, minden évben több és több tétel foglalkozik a történelmi szerepük méltatásával. Témaként színre lép a politikai hatalom szempontjából oly fontos társadalmi réteg is, az ipari munkásság 1947-ben: „*A nagyipari munkásságunk kialakulása*”.⁴³⁵ Nemcsak a parasztság, hanem annak a „szabadságharcái” is helyet kapnak a tételsorokban, nyilván a történelmi kontinuitás és legitimáció hangsúlyozása végett: „*Szabadságmozgalmak és törekvések Budai Nagy Antaltól napinkig*”,⁴³⁶ és „*Cegléd szerepe a szabadságharc mozgalmakban*”.⁴³⁷ Ezek mellett vannak olyan tételek is, amelyek kifejezetten a pillanatnyi politikai-ideológiai céllal kerültek az iskolába, így pl. 1946-ban „*Újjáépítő korszakok történelmünkben*”,⁴³⁸ de ugyanezzel a szereppel bírtak azok a vizsgafeladatok is, amelyeket a centenáriumi ünnepek miatt adtak ki 1947/48-ban.

Az érettségi vizsgatételek elemzése rávilágít arra, hogy nemcsak a tankönyvek idomulnak az adott rendszerhez, hanem az érettségi vizsgák is. Nem csupán egy tudásbeli érettséget fejeznek ki, hanem a tételek vizsgálatából számunkra az is kitűnik, hogy bizonyos esetekben politikai érettséget, a „helyes” politikai szocializáció egyik lépcsőjének lezárulását is jelzik. Hiszen amennyiben a diák olyan tételt húzott, amelyben az átpolitizált múltképnek jelentős szerepe volt, s ha azt nem a „követelménynek” megfelelően mondta el

⁴³¹ Jáki 2000:53.

⁴³² Jáki 2000:55.

⁴³³ Uo.

⁴³⁴ Jáki 2000:57.

⁴³⁵ Jáki 2000:54.

⁴³⁶ Uo.

⁴³⁷ Jáki 2000:56.

⁴³⁸ Jáki 2000:54. *Hogyan használható fel az atomenergia a szocializmus építésében? | A szabadságharc – tanácsköztársaság – népi demokrácia a szocializmus megvalósításának állomásai | A magyar népi demokrácia útja a romoktól az ötéves tervig* (Jáki 2000:53-57).

– azaz nem tette magáévá azt a politikai világképet, értékrendet, legalább részben és ideiglenesen, amit megkívántak –, bizonyára nem jó eredménnyel távozott, esetleg az érettségije sem lett meg. Tehát (ilyen esetekben) a történelem érettségi jegy egyfajta politikailag lojális történelemszemlélet elsajátításának sikerességét is jelöli.

Iskolai oktatás: kultuszok és egyéni reakciók

Az alább következőkben a politikai hatalom kontrollja alatt megjelent kútfők segítségével az eddig felvázolt képet kíséreljük meg árnyalni, életszerűbbé tenni, s személyes kontextusba helyezni.⁴³⁹ Elsősorban interjúk tükrében próbáljuk *kísérleti jelleggel* körüljárni az előszóban már érintett kérdést.⁴⁴⁰ Elkészítésüknél a politikai korszakokból két generáció került kiválasztásra a születési évszámok alapján: a Horthy-korszakhoz kötődően az 1914–1938 és a Rákosi–Kádár korszakhoz kötődően az 1938–1957 közötti.⁴⁴¹ A politikatörténet tagolása és a generációk felosztása között érezhető különbség abból adódik, hogy mindvégig számításba vettük, hogy az alapfokú oktatásba való beiratkozás hivatalosan 6 éves kor körül volt. Más tekintetben nem állítottunk fel kritériumokat a kiválasztásnál, így az iskolai végzettség sem volt fontos, hiszen különböző szinten és eltérő ideig, de mindenki tanult történelmet. Az irányított interjúk során arra kértem az egykori diákokat, tanárokat, hogy beszéljenek az iskolapadban és a katedrán töltött éveikről, az egykori iskolai életéről, ünnepekről, történelemoktatás emlékeiről. Az interjúkat, hasonló tematikájú már publikált naplókkel és memoárokkal egészítettem ki.

Főleg a Horthy-korban tanultak interjúiról lehet elmondani, hogy azoknak túlnyomó többsége megemlékezik arról, hogy a tanterem hogyan nézett ki, s arról elég egységes belső képet fest elénk; pl.: „Az osztályterem falán mindig kint voltak nagy feliratok, Nem! Nem! Soha! Csonka Magyarország nem ország, Nagy-Magyarország Mennyország! Ott volt mindig a szemünk előtt, de nem volt túlzottan kihangsúlyozva, amikor olvasás órán elemiben ilyen témában olvastunk, akkor a Tanár néni beszélt róla. Az elszakított részeket úgy tanultuk, hogy az a mienk”.⁴⁴² Az osztályterem leírása, ha nem is olyan általánosan, később is feltűnik, úgyszintén hűen tükrözve vissza azt, hogy a politikai berendezkedésre vonatkozó vizuális propaganda egyes elemei miképpen tükröződnek a

⁴³⁹ A megkérdezettek kérésének megfelelően, mindegyik esetben egy fiktív monogramot közlünk, ezt pedig az illető személy születési évszáma, majd pedig az interjú készítésének dátuma követi.

⁴⁴⁰ Az oral history kultusztörténeti felhasználására viszonylag kevés példa van. Ezek közül az egyik Catriona Kelly tanulmánya, aki Lenin és Sztálin kultusz vizsgálata során egykori úttörőkkel is készített interjúkat. Kelly 2004:102-123.

⁴⁴¹ Az egymást követő generációk, értékrendjében eltérő, ellentétes politikai szocializációs közeget találóan jellemezte egyik interjúalanyom, a Rákosi-korszakra utalva: „Amikor hazament a diák, és megkérdezett valamit, amit az iskolában nem értett, akkor mást mondott az apja, a nagyapja és mást mondott a tanár is”. H. I. [1921]

⁴⁴² Z. E. [1925] 2007. 2. 4. Mint ahogy az idézet is mutatja, az irredenta kultusz két tantárgyon csapódott le igazán, az egyik a történelem volt, a másik pedig a földrajz: „...Akkor nagyon trianonos időket éltünk. A gimnáziumban volt egy földrajztanárunk Glatz Oszkárné, aki nagyon komolyan vette a magyarságát, mint akkor sokan, ő is Erdélyből jött át. A Nagy-Magyarország földrajzat nagyon fontosnak tartotta, mindig térkép előtt feleltünk, minden kis helyet, települést tudni kellett. Két módszere volt a vizsgáztatásra, az egyik a térképnek háttal állva kellett megmutatni, az egykori megyét és megyeszékhelyeit. A másik vizsgaalkalommal a gyerekeknek ki kellett húzni egy zsákból a nevét azoknak a településeknek, amelyeket meg kellett mutatni Nagy-Magyarország térképén...” H. I. [1921] 2007. 1. 28. A történelmi Magyarország földrajzában szigorú tanítást, sajátos feleltetési módszereit, a beszélgetőtársam is elsősorban a személyes érintettséghez köti, ezt azzal indokolja, hogy tanára erdélyi származású volt.

tantermekben is.⁴⁴³ Egy másik beszélgetőtársam azt a pillanatot idézte föl, amikor a forradalom alatt a Rákosi címer helyére az iskolában is a Kossuth címer került.⁴⁴⁴

Az interjúk során az irredenta kultusz olyan elemei is a felszínre kerültek, amelyekre a kutatás során nem fókuszáltunk, ilyenek voltak – a már említett osztályterem belsők mellett – az iskolai kirándulások is: „Az iskolai kirándulások alkalmával, amikor a csehszlovák határhoz közel értünk a busszal, akkor elkezdtek énekelni jó hangosan, ahogy kifért tokunkon a magyar nótákat. Meg kiáltottuk, hogy: Nem! Nem! Soha! Hogy odaát is hallják”.⁴⁴⁵ E visszaemlékezésekből is látszik, hogy a helyhez, ahol éppen az osztálykirándulás alkalmával jártak milyen politikai tartalom kötődik. Jelen esetben ezt tükrözi a politikai jelszavak hangoztatása, az irredenta dalok éneklése.

A második világháborút követően (is) voltak olyan helyek, intézmények, amelyekhez negatív politikai tartalom fűződött, s szinte tabuként kezelték az iskolai kirándulások alkalmával. A Rákosi diktatúra idején, a pedagógus által esetlegesen egy rosszul megválasztott úti célnak és csoportos felkeresésének már illojális jelentéstartalmat tulajdoníthattak: „Bejelentették a Tanácsnak, hogy erősen jobboldali, klerikális beállítottságú vagyok, mert az esztergomi kirándulásunkon, a tanítónőképzősöket elvittem a bazilikába, ahol egy pap ragyogó művészettörténeti ismertetést tartott. A Tanácstól felhívták az igazgatónőt, hogy vigyázzon velem, mert erősen jobboldali vagyok!”⁴⁴⁶

Az iskolai ünnepekre, azok megtartására, szervezésére s a rajtuk való részvételre külön igyekeztünk kitérni a beszélgetések során. Fontosnak tartottuk azt, hogy a gyakorlatban lássunk egy-két példát arra, hogy a korábban már részletesen tárgyalt tankönyvek értékrendjét az iskolai ünnepek hogyan jelenítik meg, s milyen volt azokon szerepelni, s milyen volt azokat megszervezni: „Az iskolai önképzőkör egyik előadására jól emlékszem, de azt már nem tudom, hogy azt iskolai ünnephez kötődően tartották-e. A darab mindenféle díszlet nélkül egy nagy tanteremben, a tábla előtt játszódott, ahol volt egy szólista, illetve volt az énekkar. A szólista egyszerre énekelt s rajzolt, illusztrálta a dal szövegét, majd e dalszöveget megismételte az énekkar, több időt adva neki a rajzolásra.

Ez itt egy Nap,

Ez egy pálma,

Ez minden magyar álma!

S a pálmát, s a Napot követően felrajzolta a táblára Nagy Magyarország kontúrját...”.⁴⁴⁷ Az idézet rámutat arra, hogy igen egyszerű koreográfiával, színpadi

⁴⁴³ „Az ezerkilencszázötvenes években olyan képek szerepeltek az osztálytermünkben, amelyek az újjáépítést hirdették. A szövetkezetek, és Dunaújváros építése volt a képeken feltüntetve, ezek egyfajta reklámfelvételek voltak, amelyek azt hirdették, hogy ezek milyen jó dolgok voltak. Aki ezt támogatta, az kapott egy oklevelet, így a mi iskolánk is kapott egy elismerő bizonyítványt, ez ki volt téve, de mellette még feliratok is voltak, mint: Előre a szovjet-magyar barátságért! Éljen az újjáépítés! Középen pedig kint volt Rákosi képe, de az iskolában még ott volt a másik négy feje is Lenin, Sztálin, Marx, Engels is.” I.J. [1944] 2007. 1. 12.

⁴⁴⁴ „A tanterem egyetlen díszítése a címer volt. Amikor kitört a forradalom, pillanatok töredékrésze alatt letéptük a címet az osztályterem faláról, s rátapostunk. Hogy honnan-honnan nem, de rögtön volt egy régi címer, s úgy csodálkoztunk, a tanári asztal fiókjából elő is került. Akkor szabad volt arról beszélni, hogy mit szimbolizál a címer. Addig erről fogalmunk sem volt. Ott volt valami a falon, s nem tűnt fel, hogy az címer, ilyenről a falusi iskolában nem beszéltünk. De amikor kicserélték, akkor rákérdeztünk. Hogy minek ez? Nem volt jó a másik? Nekünk nem jelentett semmit. S akkor valamelyik tanár elmagyarázta, hogy ez mennyivel szebb, s hogy mit jelképez. De, egy pár nap múlva visszakerült régi. Azt nekünk gyerekeknek kellett megrajzolni, hiszen az eredetit azt eltéptük”. R. T. [1944] 2007. 10. 25.

⁴⁴⁵ H. I. [1921] 2007. 1. 28.

⁴⁴⁶ Bottlikné é.n. 256.

⁴⁴⁷ H. I. [1921] 2007. 1. 28. „Az iskola udvarán, ha nem diákok mondták a beszédet, akkor édesapám, mint történelemtanár beszélt, ezt követően felvonult a mi iskolánk a Szemere szoborhoz. Volt iskola, amelyik a Kossuth szobornál koszorúzott. A Népkertnél volt egy országzászló, s mi március tizenötödikén ott álltunk díszőrséget, ketten-ketten váltással együtt. A zászló Trianon miatt mindig félárbocon volt. Június negyedikén az egyik iskolaigazgató, aki ott lakott azon a lakótelepen ahol mi, kis botocskákra tett egy fekete zászlót, arra

szerepléssel és cselekménnyel felállított „színmű” is milyen könnyen s egyszerűen megtölthető politikai tartalommal.⁴⁴⁸

Az irredenta kultusz széles társadalmi támogatottságot élvezett, mivel olyan eseményhez kötődött, amely a közösség egészét egyöntetűen érintette, s ahol a társadalmi tapasztalat és a kultusz jelentéstartalma, célja egybeesett. Zeidler már korábban többször hivatkozott tanulmányából az is kiolvasható, hogy az irredenta kultusz ellaposodása a generációváltással is összefüggött. Az új generáció számára – szinte a meginterjúvoltak mindegyike ide tartozik – nem volt közvetlen tapasztalat az egykori történelmi Magyarország, azonban a korszak politikai hatalma az intézményesült oktatáson, nevelésen keresztül kísérletet tett az irredentizmussal való beoltásukra. Az egyik interjú érzékelteti, hogy az irredenta kultusz az idő múlásával leszivárgott a hétköznapi szintjére, s a kor embere számára természetessé vált.⁴⁴⁹ Igazán csak a családi kötődés volt az, amely a korábbi passzív kultuszgyakorlást aktív tartalommal, értelemmel töltötte meg: „Ebbe nőtem fel s számomra nem volt különleges, akkor értettem meg jobban, amikor már polgárista voltam... s amikor szlovákiai rokonaink eljöttek, s meséltek. Ahogy haladtunk a háború felé, egyre kevésbé volt az a heves visszavágyás, s az, hogy ezt nekünk mindenképpen vissza kell, hogy adják. Ezeket a háború lecsendesítette akkor, már a tanárok sem beszéltek erről a háború alatt...”.⁴⁵⁰ Arra, hogy az irredenta kultusz mennyire kötődött a személyes élményhez, s hogy annak alapja – a trianoni békediktátum – mennyire érintette az egész társadalmat, arra egy másik interjú is rávilágít. Ugyanakkor arra is jó példával szolgál, hogy optimális esetben az iskolai oktatás és a család által közvetített értékrend hogyan támogatja egymást: „A másik megközelítése a dolognak a családi oldal volt. Az én szüleim mind a ketten a felvidékről származnak. Édesanyám Csallóközből, ott maradt a földjük, a testvéreik. Édesapám Selmezbányáról származik, ott volt tanár, s 18-ban menekült vissza. Így ez is megerősítette bennünk ezt a gondolatot... tehát családi vonatkozásban is éreztük ezt a rettenetes veszteséget, amit Trianon okozott”.⁴⁵¹

A politikai hatalom által újradefiniált vagy újonnan bevezetett kultusz csak abban az esetben érheti el a célját, ha személyes élményhez,⁴⁵² vagy a generációk során azonos értéktartalommal átörökített történelmi hagyományhoz kötődik. Fontos, hogy a politikai hatalom által a kultuszteremtés során felmutatott személyek vagy események által szimbolizált értékek, jelentéstartalmak a társadalom döntő többségének megítélésével, közvetlen vagy közvetett tapasztalásával egybeessenek. Az elmondottakra jó példával

egy fehér T betűt, s ezt elvitte egyes lakások ajtajához, és mindenhová kitűzte, az egyik Trianon évfordulón”. C. K. [1921] 2007. 1. 2.

⁴⁴⁸ „Alsó tagozatba jártam, s az órán a háborúról volt szó. Azt tanította nekünk a tanító néni, hogy 45-ben volt az utolsó háború, s akkor én mondtam, hogy az nem úgy van, mert amikor születtem 56-ban, akkor is voltak itt oroszok és lőttek. Ezt egy kézlegyintéssel intézte el a tanító néni: Nem, az nem háború volt, hanem az valami más! ...Az április négyedikéi műsor az ott volt a felszabadulási emlékműnél, amely egyben szovjet katonák sírja is volt. A szovjet katonai sírok előtt, ott volt mindig a katonai díszmenet, s ott voltak az ünnepek. Általános iskolában játszottunk, az ünnepi iskolai színpadi műsornak az volt a címe: A 12 hónap. Én voltam benne az április, a jelmezem egy fehér ruhácska volt és piros csillagok, meg kicsi piros zászlók voltak rávarrva a ruhámra. És akkor ott elmondtam szövegemet: Én hoztam a szabadságot magyar földre... November hetedikén úgyszintén a főtéren volt az ünnepség. Akkor tudtam meg, hogy ott az előadó nem beszélhet fejből, vagy saját elgondolásai alapján, ott a szónokok előre megírt szöveget kaptak, attól semmilyen körülmények között nem lehetett eltérni”. K. T. [1956] 2007. 1. 18.

⁴⁴⁹ „Kimondatlanul is, akaratlanul is sugározták ezt a pedagógusok a diákok felé. Benne volt a levegőben. ... Ez benne volt a mindennapokban, ezt mindenki természetesnek vette.” C. K. [1921] 2007. 1. 2.

⁴⁵⁰ Z. E. [1925] 2007. 2. 4.

⁴⁵¹ O. E. [1926] 2007. 2. 7.

⁴⁵² Zeidler 2002:10.

szolgál a „felszabadulás” ünnepének kudarca, hiszen a társadalom túlnyomó többségének negatív tapasztalata nem esett egybe a politikai hatalom által a kultusz gyakorlása során elvárt pozitív élménnyel.⁴⁵³ Ez új ünnep társadalmi fogadtatására egyik beszélgetőtársam találóan idéz fel egy korabeli „viccet”, amely kiválóan mutatja, hogy a társadalom széles rétegei számára a felszabadulás nem volt valós tapasztalat: „Április negyedikét csak úgy hívták, hogy a veder ünnepe. Mert akkor estünk cseberből vederbe, akkor kerültünk német megszállás alól orosz megszállás alá”.⁴⁵⁴

Az interjúk bizonyítják, hogy a Rákosi-korszakban és azt követően a család volt az a közeg, amely a gyerekek többé-kevésbé tudatosította, hogy diktatúrában él, s hogy ezt hogyan képes túlélni, hogy melyek életterének határai, melyek azok a korlátok, amelyeket nem lehet érinteni: „nálunk az volt, hogy nem szabad! Félünk attól, hogy bármiről is politikai értelemben véleményt mondjunk. Nálunk mindig az volt, hogy Apuka azt mondta, hogy nem szabad politizálni, legalábbis a szocializmusban nem lehetett beszélnünk, mert annak súlyos következményei lehettek. A félelem megvolt az emberekben”.⁴⁵⁵ Többek között pl. a hittan tanítás volt az, ami tabu volt a külvilág számára „tudniillik mi abban nőttünk föl, hogy ez titok. Olyan titok, mint az édesapám börtönviseltsége, amiről, ha nem feltétlenül kellett, akkor nem beszéltünk”.⁴⁵⁶ Mint az interjúból is kitűnik, elsősorban és alapvetően nem az iskolai oktatás volt az, amely sikeres szocializációt hajtott végre. Egy másik kortárs ugyanerről: „Azt el sem tudtuk képzelni, hogy az iskolában szabadon beszélhetünk... félelem volt bennünk. A szüleinkben és a nagyszüleinkben is. Azt mondták a szülők, hogy ami a családban történik, azt ki ne vigyük az udvarról. Csak otthon lehetett beszélni. Sehol máshol. Az iskolában sem”.⁴⁵⁷ E kettős, ellentétes szocializációs folyamatból következett, hogy már a kezdetek kezdetén az iskolai oktatást-nevelést megelőzve, illetve azzal párhuzamosan, az otthonról kapott minták kialakítottak a gyerekek bizonyos „rezisztenciát”, bizalmatlanságot az intézményesült oktatással, mint másodlagos szocializációs közeggel és az általa közvetített értékrenddel, „igazságokkal” szemben.⁴⁵⁸ Az egyik kortárs így emlékezik vissza erre a kettősségre: „...a másik nevelést [az iskolait] nem vettem komolyan. Azok ők voltak és mi a másik rend szerint éltünk”.⁴⁵⁹ A párhuzamos és ellentétes szocializáció megjelenése a hatalom szemszögéből nézve a lojalitásteremtési kísérlet teljes kudarcának volt a jele, amelynek keretében az otthoni minta – teljesen vagy részlegesen – felülírta az iskolai oktatás általa közvetített hivatalos értékeket.

Diktatúrában egy életre szóló tapasztalatot jelentett a diákoknak, ha az elsődleges szocializációs közeget /a családot/ s az ott képviselt értékrendet kiszolgáltatta a hivatalos „rendet” közvetítő iskola felé. „Az egyik osztálytársam mondta történelem órán, hogy ő hallott a szüleitől 56-ról és akkor ezért nagyon megverték. Erről nem tanultunk semmit. Nem is volt szabad beszélni róla, csak verés járt érte. Jól, példaértékűen megverték a

⁴⁵³ Ide sorolható a Bach-korszak negatív '48, és Kossuth-képe is, amikor a politikai hatalom úgyszintén figyelmen kívül hagyta a kultuszhoz kötődő kollektív társadalmi tapasztalatokat. Emellett lehet említeni '48 kommunista értelmezését is, amely azért jutott kudarcra, s utasították el a társadalom széles rétegei, mert a kultuszhoz kapcsolódó történeti hagyományokat a politikai hatalom teljesen figyelmen kívül hagyta.

⁴⁵⁴ Interjúalanyom egy másik a témába vágó korabeli szójátékot is mesélt, miközben az iskolai ünnepekről beszélgettünk: „Május elseje volt, a haza szeretett ünnepe, mert ki kellett vonulni s mindenki haza szeretett volna menni”. C. K. [1921] 2007. 1. 2.

⁴⁵⁵ Z. O. [1948] 2007. 11. 4.

⁴⁵⁶ Molnár 2004:138.

⁴⁵⁷ R. T. [1944] 2007. 10. 25.

⁴⁵⁸ Hasonló jelenséget elsősorban a politikai szocializációt vizsgáló Szabó Ildikó írt le, elsősorban a Kádár-korszakra vonatkozóan. De az interjúból látható, hogy ez már korábban a Rákosi-korszakban is létezett. (Szabó 2000:110).

⁴⁵⁹ Molnár 2004:138.

tanárok, hogy ne kérdezzünk többet”;⁴⁶⁰ „Kommunista kolléganőnknek első kislánya a gyakorló iskolába járt. Egyik napon a gyerek kolbászt kapott tízórára. Ezt érintetlenül hazavitte este. Anyja kérdésére azt a magyarázatot adta, hogy nagypénteken nem szabad kolbászt enni. Társai mondták, hogy azért nem, mert »meghalt a Jézuska«. Az anya azonnal följelentette a »klerikális reakció« képviselőit; a nagypénteken böjtölő gyerekek szüleit.⁴⁶¹ A közvetett vagy közvetlen bántalmazással, mint tapasztalattal, és az egész osztály elrettentésével az is belevésődött a gyerekekbe, hogy a párhuzamos, de ellentétes értékrendet közvetítő szocializációs szférákat diktatúrában nem lehet összekeverni.

Néhány egykori diák emlékezetében megmaradt, hogy a tanárok hogyan próbálták a politikai hatalom legitimitását gyengíteni, s már a gyerekekben elhinteni a rendszer iránti bizalmatlanságot. Ilyen jellegű cselekedetnek tekinthető, ha a tanár nem a politikai hatalom által ellenőrzött s korábban oly részletesen tárgyalt tankönyvek szerint oktatott, s nem vagy csak részlegesen, erősen szelektálva közvetítette a tudnivalókat a felnövő generációk felé.⁴⁶² A rendszer szilárdságának ilyen jellegű destabilizálására tett kísérletet több interjú is felidéz, mind az egykori diákok, mind az egykori tanárok szemszögéből.⁴⁶³ A diákságnak egészen a forradalom kitöréséig nem volt lehetősége, hogy fellépjen a rendszer ellen, azonban, ahogy az egyik korabeli naplófeljegyzés bizonyítja, szimbolikusnak tekinthető eszközeik voltak az elégedetlenség kifejtésére. Itt kifejezetten nyelvi, nyelvhasználatban megnyilvánuló ellenállásról van szó, így pl. a köszönről. A korabeli nyelv, mint gondolathordozó közeg, kifejezi a kor politikai viszonyait. A korábbi – ellenséggé definiált – politikai hatalom értékrendjéhez köthető szóhasználat az ellenállás egyik első csírájának tekinthető. Erre szolgál például egy 1951-ből származó naplóbejegyzés is: „A kis Czakó leány, aki 10 éves, mesélte, hogy ... Van egy kommunista

⁴⁶⁰ R. T. [1944] 2007. 10. 25.

⁴⁶¹ Bottlikné é.n. 256-257.

⁴⁶² Az interjúk arra is rámutattak, hogy a diktatúrában a tanári kar tagjaiban is megvolt a gyanakvás, és a félelem: „A felénk állított vezetők, az volt a nehéz, hogy álcát tartani, a tantestületben is. Tudtuk, hogy a tantestület zöme egyetért velünk, de elég, ha csak egy-két-három ember nem”. Z. E. [1925] 2007. 2. 4. „Iskolánkat, a Budapesti Evangélikus Leánygimnáziumot, ahol tanári pályám első 18 évét töltöttem, 1952 nyarán az egyház felajánlotta (Magyar Dolgozók Pártja sugallatára) az államnak. Új munkahelyemen, a tantestület kétféle beállítottsága, természetesen a kollegiális kapcsolatokat is befolyásolta. Ha az »ideológusok« jelen voltak, a beszélgetés kizárólag a napi események körül forgott – ha az úgynevezett »reakció« egyedül maradtak, bizalmasabb légkör alakult ki, és egyetértő témák is napirendre kerültek. Egymásban feltétlenül megbíztunk”. (Bottlikné é.n. 256-257).

⁴⁶³ „Az idősebb tanároknak volt egy fájdalmam, s ezt a gyerek megérzi, ha a tanár színlel s nem őszinte, vagy ha nem beszélhet. Vagy, elejtettek egy-egy megjegyzést... Az egyik nagyon idős tanárunk, aki nem csak a második, hanem az első világháborúban is részt vett, az mondta, hogy: bizony, ha beszélhetnének azokról az időkről! Nagyon szidta Romániát, pedig ez akkor nem volt szabad, s hogy, tudna olyan dolgokat mondani... De, mondta, inkább ne beszéljünk erről. S amikor olyan dolgokról kellett beszélni, amelyekkel nem értett egyet, akkor azt mondta, hogy: Lapozzunk! Ez nem érdekes! Volt, aki így szabotálta a rendszert... Egy-egy élményét megemlítette, de csak élmény, nem politikai meggyőződés szintjén, mi gyerekek rögtön megéreztük, hogy mi van mögötte. Ezt az állarcot, ami a tanárok többségén volt, ezt nagyon megéreztük, meg ez a nagy hallgatás, hogy csak otthon lehetett beszélni”. R. T. [1944] 2007. 10. 25; „Én igyekeztem mindig a lelkiismeretem szerint tanítani, de nem kiélezve, hogy ne sérüljön az akkori előírás sem, de a gyerekek megsejtsék vagy megérezzék az igazságot. Ez nem volt mindig könnyű, különösen a történelem órákon okozott egy kis fejtörést. Ezt a személetet, ezt a célt, irodalomoktatásban jobban tudtam érvényesíteni, mert a magyar irodalom csodálatos tárháza a nemzeti érzésnek és a hazafiasságnak, ott nem lehetett semmit letagadni. Azt szívesebben is tanítottam... A történelemtanításban ezeket az akkori világnézeti dolgokat elmosódottabban vettem... Én úgy láttam, hogy diákokat abban a korosztályban – az általános iskolában – amikor én tanítottam őket, ez egyáltalán nem érdekelte. Azonban ezt a kérdést minden bizonnyal jóval nehezebb volt megoldani például a középiskolában”. O. E [1926.] 2007. 2. 7.

tanítónőjük. Avval bosszantják, hogy „Dicsértessék”-kel köszöntik, mikor belép a terembe, bárhogyan bünteti is őket. A többi tanítót az előírt módon fogadják”.⁴⁶⁴

Összegzés

A kutatás több mint száz év tankönyveinek tükrében a kiegyezéstől a rendszerváltásig vizsgálta, hogy a különböző politikai rendszerek történelmi legitimációteremtés érdekében miképpen manipulálják a múltat. A múlt politikai kisajátítását nemzetközi összehasonlításban elemeztük nemcsak csehszlovákiai és romániai magyar kisebbségek számára írt, hanem az 1945 utáni időszakra vonatkozólag a Német Demokratikus Köztársaság tankönyveit is felhasználva. Annak érdekében, hogy látható legyen, milyen egységes folyamatok és technikákat vettek igénybe a „demokratikus” rendszerek történelmi legitimációjuk megalapozása végett, a keletnémet és a magyar „haladó hagyomány” összevetése is részét képezte a kutatásnak.

A történelmi legitimációteremtés egyik előszeretettel használt eszköze, hogy szívesen idézi azokat a múltból általában önkényesen kiragadott eseményeket és személyeket, melyek valamilyen szintű változtatásnak a hatására rokoníthatók a pillanatnyi történésekkel. Így megpróbálják az aktuális politikai, katonai előnyöket hordozó szövetséges vagy éppen ellenséges viszonyt a múltba visszavetíteni, s általa igazolni a jelent, s mindezt a társadalom új rétegeibe/korosztályaiba már a szocializáció kezdetén elhinteni. Az ellenségnek tekintett országok és nemzetek esetében az „ősi” gyűlöletre, viszályokra, háborúkra helyezik a hangsúlyt, ezeken belül is a rajtuk aratott győzelmekre fókuszálva. Emellett megkísérlik a nép „jellemét”, történelmét, kultúráját negatívan értékelni. Ez jellemző a két világháború közötti idősakra a Kárpát-medence államainak tankönyveiben, amikor a nemzeti történelemre fektetnek hangsúlyt, egymást jórészt kölcsönösen negatív színben tüntetve fel, s teljesen ellentétes értékrendet, történelemszemléletet közvetítenek a diák felé. E kép helyére 1945 után a keleti blokkban egységesen a marxista történelemszemlélet lép, amely már a jelen visszavetítésével, egységesen „baráti” képet igyekszik kialakítani (néhány említett kivétellel) mindegyik szovjet megszállás alatt lévő országról.

A tankönyvek összehasonlításából világos, hogy a keletnémet haladó hagyomány kevésbé jelenik meg olyan egyértelműen és állandó jelleggel a német forrásokban, mint a magyar társaikban. A magyar forradalmi hagyomány sokkal jobban tagolt: kezdődik Budai Nagy Antallal és Dózsa-féle parasztfelkelésen, a Rákóczi-szabadságharcon, 1848/49-es forradalmon és önvédelmi háborún, majd pedig a Tanácsköztársaságon keresztül vezet a „felszabadulásig”.⁴⁶⁵ Ettől eltérően az NDK lokális forradalmi hagyományának legmarkánsabb pontja a Müntzer-féle parasztháború volt, amelyet a 48-as események csak alig érezhető súllyal, s ennél jóval nyomatókosabban a novemberi forradalom követ.⁴⁶⁶

⁴⁶⁴ Pallavicini-Andrássy 1990:44. Arra, hogy mi lehetett a hivatalos köszönési forma, jó példával szolgál az egyik váci gimnázium hirdetőkönyve, amelyben fennmaradt a köszönésre vonatkozó „rendelet” is. „1949. február 23. Iskolai köszöntés: Jó napot kívánok, Jó reggelt kívánok”. Valuch 2004:720.

⁴⁶⁵ Gyarmati 1998:97.

⁴⁶⁶ Ezek eltérő tagoltságát és jelentőségét jól jelzik az ünnepnapok is. Míg a Magyar Népköztársaságban két ünnepnap is utalt olyan eseményekre, amelyek a lokális forradalmi tradícióban kulcsszerepet játszottak (március 15. és március 21.), addig a negyvennyolcas eseményeknek az NDK-ban egyetlen ünnepnap sem állított emléket, és Rosa Luxemburg és Karl Liebknecht meggyilkolásának napja is (január 19.) csupán csak emléknap volt, nem pedig hivatalos „piros betűs” nemzeti ünnep (Gibas 2000:24-25). Természetesen a felszabadulás (április 4., május 8.) és az aktuális politikai berendezkedés ünnepe (augusztus 20.; október 7.) mindkét országban nemzeti ünnep volt (Kovács 2006:153-167).

A két ország tankönyveinek összehasonlításából az is egyértelmű, hogy a szovjethatalom országaiban mind egybevágó ellenségképet használnak. Ennek az ellenségsémának azon túl, hogy sztereotípiákra és megtevesztésre épít, van még egy fontos jellemzője: igyekszik minél kevesebbet mondani az eseményekről, jórészüket tudatosan elhallgatja, s azokat, amelyek nem illettek bele az „ellenforradalmi” interpretációs sémába, egyszerűen kihagyja, mintha meg sem történtek volna. Azt a keveset, amit mégis írásba önt, radikálisan saját érdekeinek megfelelően idomítja a politikai hatalom. Az események interpretálását állandóan ugyanarra a logikai struktúrára építi fel. Valószínűleg a többi szovjet érdekszférába tartozó államnál is hasonló képet kapnánk ezekről a felkelésekről a tankönyvek szintjén.

1945 után a tankönyvekben egyre elszaporodó képanyagok is manipulációnak esnek áldozatul. A fent összefoglalt verbális történelemidomítási mechanizmusok alátámasztására számos rajzot, fotót, grafikát, festményt elemeztünk, amelyek hasonló módon a politikai hatalom igényeit szolgálták.

Végül az utolsó – felvállaltan kísérleti – fejezetben megpróbáltuk a korábban vizsgált kultuszeremtések hatását, sikerességét társadalmi kontextusba helyezni. A kísérlet során készült interjúk a legkülönbébb viselkedési mintákat, gyakran színlelt módon megnyilvánuló alkalmazkodási vagy éppen ellenállási védekezési formákat jelenítenek meg. Érzékeltetve, hogy a hivatalos kultuszeremtési elképzelések hogyan kerültek átültetésre a gyakorlatba, illetve, milyen hatást váltottak ki a Horthy-korszakban, majd a második világháborút követően. Látható, hogy a politikai hatalom által nem preferált vagy kifejezetten tiltott témák tabusításával szoros összefüggésben állnak az egyének, a családok tabusítási szokásai is. Az interjúkból, visszaemlékezésekből egy kettős és ellentétes értékrendet közvetítő szocializáció rajzolódott ki, amely már a kezdetek kezdetén aláásta az iskola hitelességét bizonyos kérdésekben (az iskolai ünnepekkel, a politikai értékrendjével való azonosulást). Ezekben az esetekben a család felülírta az oktatás által közvetített politikai tartalmat.

A kísérlet – tehát az oktatásban megjelenő politikai kultuszokra adott egyéni reakciók elemzése – ugyanakkor számos további, itt csak érintőlegesen említett kérdést is felvet, pl. a kettős szocializáció, a családi mintakövetés, az intézményesült oktatás hatása. Ami arra ösztönöz minket, hogy a (politikai) szocializáció komplexebb kérdésfeltevésének tükrében tárgyaljuk az elkövetkezőkben a politikai kultuszok társadalmi beágyazódását.

Források

- Almas, Dimitru – Petric, Aron 1958 *Hazánk története. Tankönyv a IV. osztály számára.* Bukarest.
- Almas, Dimitru – Petric, Aron 1960 *Hazánk története. Tankönyv a IV. osztály számára.* Bukarest.
- Almas, Dimitru – Vinau, Alexandru 1959 *Az újkor és a jelenkor története. Tankönyv a X. osztály számára.* Bukarest.
- B. Papp Lajos 1868 *A magyar nemzet története kivonatban.* Debrecen.
- Ballagi Károly 1868 *Magyarország és Erdély története kapcsolatban az egyetemes történelem legfőbb vonásaival. Izraelita népiskolák számára.* Pest.
- Balogh Endre – Mann Miklós 1983 *Történelem a szakközépiskola IV. osztálya számára.* Budapest.
- Balogh Endre 1975 *Történelem a gimnázium IV. osztálya számára.* Budapest.
- Bánhegyi István – Emereiczky Géza 1877 *Népiskolai tankönyv olvasmányokkal magyarhoni népiskolák mindennapi és ismétlő iskolái számára.* Budapest.
- Bartel, Horst et al. 1965 *Lehrbuch für Geschichte für 8. Klasse Oberschule.* Berlin.

- Bartmuß, Hans-Joachim 1973 *Geschichte: Lehrbuch für Klasse 6*. Berlin.
- Benda Kálmán 1945 *Magyarország története az őskortól napjainkig a polgári iskolák III-IV. és a gimnáziumok III. osztálya számára*. Budapest.
- Beyer, Heinz et al. 1989 *Geschichte Lehrbuch für Klasse 10*. Berlin.
- Bilinszky Lajos 1921 *Világtörténet. A középiskolák és polgári iskolák III-ik osztálya számára. III-ik rész. Újkor*. Kolozsvár.
- Bleyer, Wolfgang et al. 1985 *Geschichte Lehrbuch für Klasse 9*. Berlin.
- Bottlikné Kárász Aranka é.n. „Megbűnhődte már e nép...”. Emlékezések a XX. századról. Budapest.
- Büttner, Wolfgang et al. 1984 *Geschichte Lehrbuch für 8. Klasse*. Berlin
- Candrea, V. – Dejeu, P. 1920 *Románia története középiskolák használatára*. Oradea-Mare.
- Csiszér Béla – Sári Gusztáv 1966 *Történelem az általános iskolák 8. osztálya számára*. Budapest.
- Csiszér Béla – Sári Gusztáv 1982 *Történelem az általános iskolák VIII. osztálya számára*. Budapest.
- Csizmadia J. Gyula 1905 *Népiskolai alapismeretek. Földrajz, történelem természettan, természettan és magyar nyelvtan az egy és két tanítóval bíró falusi népiskolák számára*. Budapest.
- Dau, Rudolf 1979 *Geschichte Lehrbuch für Klasse 10*. Berlin.
- Deißler, Hans Herbert – Krieger, Herbert – Makatsch, Alfred 1971 *Grundzüge der Geschichte. Von 1890 bis zur Gegenwart*. Frankfurt am Main – Berlin – München
- Dekán, Jan et al. 1958 *A Csehszlovák Köztársaság történelme a csehszlovákiai, általános műveltséget nyújtó magyar tannyelvű iskolák 10. évfolyama számára*. Bratislava.
- Diederich, Martin – Blage, Friedrich 1957 *Schulbuch in der Sowjetzone. Lehrbücher im Dienst totalitärer Propaganda*. Bonn.
- Dierner Endre 1857 *Magyarhoni történetek, melyeket a protestáns tanuló ifjúság számára összeszedett*. Pest.
- Doernberg, Stefan 1961 *Lehrbuch für Geschichte der 10. Klasse der Oberschule und der erweiterten Oberschule*. Berlin.
- Doernberg, Stefan et al 1967 *Lehrbuch für Geschichte:10. Klasse*. Berlin.
- Drevo, M. Václav et al. 1957 *Képek hazánk történetéből. A csehszlovák. magyar tannyelvű, általános műveltséget nyújtó iskolák 5. évfolyama számára*. Bratislava.
- Ebenspanger János 1877 *Hazai történelem jellemrajzokban*. Budapest.
- Efimov, Jefin 1954 *Novaja Istoria. Az újkor története. Tankönyv a VIII. osztály számára*. Praha [?].
- Elekes Lajos – Tóth András 1947 *Történelem a VII. osztály számára*. Budapest.
- Ember István 1926 *A magyar nemzet története a középiskolák III. osztálya számára*. Budapest.
- Filla István – Szabolcsi József 1958 *Történelem az általános iskolák VI. osztály számára*. Kísérleti tankönyv. Budapest.
- Filyó Mihály – Kende János – Sipos Péter – Blaskovits János 1980 *Míg megvalósul gyönyörű képességünk a rend*. Budapest.
- Gensch, Hans-Joachim et al. 1964 *Lehrbuch für Geschichte für 9. Klasse der Oberschule und der erweiterten Oberschule*. Berlin.
- Györffy János 1925 *A magyarok története a kath. osztatlan népiskolák felső osztályai számára*. Budapest.

- Gyurits Antal 1858 *Növendékek könyvtára a tanodai és magán használatra. VI. Magyarok története. Vezérfonal az első oktatásban.* Pest.
- Heckenast Gusztáv – Karácsonyi Béla – Feuer Klára – Zsigmond László 1948a *Történelem a VII. osztály számára.* Budapest.
- Heckenast Gusztáv – Karácsonyi Béla – Feuer Klára – Zsigmond László 1950 *Történelem az általános iskolák VIII. osztály számára.* Budapest.
- Heckenast Gusztáv – Karácsonyi Béla – Feuer Klára – Zsigmond László 1948b *Történelem a VIII. osztály számára.* Budapest.
- Heckenast Gusztáv – Spira György 1951 *A magyar nép története II. rész (1526–1849) Ideiglenes tankönyv.* Budapest.
- *Honismeret a csehszlovákiai nemzeti iskolák 4. osztálya számára.* 1951 Bratislava.
- Horváth Mihály 1862 *A magyarok története tanuló ifjúság számára.* Pest.
- Jáki László 2000 *Érettségi tételek történelemből, 1851–1949.* Budapest.
- Jóvérné Szirtes Ágota 1983 *Történelem gimnázium IV. osztálya számára.* Budapest.
- Kalma Pál 1931 *Segédkönyv a történelem tanításához, az ág. H. ev. Elemi iskola IV. osztály számára.* Budapest.
- Keszler Károly 1926 *A magyar nemzet történelmet az osztott elemi népiskola V. osztálya számára.* Budapest.
- Kiss Béla 1958 *Történelem az általános iskolák VII. osztálya számára.* Kísérleti tankönyv. Budapest.
- Kiss Béla – Petrik János – Vörös István 1958 *Történelem az általános iskolák VIII. osztálya számára.* Budapest.
- Kiss Piroska 1921 *Románia történelme a romániai magyar tannyelvű elemi népiskolák (IV, V, VI.) valamint az ismétlőiskolák számára.* Cluj.
- Koren Jozef – Jezó Márton 1923 *Történelem és alkotmánytan. A magyar tannyelvű népiskolák felsőbb osztályai számára.* Átd. Banai Tóth Pál. Presov.
- Koren Jozef – Jezó Márton 1932 *Történelem a Csehszlovák Köztársaság magyar tanításhelyű elemi iskoláinak 6-8. évfolyama számára.* Presov.
- Koren Jozef – Jezó Márton 1937 *Történelem a Csehszlovák Köztársaság magyar tanításhelyű elemi iskoláinak 6-8. évfolyama számára.* Átdolgozta Banai Tóth Pál. Praha-Presov.
- Kosáry Domonkos – Vajda György 1948 *Történelmi olvasmányok az VI. osztály számára.* Budapest.
- Kuttner Sándor – Szuppán Vilmos 1903 *Első oktatás a magyarok történetében kérdések- és feleletekben.* Budapest.
- Lachner, Hannelore et al. 1972 *Geschichte für Realschulen.* Neueste Zeit. Bamberg.
- *Lehrbuch für den Geschichtsunterricht 8. Klasse.* 1952 Berlin.
- Losontzi István 1849/50[?] *Hármas kis-tükör mely Magyarország, I. legújabb földleírását, II. legrégebb időktől a legújabb polgári állapotát, III. a magyar nemzetnek régibb és legújabb történetét híven ábrázolja Magyarország és Erdély földabroszával.* Pest.
- Lupas, I. 1921 *A román nemzet története rövid előadásban. Iskolai és magánhasználatra.* Cluj.
- Lücke, Peter R. 1966 *Die neueste Zeit (1917–1963) in den Geschichtsbüchern der sowjetzonalen Schule.* Bonn.
- Magyar Győző 1928 *Történelem. A csehszlovák állam és a magyar nemzet története a világtörténelem legfontosabb eseményeivel együtt.* Bratislava.

- Marczinkó Ferenc – Pálfi János – Várady Erzsébet 1942 *Magyarország története a Szatmári békétől napjainkig a gimnázium és leány gimnázium VIII. osztálya számára*. Budapest.
- Márki József – Zimmermann Jakab 1853 *Népiskolák könyve*. H.n.
- Maschmann, Melitta 1963 *Fazit: Kein Rechtfertigungsversuch*. Stuttgart.
- Mayer Miksa 1877 *A magyarok történelme*. Népiskolai tanulók számára. Budapest.
- Mayer Miksa 1890 *Történelem a magyarok és más népek múltjából vett rajzok*. Budapest.
- Milos, Janoska – Banai Tóth Pál 1935 *A szülőföld és a honismeret könyve. A csehszlovák köztársaságbeli magyar tanításhoz elemi iskolák negyedik és ötödik évfolyama számára*. Praha-Presov.
- Molnár János – Nagy Istvánné – Schadt Julianna 1982 *Történelem kisegítő iskola 8. osztálya számára*. Budapest.
- Neumann Salamon (?) 1851 *A magyarok története magyar és német nyelven kérdéses és feleletekben, az elemi iskolák növendékeinek felfogó erejéhez képest röviden előadva több nagyobb munka után*. Pest.
- Nutu, Constantin 1962 *A középkor története. Tankönyv a VI. osztály számára*. Bukarest.
- Pallavicini-Andrássy Borbála 1990 *Kitelepítési és 1956-os napló*. Budapest.
- Pape, Erich et al. 1964 *Lehrbuch für Geschichte für 8. Klasse der Oberschule*. Berlin.
- Paterna, Erich et al. 1969 *Lehrbuch für Geschichte für 9. Klasse*. Berlin.
- Peregriny Elek 1861 *Magyarország története az ifjúság használatára*. Pest.
- Petrik János – Vörös István 1960 *Történelem az általános iskolák VIII. osztálya számára*. Kísérleti tankönyv. Budapest.
- Petrik János 1968 *Történelem dolgozók általános iskolája 8. osztály*. Budapest.
- Pravdová, Mária – Sourková, Anna 1958 *A Csehszlovák Köztársaság történelme a csehszlovákiai, általános műveltséget nyújtó magyar tannyelvű iskolák 10. évfolyama számára*. Bratislava.
- Rajcsányi János 1852 *Magyarország története az ifjúságnak*. Pest.
- Románia története és földrajza. Egységes tankönyv az elemi iskolák IV. osztálya számára. 1948 Bukarest.
- Slajer, Jaroslav et al. 1958 *A Csehszlovák Köztársaság történelme a csehszlovákiai, általános műveltséget nyújtó magyar tannyelvű iskolák 7. évfolyama számára*. Bratislava.
- Szamuely Tibor et al. 1960 *Történelem általános gimnáziumok IV. osztálya számára*. Budapest.
- Szamuely Tibor et al. 1961 *Történelem általános gimnáziumok IV. osztálya számára*. Budapest.
- Szamuely Tibor et al. 1966 *Történelem általános gimnáziumok IV. osztálya számára*. Budapest.
- Szombathy Ignác 1852 *Vezérfonal a magyar és ausztriai történelem tanulásához. Gyermekek számára*. Pécs.
- Szondy György 1941 (?) *A magyar nemzet története osztatlan elemi népiskolák V.-VI. osztálya számára*. Debrecen.
- Szügyi Trajtler Géza – Greiner Gyula 1936 *A magyar nemzet történelme és alkotmánya az osztott és részben osztott katolikus elemi népiskolák V-VI. osztálya számára*. Budapest.
- Szügyi Trajtler Géza – Greiner Gyula 1927 *A magyar nemzet történelme és alkotmánya a katolikus elemi népiskolák V-VI. osztály számára*. Budapest.

- *Újkori és jelenkori történelem. Egységes tankönyv a középiskolák X. osztálya számára.* 1949b Bukarest.
- *Újkori és jelenkori történelem. Egységes tankönyv az elemi iskolák VII. osztálya számára.* 1949a Bukarest.
- Urbán Aladár – Kis Aladár 1968 *Történelem technikumok IV. osztálya számára.* Budapest.
- Urban, Zdenek 1958 *A Csehszlovák Köztársaság történelme. A csehszlovákiai, általános műveltséget nyújtó magyar tannyelvű iskolák 11. évfolyama számára.* Bratislava.
- Vargyas Endre 1898 *A magyarok történet egy tanítóval bíró falusi népiskolák számára.* Budapest.
- Visontay János 1871 *Magyarország történelme elemi s néptanodák számára.* Pest
- Vizi Menyhért 1939 *Az ember és állampolgár kötelessége. Az elemi iskola VII. oszt. számára.* H.n.
- Wermes, Hans 1980 *Geschichte Lehrbuch für Klasse 6.* Berlin.
- Zih Károly 1876 *Hármas Tankönyv. Magyar történelem Bibliai történet s Természetrájk.* Budapest.
- Zsigmond László – Fejér Klára – Karácsonyi Béla 1953 *Történelem az általános iskolák VIII. osztálya számára.* Budapest.
- Zsigmond László – Feuer Klára – Heckenast Gusztáv – Karácsonyi Béla 1949 *Történelem az általános iskolák VIII osztálya számára.* Budapest.
- Zsigmond László – Heckenast Gusztáv – Karácsonyi Béla 1952 *Történelem általános iskolák VII. osztálya számára.* Budapest.
- Zsigmond László – Fejér Klára – Heckenast Gusztáv – Karácsonyi Béla 1950 *Történelem az általános iskola VIII. osztálya számára.* Budapest.
- Zsigmond László – Pach Zsigmond Pál – Ravasz János – Heckenast Gusztáv 1948 *Történelem a VII. osztály számára.* Budapest.

Irodalomjegyzék

- Albert B. Gábor 2006 *Súlypontok és hangsúlyeltolódások. Középiskolai történelem tankönyvek a Horthy-korszakban*. Pápa.
- Apor Balázs 2000 Hatalom és történelem. Centenáriumi, legitimáció és személyi kultusz. In *Budapesti Jelenlét*, 6:48-52.
- Apor Balázs 2006 *Methods of cult-building and cult-dismantling in communist Hungary: the case of Mátyás Rákosi, 1945–1956*. EUI PhD-disszertáció kézírata.
- Bonnell, Victoria E. 1997 *Iconography of Power. Soviet Political Posters under Lenin and Stalin*. Berkeley – Los Angeles – London.
- Dömötör Tibor 1990 A Horthy-kultusz elemei. *História*, 5–6:23-26.
- Gergely András 1988 *A magyar történelem nagy alakjai*. 6. rész. Budapest.
- Gerő András 1998 *Az államosított forradalom: 1848 centenáriuma*. Budapest.
- Gerő András 2004 *Képzelt történelem. Fejezetek a magyar szimbolikus politika XIX–XX. századi történetéből*. Budapest.
- Gibas, Monika 2000 *Propaganda in der DDR*. Erfurt.
- Gyarmati György 1998 *Március hatalma a hatalom márciusa: fejezetek március 15. ünneplésének történetéből*. Budapest.
- Hobsbawm, Eric 1987 Tömeges hagyomány-termelés: Európa 1870–1914. In Hofer Tamás – Niedermüller Péter (szerk.) *Hagyomány és hagyományalkotás. Tanulmánygyűjtemény*. Budapest, MTA Néprajzi Kutató Csoport, 127-197.
- Horváth Zsolt 1998 Propaganda és történelem. 1848 századik évfordulójának ünnepélése. *Historia*, 3:32-34.
- I. Tóth Zoltán 1998 *Az erdélyi román nacionalizmus első százada*. Csíkszerda.
- Kelly, Catriona 2004 Grandpa Lenin and Uncle Stalin: Soviet Leader Cults for Little Children. In Balázs Apor – Jan C. Behrends – Polly Jones – E.A. Rees (ed.) *The Leader Cult in Communist Dictatorship Stalin and the Eastern Bloc*. Basingstoke – New York, 102-123.
- Klimó, Árpád von 2003 *Nation, Konfession, Geschichte: zur nationalen Geschichtskultur Ungarns im europäischen Kontext, 1860–1948*. München – Oldenbourg.
- Koestler, Arthur 1988 *Sötétség délben*. Budapest.
- Kovács Ákos 2006 *A kitalált hagyomány*. Pozsony.
- Kunt Gergely 2006 A tankönyv, mint az identitás és kultuszteremtés alapja. In Csetz Balázs – Szűts István Gergely (szerk.) *Politika és társadalom*. Miskolc, 71-105.
- Kunt Gergely 2007 Iskolai és családi ünnepek 1945 után. In Csetz Balázs – Kunt Gergely (szerk.) *Politika és mindennapok*. Miskolc, 109-141.
- Kunt Gergely 2008 Irredenta kultusz és háborús propaganda az iskolai ünnepeken, 1939–1944. *Korall*, 33:41-61.
- Lajtai L. László 2004a Nemzeti vagy felekezeti történelem. *Korall*, 15–16:205-225.
- Lajtai L. László 2004b *Nemzetkép az iskolai történelemoktatásban 1777–1848*. Budapest.
- Masát Ádám 1999 Dicsőített fordulat. Az 1848/49-es forradalom és szabadságharc centenáriumának megünneplése. *Vasi Szemle*, 2:267-286.
- Molnár Adrienne [vál.] 2004 *A „hatvanas évek” emlékezete: Az Oral History Archivum gyűjteményéből*. Budapest.
- Nothnagle, Alan L. 1999 *Building the East German Myth: Historical Mythology and Youth Propaganda in the German Democratic Republic, 1945–1989*. Ann Arbor.

- Plamper, Jan 2004 Georgian Koba or 'Soviet Father of Peoples'? The Stalin Cult and Ethnicity. In Balázs Apor – Jan C. Behrends – Polly Jones – E.A. Rees (ed.) *The Leader Cult in Communist Dictatorship Stalin and the Eastern Bloc*. Basingstoke – New York, 123-141.
- Potó János 2003 *Az emlékeztetés helyei. Emlékművek és politika*. Budapest.
- Szabó Ildikó 2000 *A pártállam gyermekei. Tanulmányok a magyar politikai szocializációról*. Budapest.
- Unger Mátyás 1979 *A történelmi tudat alakulása középiskolai történelemtankönyveinkben a századfordulótól a felszabadulásig*. Budapest.
- Valuch Tibor 2004 *Magyar társadalomtörténeti olvasókönyv 1944-től napjainkig*. Budapest.
- Vörös Boldizsár 2004 „A múltat végképp eltörölni”? történelmi személyiségek a magyarországi szociáldemokrata és kommunista propagandában, 1890–1919. Budapest.
- Vörös Boldizsár 2006 Illés Béla „Guszev-ügye” – avagy hogyan lett az írói kitalációból történelmi tény 1945 és 1951 között. *Múltunk*, 3:214-220.
- Zeidler Miklós 2002 *A magyar irredenta kultusz a két világháború között*. Budapest.

Elektronikus források

Fischerné Dárdai Ágnes – Kojanitz László: A tankönyvek változásai az 1970-es évektől napjainkig

<http://epa.oszk.hu/00000/00035/00110/2007-01-ta-Tobbek-Tankonyvek.html>

Letöltés: 2007. március

Kardos József: Deák Ferenc és a kiegyezés a tankönyvekben
<http://www.opkm.hu/konyvesneveles/2003/4/9KardosJ.html>

Letöltés: 2006. október

Friedrich Engels: A német parasztháború
http://www.osa.ceu.hu/galeria/index_hu/sites/kom2000hun/koncepcio/friedrich.html

Letöltés: 2007. május

Bajkó Ferenc: Cegléd, Református Nagytemplom

<http://www.templom.hu/phpwcms/index.php?id=127,168,0,0,1,0>

Letöltés: 2007. december

Illusztrációk

1. ábra

A Margit-sziget a gyermekek paradicsoma

Zsigmond László – Fejér Klára – Heckenast Gusztáv – Karácsonyi Béla

Történelem az általános iskolák VIII. osztálya számára 1950 Budapest 176

2. ábra

Stefanik Milan tábornok és síremléke Bradlón.

Janoska – Banai: A szülőföld és a honismeret könyve. A csehszlovák köztársaságbeli magyar tanításnyelvű elemi iskolák negyedik és ötödik évfolyama számára. 1935 Praha-Presov 145.

3. ábra

Svätopluk

Koren József – Jezo Márton: Történelem a Csehszlovák Köztársaság magyar tanításnyelvű elemi iskoláinak 6.-8. évfolyama számára. 1937. Praha-Presov, 38.

4. ábra

Franz Kollarz: Kossuth Lajos önkénteseket toboroz a független magyar hadseregbe, Cegléd, 1848. szeptember 24.

Gergely András 1988: A magyar történelem nagy alakjai. 6. rész. Budapest 22.

5. ábra

Kossuth szól a néphez.

Kosáry Domonkos – Vajda György:

Történelmi olvasmányok a VI. osztály számára 1948 Budapest 153

6. ábra

Kossuth ceglédi toborzó beszéde.

Szemlér Mihály képe után

Zsigomond László – Feuer Klára – Heckenast Gusztáv – Karácsonyi Béla:

Történelem az általános iskolák VIII. osztálya számára 1950 Budapest 92

7. ábra

Kossuth ceglédi toborzó beszéde.

Zsigmond László – Heckenast Gusztáv – Karácsonyi Béla:

Történelem az általános iskolák VII. osztálya számára 1952 Budapest 142

8. ábra

Kossuth toborzó körútján, Ceglédén.

Kiss Béla: Történelem az általános iskolák VII. osztálya számára 1958 Budapest 121

9. ábra

Mérik a földet.

Kosáry Domonkos – Vajda György:

Történelmi olvasmányok a VI. osztály számára 1948 Budapest 302

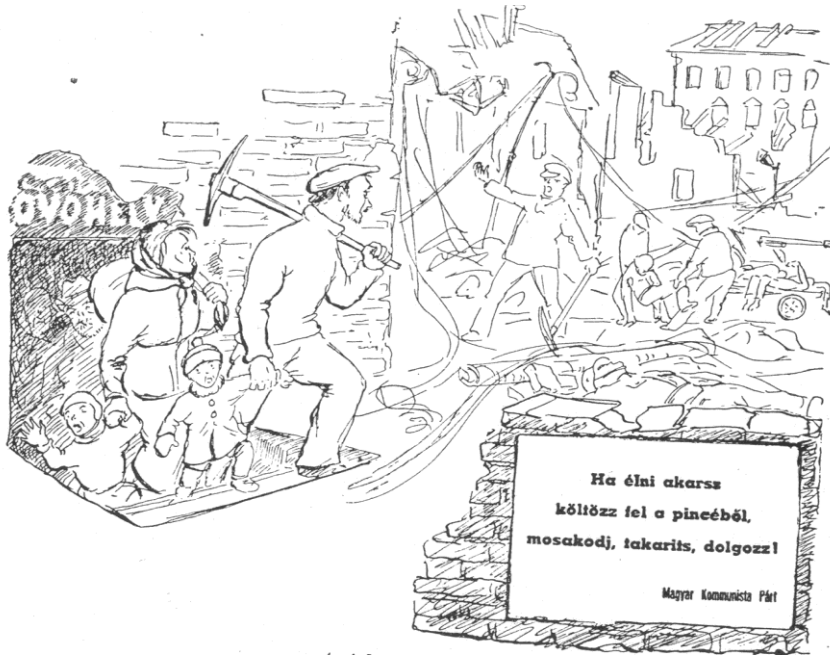

10. ábra

A felszabadulás után.

Heckenast Gusztáv – Karácsonyi Béla – Feuer Klára – Zsigmond László

Történelem a VIII. osztály számára 1948 Budapest 245

11. ábra

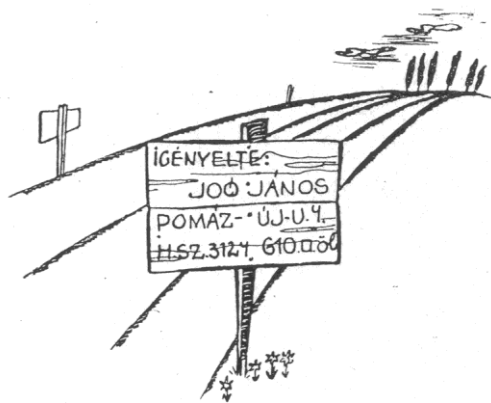
A felszabadulás

Zsigmond László – Fejér Klára – Karácsonyi Béla:

Történelem az általános iskolák VIII. osztály számára 1953 Budapest 123;

Zsigmond László – Feuer Klára – Heckenast Gusztáv – Karácsonyi Béla:

Történelem az általános iskolák VIII. osztály számára 1949 Budapest 256

12. ábra

Kezdődik a földosztás

Heckenast Gusztáv – Karácsonyi Béla – Feuer Klára – Zsigmond László

Történelem a VIII. osztály számára 1948 Budapest 246

13. ábra

Kezdődik a földosztás

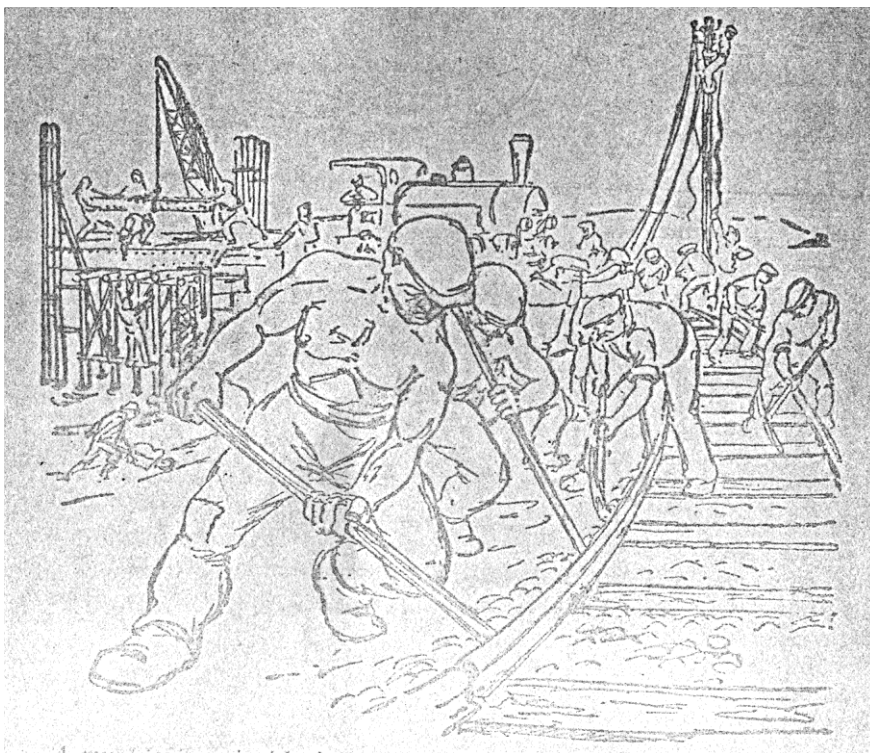
Zsigmond László – Feuer Klára – Heckenast Gusztáv – Karácsonyi Béla:
Történelem az általános iskolák VIII. osztály számára 1949 Budapest 257

Zsigmond László – Fejér Klára – Karácsonyi György:
Történelem az általános iskolák VIII. osztály számára 1953 Budapest 124

14. ábra

Bodenreform. Aufteilung des Rittergutes Helfenberg bei Dresden.
Lehrbuch für den Geschichtsunterricht 8. Klasse 1952 Berlin 337

15. ábra

A munkásság emberfeletti áldozatos munkájával indul meg az újjáépítés.

Zsigmond László – Fejér Klára – Karácsonyi Béla:

Történelem az általános iskolák VIII. osztály számára 1953 Budapest 125.

Zsigmond László – Feuer Klára – Heckenast Gusztáv – Karácsonyi Béla:

Történelem az általános iskolák VIII. osztály számára 1949 Budapest 258.

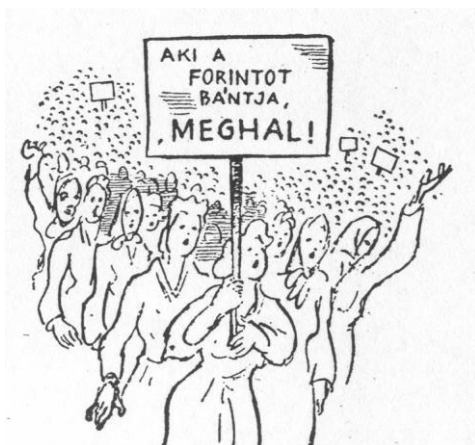

16. ábra

A vasút újjáépítése

Kosáry Domonkos – Vajda György:

Történelmi olvasmányok a VI. osztály számára 1948 Budapest 305.

17. ábra

Asszonyok tüntetnek a forint ellenségei ellen

Heckenast Gusztáv – Karácsonyi Béla – Feuer Klára – Zsigmond László:

Történelem a VIII. osztály számára 1948 Budapest 248.

18. ábra

Asszonyok tüntetnek a forint ellenségei ellen

Zsigmond László – Feuer Klára – Heckenast Gusztáv – Karácsonyi Béla: Történelem az általános iskolák VIII. osztály számára 1949 Budapest 260.

19. ábra

Asszonyok tüntetnek a forint ellenségei ellen

Zsigmond László – Fejér Klára – Karácsonyi György: Történelem az általános iskolák VIII. osztály számára 1953 Budapest 127.

20. ábra

Arbeitslosigkeit in Westdeutschland

Lehrbuch für den Geschichtsunterricht 8. Klasse 1952 Berlin 358.

21. ábra

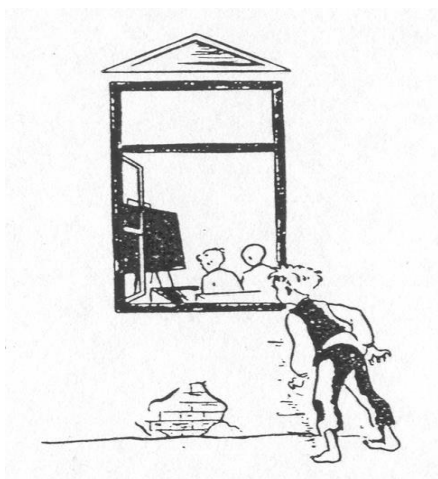
Az ellenforradalom győzelem után ismét megengedték a tanoncok verését.
Egy 1922-i törvénycikk kimondta: „Megengedhető a tanoncok testi fenytése”
Heckenast Gusztáv – Karácsonyi Béla – Feuer Klára – Zsigmond László
Történelem a VIII. osztály számára 1948 Budapest 204.

22. ábra

Az ellenforradalom győzelem után ismét megengedték a tanoncok verését.
Egy 1922-i törvénycikk kimondta: „Megengedhető a tanoncok testi fenytése”

Zsigmond László - Feuer Klára - Heckenast Gusztáv - Karácsonyi Béla:
Történelem az általános iskolák VIII. osztály számára 1949 Budapest 214.

23. ábra

A dolgozók gyerekei elől el volt zárva a tanulás és művelődés útja.

Heckenast Gusztáv – Karácsonyi Béla – Feuer Klára – Zsigmond László
Történelem a VIII. osztály számára 1948 Budapest 206.

24. ábra

A dolgozók gyerekei elől el volt zárva a tanulás és a művelődés útja.

Zsigmond László – Feuer Klára – Heckenast Gusztáv – Karácsonyi Béla:
Történelem az általános iskolák VIII. osztály számára 1949 Budapest 216.